

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
УСТАНОВА АДУКАЦЫІ
«ГРОДЗЕНСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ
ІМЯ ЯНКІ КУПАЛЫ»

І . Я . ЛЕПЕШАЎ

**СУЧАСНАЦ БЕЛАРУСКАЯ
ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА:
СПРЭЧНЫЯ ПЫТАННІ**

Рэкамендавана ўстановай «Навукова-метадычны
цэнтр вучэбнай кнігі і сродкаў навучання»
Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
у якасці дапаможніка для студэнтаў філалагічных
спецыяльнасцей вышэйшых навучальных устаноў

Гродна 2002

УДК 808.26(075.8)
ББК 81.2 Бел – 923
Л48

Рэцэнзенты: кафедра беларускай мовы Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта
імя А.А.Куляшова (загадчык кафедры прафесар В.І.Рагаўцоў);

доктар філалагічных навук, прафесар Мінскага дзяржаўнага
педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка В.Д.Старычонак.

Лепешаў І.Я.

Сучасная беларуская літаратурная мова: спрэчныя пытанні:
Л48 Дапаможнік / І.Я.Лепешаў. — Гродна: ГрДУ, 2002. — 207 с.

ISBN 985-417-354-2.

Разглядаюцца спрэчныя праграмныя пытанні такіх раздзелаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы, як лексікалогія, фразеалогія, графіка, арфаграфія, марфалогія і сінтаксіс.

УДК 808.26(075.8)
ББК 81.2 Бел – 923

ISBN 985-417-354-2.

©Лепешаў І.Я., 2002

П РА Д М О В А

Агульнавядома, што веды ў падручніку па мове, як і ва ўсякім іншым падручніку, у якой бы папулярнай форме яны ні выкладаліся, павінны быць дакладнымі і навукова правільнымі. У падручнік (і навучальны дапаможнік) уключаюцца толькі бясспрэчныя палажэнні і вывады, тое, што трывала ўвайшло ў мовазнаўчы ўжытак і адлюстроўвае сучасны стан лінгвістыкі. Любыя неаргументаваныя адхіленні ад гэтай аксіёмы спараджаюць непажаданыя памылкі, якія становяцца памылкамі ўжо не толькі аўтара падручніка, але і вучняў, студэнтаў, настаўнікаў. Бывае, што недакладныя аўтарскія сцвярджэнні пачынаюць вандраваць з аднаго падручніка ці дапаможніка ў другі і на доўгі час усталёўваюцца як нешта бясспрэчнае.

Так, у шмат якіх навучальных і навуковых выданнях фразеалагічна звязанае значэнне слоў беспадстаўна ілюструецца прыкладамі-выразамі тыпу *зубы прадаваць* ці *наламаць дроў*, сцвярджаецца, што мнагазначных слоў у нашай мове больш, чым адназначных, што першае значэнне ў мнагазначным слове — прамое, а астатнія — пераносныя, што беларускі правапіс грунтуецца на двух прынцыпах — фанетычным і марфалагічным, што ёсць прыметнікі не толькі якасныя і адносныя, але і прыналежна-адносныя, адносна-якасныя і інш., што ўжыванне канструкцый накшталт *не чытаў кнігу* — адхіленне ад літаратурнай нормы. Маюць месца і яшчэ дзесяткі іншых неабгрунтаваных сцвярджэнняў, недакладнага ў навуковых адносінах выкладу пэўных тэарэтычных ведаў.

У спрэчках, як кажуць, нараджаецца ісціна. Любая навука, і мовазнаўства ў тым ліку, можа паспяхова развівацца толькі пры ўмове, калі па яе асноўных і прыватных пытаннях сутыкаюцца розныя пункты гледжання.

Гэта кніга (у ёй 6 раздзелаў) – вынік шматгадовых «пошукаў ісціны». Спраба вырашыць некаторыя спрэчныя пытанні ў галіне мовазнаўства не прэтэндуе на ісціну ў апошняй інстанцыі. Могуць быць і аспрэчванні (зразумела, аргументаваныя).

Усе пытанні, разгледжаныя ў дапаможніку, не выходзяць за рамкі праграмы курса «Сучасная беларуская мова» для студэнтаў-філолагаў. Некаторыя з гэтых пытанняў толькі называюцца ў праграме, але недастаткова даследаваны ў беларускім мовазнаўстве, асабліва ў такіх яго параўнальна маладых галінах, як лексіка-

логія і фразеалогія. Асобныя з іх маюць патрэбу ў далейшым тэарэтычным асэнсаванні або ў некаторым удакладненні.

У кнізе, напрыклад, больш дэталёва, чым у навуковых і навучальных выданнях, асветлена прадугледжанае праграмай вузлавое пытанне лексікалогіі пра тыпы лексічных значэнняў слова. У раздзеле «Лексікалогія» ахоплены розныя спрэчныя моманты, звязаныя з полісеміяй, аманіміяй, сінаніміяй, антаніміяй. Абгрунтоўваецца «права на існаванне» прастамоўнай лексікі, уносіцца шэраг карэктываў у разгляд лексікі з сістэмна-семасіялагічнага і сацыялінгвістычнага боку.

У раздзеле «Фразеалогія» супастаўляюцца і аналізуюцца шматлікія пытанні дыскусійнага характару, такія, напрыклад, як фразеалагічная тэрміналогія, цэласнае значэнне фразеалагізма, шырокае і вузкае разуменне аб'ёму фразеалогіі, крылатыя словы і фразеалагізмы, прыказкі і фразеалагізмы, недакладна скалькаваныя фразеалагізмы і г.д. Апісваюцца таксама недакладнасці, выяўленыя ў двухтомным «Фразеалагічным слоўніку беларускай мовы» (1993), што варта ўлічваць пры карыстанні гэтым даведнікам.

Нямала спрэчных пытанняў разгледжана і ў раздзелах графікі, арфаграфіі, марфалогіі і сінтаксісу.

Многія матэрыялы, змешчаныя ў гэтай кнізе, прайшлі, што называецца, апрацацыю: публікаваліся ў зборніках навуковых канферэнцый, часопісах і газетах («Весці НАН Беларусі», «Беларуская лінгвістыка», «Роднае слова», «Беларуская мова і літаратура», «Полымя», «Маладосць», «Літаратура і мастацтва», «Настаўніцкая газета»).

ЛЕКСІКАЛОГІЯ

У тлумачальных слоўніках, навуковай і навучальнай літаратуры пра лексікалогію гаворыцца, што гэтыя слова паходзіць з грэчаскай мовы, дзе *lexicos* перакладаецца па-рознаму: «слоўны», «слоўнікавы», «славесны» і, больш дакладна, «які адносіцца да слова», а *logos* — «вучэнне». Можна падумаць, што гэты тэрмін быў ужо ў старажытных грэкаў і абазначаў адзін з раздзелаў мовазнаўства. Але гэта не так. Ён толькі ўтварыўся з грэчаскіх па паходжанні асноў. Самі ж некаторыя паняцці з лексічнай сферы былі вядомыя ўжо ў мовазнаўстве грэка-лацінскім і пазнейшым — эпохі Адраджэння: мнагазначнасць слова, сінонімы, антонімы, амонімы і інш. Але яны разглядаліся мімаходам у агульнай навуцы пра мову — граматыцы.

Яшчэ ў канцы XIX ст. І.А.Бадуэн дэ Куртэнэ выказваў спадзяванне, што «лексікалогія, або навука аб словах, як асобная галіна граматыкі, будзе тварэннем XX ст.» [8, с. 17]¹. Так яно і сталася. «К канцу 30-х гадоў лексікалогія вылучаецца як самастойны раздзел мовазнаўства ў праграмах для ВНУ і многія лексікалагічныя пытанні пачынаюць асвятляцца ў падручніках і вучэбных дапаможніках для вышэйшых школ» [54, с. 8].

Праўда, прыкладна да сярэдзіны 50-х гадоў у лексікалогіі далася пераважна семасіялагічная характарыстыка лексікі (полісемія, сінанімія, антанімія, аманімія), а таксама сістэматызацыя лексічнага складу паводле паходжання. Іншыя бакі лексікі, абумоўленыя фактарамі пазамоўнага, сацыяльна-гістарычнага характару, асвятляліся павярхоўна. Яны яшчэ не былі сістэматызаваныя.

Так, у дапаможніку П.Я.Юргелевіча «Нарыс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі» (Мн., 1958) пасля агульнай характарыстыкі слова як лексічнай адзінкі і даволі падрабязнага апісання лексікі паводле яе паходжання змяшчаюцца невялікія параграфы пра мнагазначнасць слова, амонімы, сінонімы і антонімы. Затым у два асобныя параграфы аб'яднаны разнапланавыя моўныя адзінкі: 1) эўфемізмы, вульгарызмы, аргатызмы, 2) дыялектызмы, архаізмы, неалагізмы.

У сённяшніх навуковых і навучальных выданнях лексіка разглядаецца як з сістэмна-семасіялагічнага, так і з сацыялінгвістычнага боку. Таму, напрыклад, памянёныя эўфемізмы як «сінонімы

¹ Тут і далей першая лічба абазначае парадкавы нумар працы ў «Спісе выкарыстанай літаратуры» (гл. у канцы кнігі).

ветлівасці» коратка разглядаюцца пры характарыстыцы сінонімаў, вульгарызмы — пры сістэматызацыі лексікі паводле яе экспрэсіўна-стылістычных асаблівасцей, дыялектызмы і аргатызмы — у падгрупе лексікі абмежаванага ўжывання, уласцівай не літаратурнай, а нацыянальнай мове. Што да архаізмаў і неалагізмаў, дык яны аналізуюцца ў падгрупе пасіўнай лексікі.

Як бачым, лексікалогія — параўнальна малады раздзел мовазнаўства. Яна працягвае развівацца і ўдасканальвацца. У ёй ёсць шэраг дыскусійных пытанняў. Адзін прыклад.

Славуты швейцарскі мовазнаўца Ф.дэ Сасюр (1857–1913) пісаў: «Слова, нягледзячы на цяжкасці вызначыць гэта паняцце, ёсць адзінка, якая неадступна ўяўляецца нашаму розуму, нешта цэнтральнае ва ўсім механізме мовы» (цыт. па [20, с. 11]). На працягу некалькіх дзесяцігоддзяў *слова* растлумачвалася як злучэнне гукаў ці асобны гук, які мае пэўны сэнс. Такая дэфініцыя (азначэнне) больш-менш стасуецца толькі са словам у яго лексікалагічным разуменні, ды і то пры ўмове, калі не рабіць розніцы паміж паўназначнымі словамі, кожнае з якіх мае пэўны сэнс, і службовымі, пазбаўленымі лексічнага значэння. Слова ж з'яўляецца аб'ектам вывучэння не толькі ў лексікалогіі, але і ў фанетыцы (фанетычнае слова), словаўтварэнні (вывучае марфемную будову слова і спосабы яго ўтварэння), марфалогіі (слова як частка мовы) і сінтаксісе (слова як член сказа). Таму вельмі цяжка даць слову дакладнае азначэнне, якое б было прыдатным да ўсіх бакоў вывучэння гэтай моўнай адзінкі. Існуе некалькі сотняў дэфініцый слова, але ніводная не стала агульнапрынятай. У сучаснай лінгвістыцы часцей за ўсё слова вызначаюць як асноўную адзінку мовы, не даючы да гэтага ніякіх іншых дадатковых характарыстык.

Спынімся на некаторых пытаннях лексікалогіі, якія, на нашу думку, патрабуюць далейшых тэарэтычных пошукаў і некаторага ўдакладнення.

Тыпы лексічных значэнняў

У сярэдняй школе пры вывучэнні ў V класе раздзела «Лексіка» вучні знаёмяцца толькі з двума тыпамі лексічнага значэння — прамым і пераносным, але ў далейшым, у наступных класах, практычна сутыкаюцца з разнастайнымі моўнымі фактамі, так ці інакш звязанымі і з іншымі тыпамі значэнняў. Што да студэнтаў-філолагаў, то для іх гэта пытанне адно з вузлавых у лексікалогіі.

Яно ўключана ў праграмы па сучаснай беларускай літаратурнай мове параўнальна нядаўна (у 70-я гады) і асобна ў беларускай

лінгвістыцы не даследавалася. Адзінымі крыніцамі, дзе даецца яго сціслы выклад, з'яўляюцца некалькі навучальных дапаможнікаў. Аднак наўрад ці можна згадзіцца з усім, што сказана ў іх пра тыпы лексічных значэнняў.

Нягледзячы на тое, што пераважная большасць слоў, за выключэннем сінонімаў, характарызуецца сэнсавым непадабенствам, іх лексічныя значэнні паводле агульных прымет, спецыфічных уласцівасцей могуць быць аб'яднаны ў пэўныя тыпы. Такія агульнымі прыметамі, пакладзенымі ў аснову класіфікацыі, выступаюць семантычная матываванасць, сувязь назвы з прадметам, лексіка-граматычная спалучальнасць.

Паводле **семантычнай матываванасці** вылучаюць два тыпы значэнняў: матываваныя і нематываваныя. Нематываваныя значэнні характэрны для невытворных слоў, якія складаюцца толькі з кораня або кораня і канчатка (*дуб, зямля*), а матываваныя значэнні ўласцівыя словам, што ўзніклі на базе невытворных (і вытворных) пры дапамозе суфіксаў, прыставак ці складання асноў (*дубовы, пазямельны, землямер*). Назоўнік *лес* выступае як нематываваная назва: сучасным носьбітам мовы незразумела, чаму нашы далёкія продкі менавіта гэтым гукавым комплексам абазначылі 'масіў зямлі, зарослы дрэвамі'. А матыў узнікнення шматлікіх утварэнняў на базе слова *лес* (іх больш як 150) цалкам зразумелы і выразна ўсведамляецца: *ляснік, леснічоўка, лесавік, лесахоўны, лесасадачны, лесаруб, лесахімік, палясоўшчык, лясны, падлесак, узлесак, пералесак, залесіць, леснікаваць* і інш. Пры вытлумачэнні сэнсу гэтых і іншых слоў абавязкова і непазбежна выкарыстоўваецца матывавальная частка *лес*: *лясны* — 'які мае адносіны да лесу', *ляснік* — 'даглядчык, вартаўнік лесу'.

У падручніках размова пра матываванае і нематываванае значэнні чамусьці не закранае мнагазначных слоў. Тут матывацыя мае зусім іншы характар і не залежыць ад марфемнага складу слова, ад наяўнасці ці адсутнасці прыстаўкі або суфікса. Напрыклад, у слове *дуб* першае значэнне ('буйное лісцевое дрэва з моцнай драўнінай') нематываванае, а іншыя значэнні ('драўніна гэтага дрэва', 'высокі, моцны чалавек') павінны кваліфікавацца як матываваныя. Тое самае бачым і ў слове *галава*, шэсць значэнняў якога ('розум', 'чалавек вялікага розуму', 'старэйшы ў сям'і' і інш.) матывуюцца зыходным, нематываваным 'верхняя частка цела чалавека, якая заключае ў сабе мозг'. Крыху іншае назіраецца ў слове *паехаць*. Яго першае значэнне ('пачаць ехаць') матывуецца прамым, зыходным значэннем дзеяслова *ехаць*, а чацвёртае ('пачаць гаварыць доўга, многа') абумоўлена першым значэннем *паехаць*.

Паводле сувязі назвы з прадметам звычайна ў падручніках вылучаюцца два тыпы лексічных значэнняў: прамое і пераноснае.

Калі слова адназначнае, то яно заўсёды мае толькі прамое значэнне, г.зн. такое, якое прама, непасрэдна, без прамежкавых сувязяў звязана з пэўным прадметам, дзеяннем, з’явай, якасцю і інш. У мнагазначных жа словах, апрача прамога (яго яшчэ называюць асноўным, першасным, зыходным), вылучаюць і пераноснае ці пераносныя значэнні, якія ўзнікаюць на базе прамога. Значыць, як вынікае пры чытанні падручнікаў па мове, першае значэнне ў мнагазначных словах прамое, а астатнія — пераносныя і ў тлумачальных слоўніках яны «пазначаюцца паметай *перан.*» [48, с. 235; 89, с. 29].

Такія сцвярджэнні, аднак, рэзка разыходзяцца з тым, што знаходзім, напрыклад, у пяцітомным «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» (ТСБМ), як і ў кожным іншым тлумачальным слоўніку. Так, *вішня* абазначае і ‘садова-ягаднае дрэва’, і ‘плод гэтага дрэва’, *бульба* — ‘агародная расліна’, ‘падземныя клубні гэтай расліны’ і ‘страва з клубняў гэтай расліны’, *аперацыя* мае шэсць значэнняў, а *вучыць* — сем значэнняў (з адцэннямі), але ніводнае значэнне ці адценне гэтых слоў не пазначаецца паметай *перан.* У слове *ісці* з 63 значэнняў (з адцэннямі) толькі пяць маюць памету *перан.*, у слове *браць* з 58 — толькі адно, у слове *біць* з 28 — толькі тры.

Паказаныя тут разыходжанні вытлумачваюцца неаднолькавым разуменнем сэнсу тэрміна «пераноснае значэнне». У тлумачальным слоўніку, як, дарэчы, і ў слоўніках лінгвістычных тэрмінаў, «пераноснае» слухна атаясамліваецца з «метафарычным, вобразным, фігуральным»; напрыклад, другое значэнне назойніка *мядзведзь* — ‘непаваротлівы, дужы чалавек’. У падручніках жа да пераносных адносяць усе значэнні, апрача прамога, першаснага. Але ж «значэнні слоў, што ўзнікаюць як пераносныя, з цягам часу могуць страчваць гэтую якасць. Пры частым ужыванні пераноснае значэнне становіцца прывычным, семантычная двухпланавасць яго сціраецца, яно становіцца адным з асноўных прамых значэнняў» [49, с. 110]. Такія былі пераносныя значэнні называюць мёртвымі, акамянелымі, сцёртымі метафарамі (*корань слова*), метаніміямі (*уважлівая аўдыторыя*), сінекдахамі (*ем вішню*). Ужо даўно ў кантэкстах *дождж ідзе, сонца заходзіць, вецер вые* дзеясловы перасталі ўспрымацца як вобразныя, пераносныя, хоць, як пісаў В.Вітка, «той, хто першы так сказаў, быў паэтам» [21, с. 103].

Спроба раздзяліць пераносныя значэнні на пераносна-вобразныя і пераносныя з патухлай вобразнасцю была зроблена ў 1976 г. у дапаможніку для студэнтаў-філолагаў «Сучасная беларуская літара-

турная мова: Лексікалогія. Фаналогія. Арфаграфія». Тут (с. 10-11), апрача прамога значэння, вылучаюцца вытворна-намінатыўныя значэнні з двума падтыпамі: вытворна-прамымі і вытворна-пераноснымі. Вытворна-прамыя значэнні хоць і склаліся «на аснове падабенства», але сёння не ўспрымаюцца як пераносныя, у іх «няма экспрэсіўна-эмацыянальнага адцення». У вытворна-пераносных значэннях «заўсёды пераважае экспрэсіўна-эмацыянальная прымета»; напрыклад, у другім значэнні назойніка *выток* ‘пачатак чаго-небудзь’ (*вытокі культуры*). Тое самае было паўторана і ў 2-м выданні гэтага дапаможніка (1984, с. 10-11). А ў 3-м выданні (1993, с. 29) аўтары па незразумелых прычынах адмовіліся ад ранейшага погляду і перайшлі да традыцыйнага падзелу значэнняў на прамыя і пераносныя.

Думаецца, аднак, што пераноснымі (ці вытворна-пераноснымі) трэба лічыць толькі тыя значэнні, якія не ў гістарычна-этымалагічным плане, а з сённяшніх пазіцый усведамляюцца як вобразныя, фігуральныя, і што выклад матэрыялу ў падручніках і дапаможніках не павінен разыходзіцца з характарыстыкай слоў у акадэмічных слоўніках.

Што да класіфікацыі значэнняў слова паводле яго лексіка-граматычнай **спалучальнасці з іншымі словамі**, то тут усе значэнні падзяляюцца на свабодныя і несвабодныя, а сярод несвабодных у сваю чаргу, у залежнасці ад таго, з чым звязана спалучальная абмежаванасць, вылучаюцца тры тыпы значэнняў.

Праблема свабодных і несвабодных значэнняў упершыню ў мовазнаўстве была пастаўлена і вырашана В.У.Вінаградавым, які звязаў яе з «фразавым акружэннем» і сэнсавай структурай слова. Па ступені лексічнай спалучальнасці слова з кантэкстам вылучаюцца, паводле В.У.Вінаградава, такія тыпы лексічных значэнняў, як свабоднае намінатыўнае, фразеалагічна звязанае, сінтаксічна абумоўленае. Асобна разглядаецца канструктыўна абмежаванае значэнне, якое «бывае ўласціва не толькі свабодным намінатыўным, але і фразеалагічна звязаным і функцыянальна-сінтаксічна абмежаваным значэнням слова» [18, с. 187].

Словы з намінатыўным значэннем свабодна ўступаюць у сувязь з іншымі словамі, але, зразумела, не з усімі: сувязі паміж словамі абумоўлены прадметна-лагічна, «прамымі логіка-рэчыўнымі адносінамі паміж прадметнымі значэннямі» [18, с. 135]. Напрыклад, слова *агароднік* мае свабоднае значэнне і спалучаецца са словамі *малады*, *стары*, *высокі*, *ісці*, *рабіць*, *паліваць*, *даглядаць* і г.д. (пры немагчымасці нелагічных спалучэнняў з такімі, скажам, словамі, як *акіян*, *асфальт*, семантычна несумяшчаль-

нымі з назоўнікама *агароднік*, бо не маюць з ім агульных паняццёвых прымет).

Паколькі несвабодныя значэнні, як у далейшым будзе часткова паказана, досыць часта ў навучальных і навуковых выданнях разглядаюцца не зусім дакладна, ёсць неабходнасць паасобку спыніцца на кожным з гэтых трох тыпаў лексічнага значэння.

Фразеалагічна звязанае значэнне

Многія словы абмежаваны ў сваіх сувязях не прадметна-лагічнымі адносінамі, а ўнутранымі семантычнымі заканамернасцямі моўнай сістэмы. Лексічныя значэнні гэтых слоў выяўляюцца толькі ў спалучэнні са строга акрэсленымі словамі. Такія значэнні называюцца фразеалагічна звязанымі. Існуе нямала аднавалентных па спалучальнасці слоў, здольных рэалізаваць сваё лексічнае значэнне толькі пры спалучэнні з адным пэўным словам, напрыклад: прыметнік *прасёланая* ўступае ў кантакт толькі са словам *дарога* і абазначае ‘грунтавая, паміж некалькімі населенымі пунктамі’; прыметнік *рабінавая* ‘навальнічная’ спалучаецца толькі са словам *ноч*. Некаторыя словы ўступаюць у сувязь з двума і больш словамі: *расквасіць* (нос, твар), *закадычны* (сябар, прыяцель).

Калі слова мнагазначнае, то адны яго значэнні могуць быць свабодныя, а другія — фразеалагічна звязаныя. Так, у ТСБМ (т. 2, с. 328) слова *закляты* мае два значэнні: першае ‘такі, на якога накладзена закляцце; пракляты’ — свабоднае, а другое ‘непрымірымы, вечны’ — фразеалагічна звязанае, якое рэалізуецца ў спалучэнні з назоўнікама *вораг*. Мнагазначнаму прыметніку *кароткі* ўласцівы такія фразеалагічна звязаныя значэнні: у словазлучэнні *кароткая памяць* — ‘кепская’, у словазлучэннях *кароткі прысуд*, *кароткае рашэнне* — ‘рашучы, хуткі, суровы’, у словазлучэннях *кароткі прыметнік*, *кароткае скланенне* — ‘які характарызуецца кароткай формай канчатка або адсутнасцю яго’. Дзеяслоў *браць* мае 21 значэнне і 37 адценняў, некаторыя з іх фразеалагічна звязаныя. Так, са значэннем ‘апаноўваць, ахопліваць (у дачыненні да пачуццяў)’ слова *браць* спалучаецца з назоўнікамі, якія абазначаюць пачуцці, настрой, аднак далёка не з усімі; кажуць: *страх бярэ, жах бярэ, зайздрасць бярэ, смех бярэ, злосць бярэ* (пры немагчымасці спалучэнняў *радасць бярэ, задавальненне бярэ* і інш.). Фразеалагічна звязаным трэба лічыць і значэнне ‘дамаўляцца аб выкарыстанні чаго-небудзь’: *браць адпачынак, браць адгул*. Прыметнік *траскучы* ў словазлучэнні *траскучы мароз* абазначае ‘вельмі моцны, які ўтварае трэск’, а ў спалучэнні са сло-

вамí *фраза, рэзалюцыя* і некаторымí іншымí — ‘напышлівы, выса-
камоўны’.

Фразеалагічна звязаныя значэнні ў сэнсавай структуры мно-
газначных слоў складваюцца неаднатыпнымí шляхамí. У дачыненні
да некаторых прыметнікаў такія значэнні з’яўляюцца вынікам за-
пазычання з іншых моў (часцей з французскай). У тлумачальных
слоўніках гэтыя значэнні звычайна падаюцца пад канец слоўніка-
вага артыкула: *глыбокі* (маўчанне, павага, любоў), *глыбокая* (ста-
расць), *глыбокая* (восень); *жывы* (розум), *жывая* (цікавасць); *тонкі*
(густ), *тонкае* (выхаванне).

Прынята лічыць, што фразеалагічна звязанае значэнне рэалі-
зуецца ва ўстойлівых словазлучэннях, аднак устойліваасць гэтых
спалучэнняў адносная. Так, слова са звязаным значэннем можа
стаць у адзін рад як аднародны член да назоўніка: *Меў шмат*
закадычных адданых сяброў, гусей з імí пасвіў і нават кароў
(К.Крапіва). Словазлучэнне, у якім ёсць слова з фразеалагічна звя-
заным значэннем, паддаецца розным відам трансфармацыі; напрык-
лад, спалучэнне *рабінавая ноч* можа разрывацца іншымí словамі,
ператварацца ў прэдыкатыўнае словазлучэнне: *Ноч была рабіна-*
вая: раз-пораз грэмелі перуны, жахалі маланкі (Р.Сабаленка);
Бываюць такія ночы, што дажджу няма, а бліскае з вечара
да рانیцы. Такія ночы ў нас называюць рабінавымі (А.Алеш-
ка). Маюць месца і іншыя віды структурнага пераафармлення.
На аснове, скажам, словазлучэння *зрабіць уражанне* можна па-
будаваць сказ, у якім назоўнік *уражанне* будзе ў галоўнай частцы
складаназалежнага сказа, а дзеяслоў *зрабіць* — у даданай: *Ура-*
жанне, якое ён зрабіў на прысутных, было добрае.

Спалучэнні, у якіх адно слова мае фразеалагічна звязанае зна-
чэнне, В.У.Вінаградаў назваў фразеалагічнымí злучэннямі. «Фра-
зеалагічныя злучэнні не з’яўляюцца безумоўнымí семантычнымí
адзінствамі. Яны аналітычныя. У іх слова з несвабодным значэн-
нем дапускае сінанімічную падстаноўку і замену, ідэнтыфікацыю»
[18, с. 137]. Фразеалагічна звязанае значэнне цяжка раскрыць апі-
сальным спосабам, бо «ў ім агульнае лагічнае ядро не выступае
так рэльефна, як у свабодным значэнні... Таму часцей за ўсё такое
значэнне не столькі апісваецца, азначаецца, колькі характарызуецца,
асвятляецца шляхам падбору сінонімаў, якія могуць выказаць
яго і замяніць у адпаведным спалучэнні» [18, с. 135]. У фразеалагі-
чным злучэнні яго састаўныя часткі ўспрымаюцца як асобныя
словы, кожнае са сваім лексічным значэннем. «Праўда, адно са
слоў, што ўваходзіць у склад фразеалагічнага злучэння, ужыта ў
несвабодным, звязаным значэнні і, значыць, не зусім самастойнае.

Але і яно не страчае тут сваёй семантычнай паасобнасці, адасобленасці, бо гэта несвабоднае слова лёгка можа быць заменена сінонімам» [18, с. 138]: *закадычны сябар* — *блізкі сябар*, *праліўны дождж* — *вельмі моцны дождж*, *расквасіць нос* — *разбіць нос*, *патупіць вочы* — *апусціць вочы*, *насупіць бровы* — *нахмурыць бровы*, *зайздрасць узяла* — *зайздрасць ахапіла*. Падсумоўваючы гаворку пра такія і падобныя спалучэнні слоў, В.У.Вінаградаў піша: «Такім чынам, у фразеалагічным злучэнні лексічнае значэнне кожнага з кампанентаў лёгка вызначаецца. Гэта — няхай і несвабодныя, устойлівыя, але раскладальныя, семантычна падзельныя з л у ч э н н і слоў» [18, с. 138].

Характэрна, што ва ўсіх падручніках і навучальных дапаможніках па рускай мове (за выключэннем аднаго, пра які гаворка будзе пасля) пры разгледзе паняцця аб фразеалагічна звязаным значэнні слова паслядоўна прытрымліваюцца стаўшых агульнапрынятымі тэарэтычных выкладак акад. В.У.Вінаградава і ілюструюць гэты паняцце такімі, напрыклад, словазлучэннямі: ***чревато*** *последствиями*, ***щекотливое*** *положение*, ***безысходная*** *тоска*, ***скоропостижная*** *смерть*, ***карие*** *глаза*, ***вороня*** *лошадь*, ***преклонный*** *возраст*.

Што да шмат якіх дапаможнікаў па сучаснай беларускай мове, то ў іх, у раздзеле «Лексікалогія», дзе разглядаюцца тыпы лексічных значэнняў с л о в а, фразеалагічна звязанае значэнне ілюструецца чамусьці толькі прыкладамі-ф р а з е л а г і з м а м і: *зубы прадаваць* ‘смяцца’, *зубы з’есці* ‘напрактыкавацца’, *лынды біць*, *даць пытлю*, *тачыць балясы* і інш. У такім разе змешваюцца два моўныя ўзроўні і зусім неаднатыпныя моўныя з’явы, пераносіцца на ўласна фразеалагізмы тое, што характэрна толькі для так званых фразеалагічных злучэнняў. Калі прызнаць, што словы-кампаненты ў фразеалагізме, напрыклад, *тачыць балясы* маюць фразеалагічна звязанае значэнне, то заканамерна вынікае пытанне: а якое менавіта, які канкрэтны сэнс мае кампанент *тачыць* і кампанент *балясы*? Гэта ж адносіцца і да любога іншага зрашчэння ці адзінства. Напрыклад, у фразеалагізме *зубы з’еў* (на чым, у чым), што значыць ‘мае вялікі вопыт, навыкі ў чым-небудзь’, лексічным (дакладней, фразеалагічным) значэннем валодаюць не яго паасобныя кампаненты, а ўвесь выраз у цэлым: *Я, малады чалавек, зубы з’еў на гэтых планіроўках* (І.Шамякін).

У нядаўнім навуковым выданні «Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы» [54, с. 37] паняцце пра фразеалагічна звязанае значэнне таксама ілюструецца прыкладамі-фразеалагізмамі: *чорны дзень*, *наламаць дроў*. Пры гэтым у кампаненце на-

ламаць штучна вылучаецца значэнне ‘нарабіць памылак’, уласцівае ўсяму фразеалагізму *наламаць дроў*, а не яго асобнай частцы. Абодва кампаненты гэтага выразу, як і любога іншага, страцілі раней уласцівыя ім лексічныя значэнні, якія можна аднавіць толькі этымалагічным аналізам. Таму ў ТСБМ фразеалагізм *наламаць дроў* як выраз семантычна не звязаны з сістэмай значэнняў, што належаць словам *наламаць* і *дровы*, вынесены ў канец слоўнікавага артыкула і падаецца за знакам ◊ (ромб) як асобная моўная адзінка, як аб’ект фразеалогіі.

Канструктыўна абмежаванае значэнне

Асобных прац, прысвечаных апісанню канструктыўна абмежаванага тыпу лексічнага значэння слоў, у нашым мовазнаўстве няма. Кароткія звесткі пра гэта значэнне ёсць толькі ў адным навучальным дапаможніку [47, с. 16]. Яшчэ ў адной працы (навуковым выданні) [54, с. 39] яму адведзена ўсяго 6 радкоў. А між тым калі іншыя несвабодныя значэнні колькасна не вельмі шматлікія, то канструктыўна абмежаваны тып — даволі пашыраная з’ява.

Гэта пытанне заслугоўвае спецыяльнага вывучэння. Як часта сустракаецца сярод слоў гэты тып лексічнага значэння, сярод якіх часцін мовы пераважае, якія сінтаксічныя канструкцыі выступаюць як найбольш тыповыя, як веды пра гэты тып значэння дапамагаюць размежаваць розныя значэнні таго самага слова — вось толькі некаторыя пытанні, якія ўзнікаюць пры разглядзе канструктыўна абмежаванага значэння слоў. Гэты тып лексічнага значэння можна і трэба вывучаць і ў аспекце культуры маўлення.

Канструктыўна абмежаваным называецца такое лексічнае значэнне, якое рэалізуецца толькі ў строга акрэсленай канструкцыі. Яно «характарызуецца прадметна-сэнсавай непаўнатой яго раскрыцця ў формах самога слова: поўнасю яно рэалізуецца толькі ва ўласцівай яму сінтаксічнай канструкцыі» [18, с. 187]. Напрыклад, трохзначнае слова *град* не можа праявіць адно са сваіх значэнняў мноства чаго-небудзь, не дапоўніўшыся залежным неадушаўлёным назойнікам у родным склоне: *град кпінаў, насмешак, выстралаў, узнагарод* і г.д. Дзеяслоў *падлашчыцца* рэалізуе сваё значэнне ‘ліслівацю дабіцца прыхільнасці, ласкі’ толькі ў канструкцыі *падлашчыцца да каго* (*да бацькі, да настаўніка* і інш.). Нельга проста *ўдзельнічаць*, можна толькі *ўдзельнічаць у чым* (*у выбарах, у баях* і пад.), няма проста *ўдзельніка*, ёсць *удзельнік чаго* (*нарады, экскурсіі, вайны* і г.д.).

Сярод 70325 слоў, апісаных у 1-4 тамах ТСБМ, прыкладна шостая іх частка (каля 11150) мае канструктыўна абмежаванае значэнне. Праўда, прыведзеныя тут колькасныя паказчыкі не зусім дакладныя, бо ў слоўніку далёка не ўсе канструктыўна абмежаваныя значэнні пазначаны паметамі пра іх абавязковую сувязь з залежнымі словамі. У прадмове да першага тома гаворыцца, што паслядоўна адзначаецца толькі пераходнасць дзеясловаў (тыпу: *крухмаліць ш т о, панавучваць к а г о, падпіхнуць к а г о, ш т о*). Аднак і тут ёсць нярэдка пропускі, напрыклад: *вывінціць, матэрыялізаваць, паланіць* пададзены без *што*; *выхваляць, красіць, падлічыць* — без *каго-што*; *навыпаўзаць* — без *чаго*.

Дарэчы, прыведзеныя ў ТСБМ формы спалучальнасці не заўсёды дакладныя, і да іх трэба адносіцца з абачлівасцю. Так, перад апісаннем мнагазначнага слова нярэдка даецца агульны паказчык, але ў сапраўднасці ён не агульны для ўсіх значэнняў. Напрыклад, чытаем: *выдаліць к а г о - ш т о*. Першае значэнне гэтага дзеяслова дастасоўваецца да адушаўлёных і неадушаўлёных прадметаў і патрабуе паметы *каго-што*: *выдаліць пабочных асоб, выдаліць прымесі*. Другое ж значэнне ('выразаць, выкінуць шляхам аперацыі') рэалізуецца толькі ў спалучэнні з пэўнымі неадушаўлёнымі прадметамі (*выдаліць нырку, пухліну*), і яго паказчыкам павінен быць не *каго-што*, а *што*. Некаторыя дзеясловы, пададзеныя ў слоўніку з паказчыкам *што*, на самай справе маюць больш шырокія спалучальныя магчымасці, ужываюцца не толькі з неадушаўлёнымі, а і з адушаўлёнымі назоўнікамі. Так, значэнне і ўжыванне дзеяслова *абагуліць*, што значыць зрабіць асабістае, уласнае калектыўным, грамадскім, ілюструецца прыкладамі, якія сведчаць, што ён павінен мець у якасці паказчыка сінтаксічнай сувязі не *што*, а *каго-што*: *абагуліць зямлю, маёмасць, карову, авечку, свінню з парасятмі*.

Канструктыўна абмежаванае значэнне найчасцей сустракаецца сярод дзеясловаў, радзей — сярод назоўнікаў, прыметнікаў, слоў катэгорыі стану.

У 1-4 тамах ТСБМ на долю **дзеясловаў** з гэтым тыпам значэння прыпадае каля 9000 адзінак. Пераважаюць адназначныя дзеясловы (каля 60 %), галоўным чынам прама-пераходныя і значна радзей ускосна-пераходныя. Канструктыўна абмежаванае значэнне не можа быць у непераходных дзеясловах, бо абазначанае імі дзеянне не накіраванае на аб'ект. Яны безаб'ектныя (інакш — суб'ектныя) і маюць абсалютыўнае значэнне, г.зн. самадэстатковае, якое не патрабуе ўдакладнення іншымі словамі, напрыклад: *трава вяне, авечка бляе*.

Сярод мнагазначных дзеясловаў немалая іх частка (каля 1600) мае аднолькавыя формы спалучальнасці ва ўсіх значэннях (напрыклад, трохзначны *гаціць* ш т о), а таму пры вылучэнні найбольш тыповых канструкцый можа разглядацца ў адным шэрагу з адназначнымі дзеясловамі, аднатыпнымі паводле спалучальнасці.

Прама-пераходныя дзеясловы (адназначныя, а таксама мнагазначныя згаданага вышэй тыпу) абазначаюць дзеянне, непасрэдна накіраванае на які-небудзь прадмет. Паміж такімі дзеясловамі і залежнымі ад іх словамі існуе моцнае кіраванне, абавязковая, прымусовая сувязь. Дзеяслоў патрабуе, каб залежнае ад яго слова (назоўнік або займеннік) стаяла ў вінавальным ці, значна радзей, родным склоне без прыназоўніка: *выпраміць дарогу, вылечыць хлопчыка (яго), паначэсваць ільну*.

Аб'екты, якімі кіруе дзеяслоў, могуць быць адушаўлёнымі і неадушаўлёнымі. У гэтай сувязі сярод прама-пераходных дзеясловаў можна вылучыць пяць груп.

1. Дзеясловы кіруюць вінавальным склонам назоўніка з семантыкай неадушаўлёнага прадмета і рэалізуюцца ў сінтаксічнай канструкцыі «дзеяслоў + што». Так, дзеяслоў *выстудзіць* абазначае 'ахаладзіць, выпусціўшы цяпло', і гэта значэнне ён праяўляе толькі ў адзінай уласцівай яму канструкцыі «выстудзіць + што»; зразумела, залежны назоўнік у працэсе маўлення можа аказацца і перад дзеясловам: *Хату выстудзілі за дзень, бесперастанку адчыняючы дзверы* (А.Чарнышэвіч).

У слоўніку такія дзеясловы падаюцца з займенніковым паказчыкам *што*, напрыклад: *вывіхнуць* ш т о. Вось толькі некалькі адназначных і мнагазначных дзеясловаў гэтай самай шматлікай (больш за 3000) групы (падаём тут іх без паметы *што*): *абагаціць, брукаваць, вінціць, вытаптаць, гаіць, ілюстраваць, каламуціць, кітаваць, лапіць, лакіраваць, мураваць, надрэзаць, навастрыць, павысоўваць, пабудаваць*.

2. Дзеясловы кіруюць вінавальным склонам назоўніка з семантыкай адушаўлёнага прадмета і рэалізуюць сваё значэнне ці значэнні ў канструкцыі «дзеяслоў + каго», напрыклад: *абавязаць, бянтэжыць, высватаць, гнявіць, крыўдзіць, мілаваць, непакоіць, няньчыць, падбадзёрыць, пакарміць*.

3. Дзеясловы кіруюць вінавальным склонам назоўнікаў са значэннем адушаўлёнага і неадушаўлёнага прадмета і рэалізуюцца ў канструкцыі «дзеяслоў + каго-што»: *абagrэць, бінтаваць, выбраць, групаваць, імчаць, казытаць, лізаць, маладзіць, намалываць, падслухаць*.

4. Дзеясловы, найчасцей прыставачныя — з прэфіксамі *ад-, на-, па-, пад-*, звязваюцца з залежнымі ад іх неадушаўлёнымі назоўнікамі, якія, аднак, стаяць не ў вінавальным, а ў родным склоне, бо дзеянне, выражанае дзеясловам, распаўсюджваецца не на ўсё прадмет, а толькі на яго частку. Таму перад намі канструкцыя «дзеяслоў + чаго». Гэта, напрыклад, дзеясловы: *адзычыць, адсёрбаць, набудаваць, навывкрэсліваць, навывбіраць, навыврабляць, намяць, падвезаць, панаскрабаць, панацярэбліваць*.

5. Параўнальна нешматлікія дзеясловы (часцей за ўсё з прыстаўкамі *вы-, на-, па-*) кіруюць, як і ў папярэдняй групе, родным склонам назоўнікаў, але як неадушаўлёных, так і адушаўлёных, рэалізуючыся ў канструкцыі «дзеяслоў + каго-чаго», напрыклад: *вырачыся, навезці, навывкідаць, назапісваць, назахопліваць, налавіць, нашукацца, панавыводзіць, панавывускаць, панавывыслаць*.

Што да ўскосна-пераходных дзеясловаў, то іх сэнс застаецца не поўнасю раскрытым без аб'ектнага паяснення пры дапамозе назоўніка ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі ці без іх, апрача беспрыназоўнікавага вінавальнага ці роднага склону. Ускосна-пераходныя дзеясловы сустракаюцца радзей, чым прама-пераходныя, ды і далёка не ўсе яны адзначаны ў ТСБМ адпаведнымі паказчыкамі. Некалькі прыкладаў адназначных і мнагазначных ускосна-пераходных дзеясловаў: *адрознівацца* ад каго-чаго, *вераваць* у каго-што, *імпаанаваць* каму, *гранічыць* з чым, *грэбаваць* кім-чым, *карыстацца* чым, *натрапіць* на каго-што, *няньчыцца* з кім-чым, *падрыхтавацца* да чаго, *палайца* з кім.

Сустракаецца нямала прама-пераходных і ўскосна-пераходных дзеясловаў, здольных кіраваць дзвюма склонавымі формамі, г.зн. надзеленым падвойным кіраваннем. У слоўніку такія дзеясловы падаюцца з двума паказчыкамі: *абмакнуць* што ў што. Падвойнае кіраванне — абавязковая сувязь гэтага дзеяслова. Яна вынікае з самога лексічнага значэння дзеяслова — ‘апусціць на кароткі час што-небудзь у якую-небудзь вадкасць’. Прывядзём адпаведную ілюстрацыю: *Міхалка адзеў на галаву сетку, абмакнуў венік у вадку і пакрапіў рой* (А.Якімовіч). Падвойнае кіраванне маюць і такія, напрыклад, дзеясловы: *аввінуць* каго-што чым, *адгарадзіць* каго-што ад чаго, *ажаніць* каго з кім, *бадаць* каго-што чым, *інкрымінаваць* што каму-чаму, *надзяліць* каго-што кім-чым, *наліваць* што з чаго, *наканаваць* каго-што каму, *намякаць* каму на каго-што, *навалаводзіць* каго з чым.

Некаторым дзеясловам з канструктыўна абмежаваным значэннем уласцівы варыянтныя формы спалучальнасці, напрыклад:

любавацца кім-чым і на каго-што, *надзівіцца* на каго-што, з каго-чаго і чаму, *нанізаць* што і каго-чаго, *паадракацца* ад каго-чаго і каго-чаго, *пананісваць* што і чаго.

У шмат якіх выпадках дзеясловы маюць варыянтную і падвойную спалучальнасць адначасова, пры гэтым дзеяслоў і залежнае слова іншы раз звязваюцца і сувяззю прымыкання: *выбачаць* каму за што, на што і без дапаўнення; *верхаводзіць* кім-чым, дзе і без дапаўнення; *панамазваць* што і чаго чым; *павучыць* каго чаму і з інфінітывам; *пабуджаць* каго да чаго і з інфінітывам.

Дарэчы, толькі ў канструкцыі «дзеяслоў + інфінітыў» раскрываюць свой сэнс такія, напрыклад, словы, як *наважыцца*, *падрадзіцца*.

Звернемся цяпер да такіх мнагазначных дзеясловаў, значэнні якіх неаднолькавыя па спалучальнасці. Гэтыя дзеясловы (а іх больш як 2200) у сваю чаргу можна падзяліць на дзве групы.

У першую групу ўваходзяць дзеясловы, усе значэнні якіх канструктыўна абмежаваныя. Так, *выручыць* у першым значэнні (з паказчыкам *каго*) мае сэнс ‘дапамагчы выйсці з цяжкага становішча’ (*выручыць брата з бяды*), у другім (з паказчыкам *што*) — ‘утаргаваць’ (*выручыць немалыя грошы*). У адных выпадках кожнае значэнне дзеяслова мае свой паказчык абавязковай сінтаксічнай сувязі, іншы, чым у суседніх значэннях; у другіх выпадках асобныя паказчыкі могуць быць аднолькавымі для двух і болей значэнняў, але не для ўсіх.

Пакажам гэта на некалькіх прыкладах, не называючы дэфініцый, а карыстаючыся толькі лічбавымі, займеннікавымі і іншымі паказчыкамі: *вынюхаць*: 1-е — *каго*, 2-е — *што*; *ганьбаваць*: 1-е — *каго-што*, 2-е — *кім-чым*; *наглянцаваць*: 1-е — *што*, 2-е — *чаго*; *наўскідаць*: 1-е — *чаго*, 2-е — *каму па чым*; *вучыць*: 1, 3, 4-е — *каго*, 2-е — *што*, 5-е — з даданым сказам; *ківаць*: 1-е — *што*, 2-4-е — *чым*, 5-е — *на каго-што*; *належаць*: 1, 3-е — *каму-чаму*, 2-е — *да каго-чаго*, 4-е — *каму*, 5-е — *каму і без дапаўнення*, 6-е — з інфінітывам, *каму*; *нагнаць*: 1-2-е — *каго-што*, 3, 4, 9-е — *што*, 5-е — *каго-чаго*, 6-8-е — *што і чаго*, 10-е — *чаго*.

Дзеяслоў *забараніць* мае асноўнае значэнне ‘не дазволіць рабіць што-небудзь’ і рэалізуе яго толькі ў канструкцыі «забараніць + інфінітыў». Вось прыклад з п’есы А.Дударова «У прыцемках»: *Бацька забараніў браць ад цябе нават капейчыну*. Уласцівае гэтаму ж дзеяслову адценне ‘не дапусціць распаўсюджання ці ўжывання чаго-небудзь, накласці забарону на што-небудзь’ выяўляецца толькі ў канструкцыі «забараніць + што»: *забараніць газету*. Не-

аднолькавая абавязковая спалучальнасць выступае як моўны паказчык дзеяслоўнай полісеміі, дазваляе размяжоўваць прыватныя значэнні слова. Ужыванне гэтага ж дзеяслова, як і іншых слоў з канструктыўна абмежаваным значэннем, без абавязковага залежнага ад яго слова спараджае двухсэнсавасць, выклікае ў суразмоўніка непаразуме, як гэта бачым у памянёнай п'есе А.Дударова: — *Няўжо дачка не дапамагае? — Муж забараніў. — Што забараніў? — Мне грошы ад яе браць.*

Іншы раз для стварэння пэўнага стылістычнага эфекту абыгрываюцца два канструктыўна абмежаваныя значэнні аднаго слова. Дзеяслоў *думаць* мае 4 значэнні з рознымі формамі спалучальнасці: 1-е — *пра каго-што, аб кім-чым*, 2-е — з даданым сказам, 3-е — з інфінітывам, 4-е — *пра каго-што, аб кім-чым*. Вось як сутыкаюцца 3-е і 1-е значэнні ('мець намер' і 'аддавацца роздуму') у вершы Р.Барадуліна «Марнае старанне»: «*Я думаю ўвесь час не думаць пра цябе. Лаўлю сябе якраз на думцы, што ў журбе я думаю ўвесь час не думаць пра цябе.*»

Д р у г у ю групу складаюць дзеясловы, у якіх адны значэнні канструктыўна абмежаваныя, а другія — абсалютыўныя, свабодныя. Напрыклад, трохзначны дзеяслоў *вучыцца* толькі ў адным значэнні патрабуе залежнага слова-канкрэтызатара (паказчык *за каго, на каго*), а ў шасцізначным дзеяслове *вытрымаць*, наадварот, адно значэнне — абсалютыўнае, астатнія — канструктыўна абмежаваныя. Дзеяслоў *ісці* мае найбольшую ў нашай мове колькасць значэнняў і адценняў — 63, з іх толькі 12 пазначаны ў ТСБМ як канструктыўна абмежаваныя. Яшчэ некалькі прыкладаў з гэтай жа групы: *выйсці, галасаваць, глядзець, іграць, камандаваць, кляваць, красці, круціць, намерыцца, пад'есці*.

Дзеяслоў *пісаць* мае 9 значэнняў і адценняў, тры з іх абсалютыўныя, адно з якіх абазначае 'займацца літаратурнай дзейнасцю'. Адно з канструктыўна абмежаваных значэнняў (з паказчыкам *што каму*) — 'паведамляць штосьці ў пісьмовай форме каму-небудзь'. Вось як сутыкаюцца гэтыя значэнні ў «Зацемках...» Л.Галубовіча: *Бабуля хоча дазнацца, што я раблю ў тым горадзе... Адказваю ёй, што пішу патрохі... Прастадушна, але настойліва дапытваецца: «Каму, унучак?...» Параўн. таксама эфектыўнае выкарыстанне дзеяслова *касіць*, ужытага ў спецыяльна створаным кантэксце адначасова ў двух значэннях (*касіць* ш т о 'зразаць касой' і *касіць* к а г о 'знішчаць, забіваць'): *Косамі да цвёрдых мазалёў і мурог, і сівец касілі, і няпрошаных маскалёў, бо чужой не кленчылі сіле* (Р.Барадулін).*

Канструктыўна абмежаванае значэнне, як ужо ўпаміналася, характэрнае не толькі для дзеясловаў. Яго маюць шматлікія **назоўнікі**, але ў ТСБМ яны толькі зрэдку адзначаюцца адпаведнай паметай. Сярод назоўнікаў, пазначаных у слоўніку пэўным паказчыкам іх сінтаксічнай сувязі, назіраецца такая заканамернасць: адназначныя назоўнікі толькі ў рэдкіх выпадках маюць канструктыўна абмежаванае значэнне (*адданаць каму-чаму, анатацыя чаго*), а ў мнагазначных яно ніколі не бывае першасным, зыходным, а заўсёды — другасным, вытворным. Так, *воз* мае 5 значэнняў, 3-е (*воз чаго*) — канструктыўна абмежаванае. Параўнальна рэдка гэтым тыпам лексічнага значэння надзелены не адно, а два ці тры значэнні назоўніка: *герой* — у 3-4-м — *чаго*; *кола* — у 6-м — *чаго*, у 7-м — *каго*, у 8-м — *каго* або *якое* (*якія*).

Вось найбольш тыповыя канструкцыі. Па-першае, «назоўнік + чаго»: *бацька, вянец, гама, гібель, глыбіня, дзіця, іскра, капля, каскад, кніга, крык, лінія, механізм, нявольнік, падман*. Па-другое, «назоўнік + чаго або які»: *гарачка, голас, гром, дождж, жыццё, іголка, ідэал, каламуць, каралева, кароль, касцяк, клін, кляймо, кодэкс, людзі*.

Некаторыя іншыя назоўнікі праяўляюць сваё значэнне ў менш тыповых канструкцыях: *водзы* на што, *воля* да чаго, *барацьба* за што, *дача* каго-чаго, *пагоня* за чым, *клопат* — з інфінітывам.

Вельмі многія назоўнікі з канструктыўна абмежаваным значэннем апісваюцца ў ТСБМ без неабходных паказчыкаў. Вось толькі два прыклады. Слова *мора*, апрача зыходнага, свабоднага значэння ‘частка акіяна, адасобленая сушай’, мае яшчэ два значэнні — канструктыўна абмежаваныя: *чаго* або *якое* (‘вялікая прастора чаго-небудзь’) і *каго-чаго* (‘вялікая колькасць каго-ці чаго-небудзь’). У вершы Р.Барадуліна «Слухаючы мора» рэалізуюцца ўсе тры значэнні гэтага назоўніка: *Мора — глыток акіяна... Нябеснае мора і мора зямное... Работы мора, а рабіць няма каму*. Адно са значэнняў назоўніка *соль* ‘асаблівы сэнс, сутнасць чаго-небудзь’ раскрываецца толькі ў канструкцыі «соль + чаго або ў чым». Вось як каламбурна супастаўляюцца два значэнні гэтага слова ў «Дрыгве» Я.Коласа: — *Ты не ведаеш, у чым тут соль. — Соль добра, калі ёсць што саліць, — заўважыў Саўка*.

Асобнай гаворкі заслугоўваюць назоўнікі, утвораныя ад дзеясловаў. Сэнсавы змест аддзяслоўных назоўнікаў у ТСБМ не тлумачыцца, а паясняецца спасылкай на суадносны дзеяслоў: **Выпілоўванне...** *Дзеянне паводле дзеясл. выпілоўваць — выпілаваць*.

Хоць такія назоўнікі ў слоўніку не пазначаныя паказчыкамі тыпу *каго, чаго* і інш., але іх лёгка аднавіць праз супастаўленне

з адпаведным дзеясловам: *выпаіць* каго – *выпойванне* каго. Такіх аддзеяслоўных назоўнікаў з канструктыўна абмежаваным значэннем у прааналізаваных тамах слоўніка аказалася больш як 1700.

Адны з іх захоўваюць формы спалучальнасці, уласцівыя дзеясловам, на аснове якіх яны ўтварыліся. І дзеясловы, і суадносныя аддзеяслоўныя назоўнікі маюць аднолькавыя паказчыкі *каго, чым, да каго* і інш. Некалькі прыкладаў: *падгаворванне* каго (ад *падгаворваць* каго); *падзыванне* каго, *валоданне* чым, *нагляданне* за кім-чым, *напамінанне* пра каго-што, *пагарджанне* кім-чым, *паддобрыванне* да каго, *падключэнне* да чаго.

Другія аддзеяслоўныя назоўнікі адрозніваюцца ад суадносных дзеясловаў інакшымі спосабамі сінтаксічнай сувязі. Так, калі дзеяслоў патрабуе паказчыка *што*, то суадносны назоўнік патрабуе чаго; параўн.: *выпілоўваць* што — *выпілоўванне* чаго. Назоўнікі з паказчыкам чаго — найбольш пашыраная канструкцыя; напрыклад: *высмоктванне, гіпсаванне, лакіраванне, навінчванне, падпілоўка*. Другая тыповая канструкцыя — «назоўнік + каго-чаго». Гэтыя назоўнікі ўтварыліся ад дзеясловаў з паказчыкамі *каго-што*; параўн.: *наведваць* каго-што — *наведванне* каго-чаго. Яшчэ некалькі прыкладаў гэтай канструкцыі: *вызваленне, высмейванне, глытанне, групаванне, кампраметацыя, ліквідацыя, набліжэнне, недаацэнка, пагушкванне*.

Аддзеяслоўныя назоўнікі, як і адпаведныя дзеясловы, бываюць адназначныя і мнагазначныя. Калі назоўнік утвараецца ад дзеяслова не ва ўсіх яго значэннях, слоўнік адзначае гэта; напрыклад: *глушэнне* ад *глушыць* у 4-м значэнні.

Прыметнікі з канструктыўна абмежаваным значэннем — з’ява значна радзейшая, чым гэта бачым сярод дзеясловаў і назоўнікаў. У ТСБМ такія прыметнікі адзначаюцца адпаведнымі паказчыкамі зусім рэдка, ад выпадку да выпадку.

Канструктыўна абмежаваны тып лексічнага значэння найчасцей сустракаецца ў мнагазначных прыметніках, у якіх адно са значэнняў патрабуе залежнага слова-канкрэтызатара. Напрыклад, шасцізначны прыметнік *згодны* праяўляе адно са сваіх значэнняў ('салідарны з кім-, чым-небудзь') толькі ў спалучэнні з залежным адушаўлёным ці неадушаўлёным аб’ектам у творным склоне з прыназоўнікам з: *згодны з братам, згодны з тваёй прапановай*. Яшчэ некалькі прыкладаў: *непадобны* — у 1-м значэнні — *на каго-што, да каго-чаго; гатовы* — у 2-м — *на што* або з інфінітывам; *знаёмы* — у 2-м — з *чым* або *каму-чаму*; *далёкі* — у 5-м — *ад чаго*; *ласы* — у 2-м — *на што, да каго-чаго*.

У прыметніка *абавязаны* абодва значэнні канструктыўна абмежаваныя. У ТСБМ гэта паказана так: 1-е — з інфінітывам, 2-е — *каму-чаму*. Аднак, як сведчыць маўленчая практыка, 2-е значэнне павінна мець памету пра яго абавязковае падвойнае кіраванне (*каму-чаму чым*): *Яна абавязана яму чымсьці вялікім і неабходным* (К.Чорны); *Пасля сустрэчы невядома, як што павернецца, хто і чым будзе абавязаны адно аднаму* (У.Рубанаў).

Адназначны прыметнік *уласцівы* ўступае ў сінанімічныя адносіны з другім значэннем трохзначнага прыметніка *характэрны*, але першы патрабуе паказчыка *каму-чаму*, а другі — *для каго, для чаго*. Іх вельмі часта змешваюць. Вось прыклады памылковага выкарыстання сінтаксічных канструкцый з выдзеленымі прыметнікамі: 1) Паметай *абл.* (абласное) пазначаюцца словы ці асобныя значэнні, *характэрныя* вузкаму тэрытарыяльнаму рэгіёну; 2) Усе гэтыя словы не *уласцівыя* для маёй гаворкі; 3) Гэта фанетычная рыса *характэрна* ўсім беларускім помнікам пісьменнасці; 4) Лічылася, што савецкаму ладу *характэрны* новыя рысы чалавечых адносін; 5) Гэта словы, што называюць прадметы, з’явы, паняцці, *характэрныя* для жыцця і быту іншых народаў і не *уласцівыя* для нашай рэчаіснасці.

Словы катэгорыі стану (іх яшчэ называюць «прэдыкатыўнымі прыслоўямі», «прэдыкатывамі», «безасабова-прэдыкатыўнымі словамі»), у адрозненне ад прыслоўяў, выкарыстоўваюцца як выказнікі безасабовага сказа і нярэдка падпарадкоўваюць назоўнік або займеннік у давальным склоне: *Мне ж і тут **добра*** (В.Ткачоў). Значная частка такіх слоў у ТСБМ падаецца з паметай: *безас. у знач. вык., каму*. Некалькі прыкладаў: *гадка, галаднавата, гора-ча, горка, кепска, крыўдна, лепш, лягчэй, моташина, нядобра, няёмка, нялоўка*.

Пры ўжыванні слоў з канструктыўна абмежаваным значэннем няведанне іх нарматыўнай спалучальнасці даволі часта прыводзіць да няправільнага выбару належнай сінтаксічнай канструкцыі, да шматлікіх памылак. Абмяжуемся толькі некалькімі прыкладамі.

Такія памылкі сустракаюцца не толькі ў вусным маўленні ці на старонках газет, часопісаў, кніг, але і ў нарматыўных даведніках. Так, у ТСБМ пры апісанні слова *захварэць* (т. 2, с. 407) паказана яго нарматыўная форма спалучальнасці: *на што і без дапаўнення*, а пры характарыстыцы слова *набыць* (т. 3, с. 210) яго 5-е значэнне тлумачыцца: *захварэць чым-небудзь* (замест *на што-небудзь*). Насуперак нарматыўнаму *уласцівы* ці *неўласцівы каму-чаму*, у ТСБМ (т. 3, с. 369, 371), у артыкулах *незнаёмы*,

нейтральны даецца: «неўласцівы для каго-небудзь», «уласцівы для чалавека».

У газеце «Звязда» за 20.02.1996 г. амаль побач на с. 3 чытаем: *Гэта ж поўны здзек з людзей... Калі скончацца здзекі над безабароннымі пенсіянерамі? Яшчэ тры прыклады: Смяяцца над Аняй і Філіпам – грэх* (Звязда. 1996. 20 студз.); *Я не зразумеў, чаму трэба дзякаваць даішніка-лейтэнанта* (Маладосць. 1995. № 5. С. 194); *Таталітарызм здэкаваўся над людзьмі, як хацеў* (Полымя. 1995. № 12. С. 240).

Як бачым, веды пра канструктыўна абмежаваны тып лексічнага значэння досыць актуальныя.

Сінтаксічна абумоўленае значэнне

У адным з вучэбных дапаможнікаў [16, с. 15-16; 2-е выд., с. 12-13] сінтаксічна абумоўленым называецца лексічнае значэнне, «якое ўскосным чынам звязваецца з прадметамі і з’явамі аб’ектыўнай рэчаіснасці і набываецца словам толькі ў пэўным кантэксце». Сінтаксічна абумоўленае значэнне, як сцвярджае аўтар, выяўляецца ў словах *грае* (першы сказ) і *звіняць* (другі сказ): *На ўсходзе неба грае пераліўным блескам* (Я.Колас); *У вячэрняй цішыні звіняць ручайкі* (Т.Хадкевіч). Лексічнае значэнне названых слоў, як сказана ў дапаможніку, «вызначаецца на аснове іх семантыка-сінтаксічнай сувязі са словамі *неба*, *блеск* і *ручайкі*». Тут шэраг недакладнасцей.

Па-першае, сінтаксічна абумоўленым значэннем, паводле В.У.Вінаградава (ён увёў гэты тэрмін у навуковы абыходак), з’яўляецца такое пераноснае значэнне, якое выяўляецца ў слове, калі яно выконвае ў сказе сінтаксічную функцыю, неўласціваю гэтаму слову пры ўжыванні яго з прамым значэннем. В.У.Вінаградаў адзначае, што «сінтаксічныя ўласцівасці слова як члена сказа тут як бы ўключаныя ў яго семантычную характарыстыку» і што найчасцей такое значэнне выкарыстоўваецца «як прэдыкат, як зваротак, як прыдатак ці адасобленае азначэнне». І яшчэ: гэта значэнне ўласціва галоўным чынам назоўнікам, зрэдку прыметнікам (у іх кароткай форме), а таксама «прыслоўям, якія пераходзяць у гэтых умовах у катэгорыю стану» [18, с. 184-186]. Так, назоўнік *звер*, ужываючыся з прамым значэннем ‘дзікая жывёліна’, звычайна выступае ў ролі дзейніка (*Звер бяжыць*) або дапаўнення (*Бачу звера*). Гэта ж слова атрымлівае сінтаксічна абумоўленае значэнне ‘злы, жорсткі чалавек’, выкарыстоўваючыся, напрыклад, у ролі выказніка: *Свёкар быў звер і скупеча* (Я.Брыль).

Па-другое, як відаць са сказанага, слова *граць* (*іграць*) не мае сінтаксічна абумоўленага значэння. У гэтым слове, як сведчыць «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» (т. 2, с. 527), узаемадзеянчаюць фразеалагічна звязанае значэнне ‘блішчаць, пералівацца’ (слова ў гэтым значэнні ўступае ў сувязь з назоўнікамі *сонца, прамяні, святло* і некаторымі іншымі) і канструктыўна абмежаванае значэнне, якое заўсёды рэалізуецца толькі ў аднатыпнай канструкцыі з прыназоўнікамі *на* ці *ў* і ў форме меснага склону назоўніка (*іграць на чым, у чым: на вадзе, у люстры, на ўсходняй частцы неба* і г.д.). А што да дзеяслова *звінець*, то для яго характэрна толькі свабоднае лексічнае значэнне.

У навуковым выданні «Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы» [54, с. 38-39] сінтаксічна абумоўленае значэнне разглядаецца як разнавіднасць канструктыўна абмежаванага значэння. Але з гэтым ніяк нельга згадзіцца, па-першае, хоць бы таму, што сінтаксічна абумоўленае значэнне маюць толькі некалькі сотняў слоў, а на долю слоў з канструктыўна абмежаваным значэннем прыпадае прыкладна шостая частка лексічных адзінак, змешчаных у ТСБМ (каля 16 тысяч). Па-другое, як пісаў В.У.Вінаградаў, сфера канструктыўна абмежаваных значэнняў «значна больш складаная і далёка выходзіць за межы суадноснасці з трыма тыпамі лексічных значэнняў слова — значэнняў свабодных, фразеалагічна звязаных і функцыянальна-сінтаксічна абмежаваных (ці замацаваных)»; больш таго: канструктыўная абмежаванасць (як ужо цытавалася раней) «бывае ўласціва не толькі свабодным намінатыўным, але і фразеалагічна звязаным і функцыянальна-сінтаксічна абмежаваным значэнням слова» [18, с. 186-187]. Патрэчэе, сінтаксічна абумоўленае і канструктыўна абмежаванае значэнні — зусім розныя рэчы і ніяк не суадносяцца як родавае і відавое паняцці.

Зрэшты, гэта недакладнасць, як і раней апісаная ў дачыненні да фразеалагічна звязанага значэння, з’явіліся ў названым навуковым выданні вынікам некрытычнага іх пераносу з навучальнага дапаможніка М.І.Фаміной [95, с. 32-36; 2-е изд., с. 36-44]. Дарэчы, у рэцэнзіі на гэты дапаможнік адзначалася, што ў ім некаторыя агульнапрынятыя паняцці атрымліваюць адвольнае тлумачэнне: «Так, тэрмін «фразеалагічна звязанае значэнне» прымяняецца да характарыстыкі кампанентаў фразеалагічных зрашчэнняў» [82, с. 11-12].

Сінтаксічна абумоўленае значэнне бывае толькі ў мнагазначных словах. Яно ўзнікае на базе першаснага, зыходнага значэння шляхам яго пераасэнсавання. Метафарызаваліся, напрыклад, у

выніку вобразнага абагульнення некаторыя назвы жывёл, птушак, раслін, асобных канкрэтных, рэчыўных, зборных прадметаў: *мядзведзь, заяц, ліс, сабака, асёл, баран, авечка, гад, гніда, варона, голуб, галубка, арол, язьолька, анёл, асоба, асэсар, дуб, піла, цурбан, абух, ануча, адкіды, атрэп'е* і інш. Гэтыя значэнні не называюць прадмет ці з'яву, а вобразна характарызуюць іх. У сэнсавай структуры такіх значэнняў прысутнічае ацэнка — адмоўная або станоўчая. Выступаючы як характарыстыка найчасцей асобы, такія «прэдыкатыўныя назоўнікі» (В.У.Вінаградаў) замацаваліся ў строга акрэсленай функцыі ў складзе сказа.

Часцей за ўсё словы з сінтаксічна абумоўленым значэннем спецыялізуюцца ў сказе ў якасці іменнага выказніка, станоўча або адмоўна характарызуючы асобу ці прадмет: «Дзесьці нейкі жывё Лаван. Раб жа той быў — *галава!*» (К.Крапіва); «І не прадстаўнік паліцыі, а *авечка* ты дурная, вось хто!» (М.Лынькоў); «Як табе не сорамна? Я не думала, што ты такі *ліс*» (У.Дамашэвіч); «— Як справы ў тваім міністэрстве? — Як у лесе! Што ні начальнік — *дуб*, што ні падначалены — *пень*, што ні папера — ліпа» («Нар. воля»).

У некаторых мнагазначных назоўніках ёсць па два сінтаксічна абумоўленыя значэнні. У папярэднім прыкладзе *дуб* рэалізуе пераноснае значэнне 'тупы, неразумны чалавек', а ў наступным — яшчэ адно сінтаксічна абумоўленае значэнне — 'высокі, моцны чалавек': «А што ён у цябе п'е, як пень? Такі *дуб*, а п'е напёрсткамі. У нас так не п'юць. Глушаць яе, заразу, стаканамі» (І.Шамякін). Два сінтаксічна абумоўленыя значэнні мае і слова *свіння*: 'грубы, некультурны чалавек' і 'няўдзячны чалавек, які незаслужана робіць каму-небудзь непрыемнасці'. Напрыклад: «Калі злуешся на чалавека — растлумач яму, за што. А калі не хочаш, дык ты *свіння*» (У.Караткевіч); «Што, нагаварыла ўчора на мяне абы-чаго? Я думаў, што ты разумная, аж ты *свіння*» (Я.Ермаловіч).

Амаль гэтак жа часта выкарыстоўваюцца словы з сінтаксічна абумоўленым значэннем як зваротак, пры гэтым не столькі называюць суразмоўніка, колькі характарызуюць яго: «— Ідзі, *голубе*, сюды... — загрукаў па падлозе драўлянаю нагою вартаўнік» (С.Александровіч); «— Хто цябе, *гніда*, забівае? — з агідай прамовіў Кандрат» (М.Лобан); «Бадай ты спух! Ото распуста! А каб табе было, *гад*, пуста! Няма ні сораму, нічога... Ды пашануйся ты хоць бога!» (Я.Колас).

З той жа якасна-азначальнай функцыяй выступаюць падобныя словы і ў ролі прыдатка: «Вораг ёсць вораг, грабежнік і кат, не

вер яму, *гаду*)» (Я.Колас); «Ці ж мала ёсць яшчэ такіх гаспадароў-варон...» (У.Корбан); «А я ж, *варона*, звязаў яго з Жадзейкам» (М.Машара).

Назоўнік *малаток*, сінанімічны са словам «малайчына», найчасцей ужываецца як выказнік, але можа быць і адасобленым прыдаткам (трэці прыклад): «А ўсё ж такі татуля *малаток*! Малайчына!» (У.Дамашэвіч); «Ты — *малаток*!.. І дзе ты так навучыўся складна гаварыць?» (А.Бароўскі); «А ў Уладзіміра [Караткевіча] было любімае слова пахвалы — *малаток*» (Р.Барадулін).

Словы з сінтаксічна абумоўленым значэннем могуць выкарыстоўвацца і ў, здавалася б, незвычайнай для іх сінтаксічнай функцыі дзейніка або дапаўнення. Але гэта бывае толькі пры ўмове, калі перад такімі словамі ставіцца ўказальны ці іншы займеннік-канкрэтызатар (*гэты, той, такі, які, нейкі* і інш.). Вось прыклады ўжывання гэтых слоў з ярка выяўленай ацэначнасцю ў сінтаксічнай функцыі дзейніка: «[Назарэўскі пра Міхала Тварыцкага:] Гэтая *авечка* арала і сеяла...» (К.Чорны); «Не разумею, як можа вось такая *гнида*, як гэты паліцай, жыць, калі яго ўсе ненавідзяць» (І.Мележ); «Які бо *гад* данёс у Мінск? Напэўна, дзяк, найначай...» («Польмя»).

Аналагічна – у ролі дапаўнення: «На месца гэтых *бараноў* пастаў ты шчырае сумленне...» (У.Дубоўка); «У душы расце злосць на гэту фанабэрыстую *малту* Паліну» (І.Шамякін).

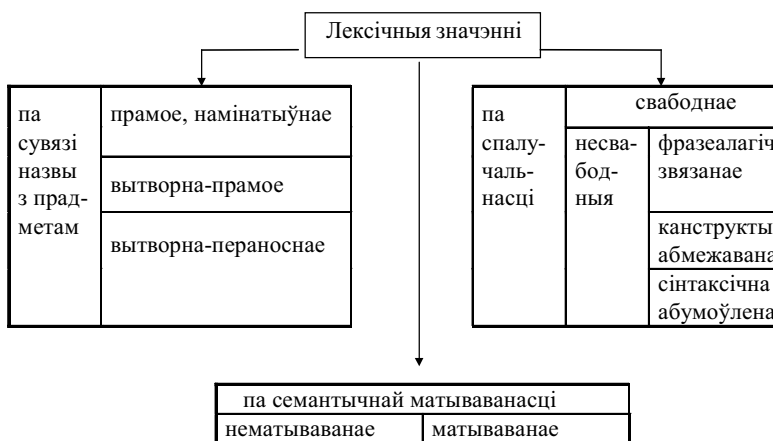
Пададзім яшчэ тры прыклады на ўжыванне слова *пень* у сінтаксічных функцыях выказніка і прыдатка, а таксама (з прэпазіцыйным указальным займеннікам) дзейніка: «Я... не *пень*. Я – твой муж і пан» (А.Бажко); «А я, стары *пень*, іх [галубоў] прагнаў, каб не дакучалі» (М.Даніленка); «Нядрэнна зарабляе гэты *пень*, хоць ад яго карысці мала» (У.Корбан).

Варта звярнуць увагу і на тое, што яркая ацэначнасць у сэнсавай структуры апісаных слоў не толькі замацоўвае іх пераважае ўжыванне ў функцыі іменнага выказніка, але і абмяжоўвае іх парадыгматычную актыўнасць. Гэтыя «прэдыкатыўныя назоўнікі» найчасцей ужываюцца ў форме назоўнага склону, вельмі рэдка – у форме творнага склону: «Калі хто з вас хоча ў лона прайца таго Абрама, дык не будзь, браток, *варонай*, а рабі і ты таксама» (К.Крапіва); «Трэба было быць *цурбаном*, каб не заўважаць іхнія ўхмылкі» (М.Ракітны). З парадыгмай, абмежаванай назоўным склонам, выступаюць падобныя словы ў ролі зваротка і дзейніка. Зрэшты, зваротак, як відаць з некаторых прыведзеных раней прыкладаў, часам выражаецца і формай старога клічнага склону (*са-*

коле, голубе). Калі ж словы з сінтаксічна абумоўленым значэннем выкарыстоўваюцца як прыдатак ці як дапаўненне (з прэпазіцыйным займеннікам), тады іх парадыгма выходзіць за межы назоўнага або творнага склонаў (гл. у папярэдніх прыкладах: *гаду, варон, бараноў, малу, гада*).

Калі цяпер заадно звярнуцца да фразеалагізмаў, дык можна заўважыць, што і для іх, апроча ўжо апісаных у літаратуры трох тыпаў фразеалагічнага значэння (адносна свабоднага, валентна абмежаванага і канструктыўна абмежаванага), характэрна сінтаксічна абумоўленае значэнне. Яно ўласціва не менш як 200 назоўнікавым выразам, надзеленым яркай ацэнчанасцю. Яны выключна або пераважна выступаюць у ролі іменнага выказніка, а таксама зваротка і прыдатка: «Табе, Андрэй, бачу... гэты завод як *костка ў горле*» (Э.Ярашэвіч); «А ты, *божая кароўка*, не кіпі! І язык пачацаць нельга!» (І.Мележ); «*Святая прастата*, Півавараў, мабыць, думаў, што на ваеннай карце ўсё абазначана» (В.Быкаў). Такія назоўнікавыя фразеалагізмы, як і словы-назоўнікі з сінтаксічна абумоўленым значэннем, могуць ужывацца і ў ролі дзейніка або дапаўнення, але пры гэтым абавязкова ў спалучэнні з прэпазіцыйным займеннікам-канкрэтызатарам: «Слухай ты, што табе скажа гэты *пусты млын*» (К.Крапіва); «Калі зловіш гэтага *сукінага сына*, дык цягні ў паліцыю» (Я.Колас).

На заканчэнне пададзім схему падзелу лексічных значэнняў слова на тыпы:

Мнагазначнасць слова

Пры вывучэнні той ці іншай моўнай з’явы (асабліва ў лексікалогіі і фразеалогіі) яе якасная характарыстыка непазбежна павінна дапаўняцца колькаснымі паказчыкамі. Неабходнасць статыстычных ацэнак вымагаецца тым, што аб’ектыўныя ўласцівасці моўнай з’явы ўвасабляюцца не толькі ў якасных, але і ў колькасных прыметах. Колькасныя характарыстыкі дапамагаюць выяўленню самой прыроды слова ці фразеалагізма, дазваляюць адрозніваць тыповае ад нетыповага, пашыранае ад рэдкаснага ці нават адзінкавага. «Трэба часцей скарыстоўваць у мовазнаўстве колькаснае, матэматычнае мысленне, — пісаў І.А.Бадуэн дэ Куртэнэ, — і такім чынам прыблізіць яго ўсё больш да навук дакладных» [7, с. 17].

Калі звярнуцца да сучаснай беларускай (а таксама рускай) лінгвістычнай літаратуры, то няцяжка заўважыць, што ў манаграфіях, навучальных дапаможніках і артыкулах іх аўтары звычайна або зусім абмінаюць колькасныя характарыстыкі моўных з’яў, або абмяжоўваюцца адгаворкамі неакрэсленага характару. Вось некалькі прыкладаў з навучальнага дапаможніка для універсітэтаў: «Мноства слоў маюць не адно, а два і больш значэнняў»; «Фразеалагізмы ў значнай сваёй частцы монасемантычныя... У параўнанні з мнагазначнасцю слоў полісемія фразеалагічных адзінак — з’ява абмежаваная»; «Значнай частцы фразеалагізмаў уласціва варыянтнасць»; «Кніжных фразеалагізмаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове параўнальна нямнога» [47, с. 17, 137, 139, 148].

Класіфікуючы моўны матэрыял, часам на пярэдні план неабгрунтавана вылучаюць нетыповае, рэдкаснае. Так, пры разглядзе фразеалагізмаў з граматычнай структурай сказа называюць 8 мадэляў, сярод іх на першае месца пастаўлена мадэль «назоўнік у назоўным склоне + назоўнік у назоўным склоне». Яна ілюструецца прыкладам *бог бацька*. Але ж гэта мадэль непрадуктыўная. У яе ўваходзяць, з пэўнай агаворкай, яшчэ толькі два выразы: (мая, твая, наша і пад.) *справа старана і імя* (каму, чаму) *легіён*. Фактычна ж найбольш тыповай і самай прадуктыўнай трэба лічыць мадэль «назоўнік + дзеяслоў» (яна налічвае 154 фразеалагізмы): *язык свярбіць, вока гарыць, гром грывнуў, дах паехаў* і г.д.

Іншы раз у мовазнаўчых працах падаюцца нічым не пацверджаныя звесткі, якія дэзінфармуюць чытача, уведзяць яго ў зман. Напрыклад, у навучальным дапаможніку чытаем: «Калі параўнаць у колькасных адносінах лексічную і фразеалагічную мнагазначнасць, то можна адзначыць, што большасць слоў з’яўляюцца мнагазначнымі, а большасць фразеалагізмаў мае па адным зна-

чэнні» [65, с. 232]. Яшчэ ў адной працы сцвярджаецца, што каля 80% слоў любой мовы, пададзеных у вялікіх нацыянальных слоўніках, належыць да мнагазначных [13, с. 117]. Параўн. таксама: «Мнагазначныя словы складаюць 80% слоўнікавага складу рускай мовы» [28, с. 47]; «Большасць слоў у лексіцы беларускай мовы складаюць мнагазначныя словы» [45, с. 19]; «Большасць агульнаўжывальных слоў у беларускай мове адносіцца да мнагазначных» [45, выд. 2-е, с. 23]; «Большасць слоў у мове мнагазначныя» [47, с. 33]. Зрэшты, у свой час і аўтар гэтых радкоў, услед за іншымі, пісаў, што «пераважная большасць слоў мае не адно, а два і больш значэнняў» [55, с. 43].

Прыведзеныя вышэй сцвярджэнні не адпавядаюць аб'ектыўнай ісціне. Па-першае, у любой мове мнагазначных слоў не больш, а куды менш, чым адназначных. Так, у 1-м томе ТСБМ з 16354 слоў на долю мнагазначных прыпадае толькі 3908 слоў, у 2-м томе з 19269 слоў толькі 4222 мнагазначныя словы. Прыкладна такія ж колькасныя паказчыкі мнагазначнасці і адназначнасці выяўляюцца і ў іншых мовах (напрыклад, рускай і французскай): толькі чацвёртая частка слоў — мнагазначныя. Па-другое, мнагазначнасць у фразеалогіі не такая ўжо рэдкая і абмежаваная з'ява, як сцвярджаецца ў прыведзеных выказваннях. На долю мнагазначных фразеалагізмаў прыходзіцца 873 адзінкі, або 15% ад іх агульнай колькасці.

У навуковым выданні знаходзім: «Здольнасць аднаго слова адначасова, сінхранічна ўжывацца ў розных значэннях прынята называць мнагазначнасцю, або полісеміяй» [54, с. 31]. У гэтым значэнні полісеміі — відавочная недакладнасць. Як будзе паказана крыху далей, слова толькі ў параўнальна рэдкіх выпадках, у спецыяльна створаным кантэксце, з пэўнай стылістычнай мэтай можа ўжывацца «адначасова, сінхранічна» ў двух сваіх значэннях. У звычайным жа маўленні яно рэалізуе толькі якое-небудзь адно сваё значэнне. Напрыклад, назоўнік *бульба* мае значэнні: 'агародная расліна', 'падземныя клубні гэтай расліны', 'страва з клубняў гэтай расліны'. І гэтыя значэнні рэалізуюцца не «адначасова, сінхранічна», а кожнае паасобку ў адпаведным слоўным акружэнні: 1) Памятаю, якім дзівам, якім цудам здаўся мне бабчын агарод — *бульба*, морква, агуркі, буракі, што растуць проста з зямлі (Л.Арабей); 2) Перад касавіцай кончылася ў пограбе *бульба*, і стары загадаў бабам ачысціць пограб ад бруду (Я.Брыль); 3) Кравец пацягнуў з пляшкі, ахнуў, зморшчыўся, налёг на *бульбу* (К.Чорны).

Мнагазначным, як піша А.М.Бабкін, слова бывае толькі ў слоўніку. У маўленні «кожны раз яно адпавядае аднаму акту думкі, г.зн. усякі раз, як слова ўжываецца, яно мае не больш чым адно значэн-

не» [6, с. 3]. Праўда, такое пашыранае сцвярджэнне патрабуе агаворкі: яно распаўсюджваецца галоўным чынам на дзелавое, навуковае і публіцыстычнае маўленне. У мове ж мастацкай літаратуры, а таксама ў размоўным стылі назіраюцца не так ужо і рэдкія выпадкі адначасовай рэалізацыі розных значэнняў аднаго і таго ж слова, г.зн. кантэкст не ліквідуе мнагазначнасці, а, наадварот, стварае яе. Вось прыклад з верша Р.Барадуліна «Лазня блакаднага года», дзе дзеяслоў *пачуў* абазначае і ‘ўспрыняў слыхам’, і ‘адчуў’: «Анекдот смяецца з глухога: як варам лінулі — *пачуў!*» А гэты прыклад з камедыі А.Макаёнка «Каб людзі не журыліся» — з рэплікі старшыні калгаса, які, адчуваючы, што яго хутка знімуць з пасады, а можа, і пасадзяць у турму, спрабуе зваліць віну на іншых: «Тут жа такія людзі, што... За тры гады чатырох старшынь з’елі... Старшыня тут адчувае сябе ўсё роўна як бульба... Калі за зіму не з’ядуць, дык вясной *пасадзяць*».

Слова ўзнікае ў мове як адназначнае, а пасля ў ім могуць развіцца метафарычным, метанімічным або сінекдахічным спосабам адно ці некалькі іншых значэнняў. Адзін прыклад.

Найменшы элемент сэнсавай структуры слова называецца семай. Прамое, зыходнае значэнне назоўніка *мора* ‘частка акіяна, адасобленая сушай, з гаркавата-салёнай вадой’ змяшчае ў сабе шэраг сем: ‘многа’, ‘вада’, ‘гаркавата-салёная’, ‘на вялікай прасторы’, ‘ва ўпадзіне’, ‘звязана з акіянам’. Пры метафарычным пераасэнсаванні зыходнага значэння ўвага акцэнтуюцца на адной ці дзвюх семах, якія выходзяць на першы план і актуалізуюцца, засланяючы астатнія элементы сэнсавай структуры. Другое значэнне слова *мора* ‘вялікая прастора чаго-небудзь’ (*залацістае мора пшаніцы*) утрымлівае ў сабе семы ‘многа’ і ‘на вялікай прасторы’, а трэцяе ‘вялікая колькасць каго-, чаго-небудзь’ (*мора людзей, мора слоў*) — толькі сему ‘многа’.

Аманімія і сумежныя з’явы

З’яву аманіміі можна праілюстраваць адной з «Загадак дзеда Кандрата» К.Крапівы, у якой лёгка адгадваецца аманімічная група з чатырох *кос* са значэннямі: ‘прылада для кашэння’, ‘селязёнка’, ‘доўгія заплечыныя валасы’, ‘доўгая вузкая мель’:

Я касой траву кашу
У зялёным лузе,
А другую я нашу
Пастаянна ў пузе.

Трэцюю, я вам скажу,
Носіць мая дочка,
На чацвёртай я ляжу —
Грэюся ў пясочку.

У навучальнай літаратуры для сярэдняй і вышэйшай школы амонімы маюць аднатыпную дэфініцыю. Яны характарызуюцца як словы, якія аднолькава гучаць, але маюць рознае значэнне (гл., напрыклад: [89, с. 35; 64, с. 226]).

Гэта азначэнне, несумненна, недакладнае. Калі ім карыстацца практычна, то пад яго фармальна падпадаюць не толькі аманімічныя, але і ўсе мнагазначныя словы, бо ў іх таксама кожнае значэнне адрозніваецца ад другога і абазначае зусім іншыя паняцці. Параўн., напрыклад, кантэксты полісемантычнага дзеяслова *ісці*, дзе рэалізуюцца, пры аднолькавым гучанні слова, зусім розныя значэнні: 1) Чалавек *ідзе* ('рухаецца, ступаючы нагамі'); 2) Параход *ідзе* марудна ('плыве'); 3) Дождж *ідзе* ('капае, падае'); 4) Гадзіннік *ідзе* ('дзеінічае'); 5) Вясна *ідзе* ('набліжаецца, надыходзіць'); 6) Пот *ідзе* ('выдзяляецца, цячэ'); 7) Шахматыст *ідзе* канём ('робіць ход'); 8) Чутка *ідзе* ('распаўсюджваецца'); 9) Дарога *ідзе* лесам ('пралягае'); 10) Бульба *ідзе* ў націну ('расце пэўным чынам'). Праўда, усе гэтыя значэнні дзеяслова *ісці* (а ён мае 28 значэнняў і 35 адценняў) аб'ядноўваюцца адной ідэяй руху, маюць агульны «элемент сэнсу», усведамляюцца як роднасныя, непасрэдна звязаныя адно з адным, тады як амонімы найчасцей узнікаюць у выніку выпадковага гукавога супадзення і сэнсава ніяк не суадносяцца.

Таму амонімы неабходна вызначаць як словы, якія аднолькава гучаць і пішуцца, але не маюць нічога агульнага ў сэнсавых адносінах (ці: у сваіх значэннях). Прыдатным трэба лічыць і такое азначэнне, прыведзенае ў навуковым выданні: «Два словы або некалькі слоў, якія вымаўляюцца і пішуцца аднолькава, але маюць зусім розныя, не звязаныя між сабой значэнні, называюцца **лексічнымі амонімамі**» [54, с. 214].

Прычым у дэфініцыю абавязкова павінна ўключацца не толькі «аднолькава гучаць», але і «пішуцца», бо толькі ў такім разе пад гэтую дэфініцыю не будуць падыходзіць **амафоны** — словы, якія аднолькава гучаць, але пішуцца па-рознаму і не маюць нічога агульнага ў сваіх значэннях: *плот* і *плод*, *рот* і *род*, *мець* і *медзь*, *каска* і *казка*, *весці* і *везці*. Зазначым, дарэчы, што ў некаторых дапаможніках як амафоны няправільна прыводзяцца прыклады тыпу: *працяг* — *пра сцяг*, *ад кос* — *адкос*, *згары* — *з гары*, *паднос* — *пад нос*, *запалкі* — *за палкі*. У такіх выпадках змешваюцца адзінкі розных моўных узроўняў — лексічнага і фанетычнага: слова як факт лексічнай сістэмы і фанетычнае слова, адрэзак маўлення, які ўзнікае толькі ў маўленчай плыні. У мастацкіх творах, асабліва вершаваных, на гукавым супадзенні слова і спалучэння слоў нярэдка засноўваюцца каламбурны: *Прытомлены жыццёваю дарогай, / Сам у*

сябе заглядвай з асцярогай: / А раптам раб там? (Р.Барадулін); Мора так бушуе, аж ляцім на рыф мы. / Вось такі пачатак толькі дзеля рыфмы (С.Шушкевіч); Калі б гадоў да ста так / Даў бог дастатак (Р.Барадулін).

Няма падстаў ахопліваць тэрмінам «амонімы» і такія гукавыя супадзенні слоў або формаў слоў, як амаформы, амафоны і інш. Параўн., аднак, у энцыклапедыі «Беларуская мова»: «Усе амонімы-словы падзяляюцца на тыпы: лексічныя, фанетычныя, марфалагічныя і інш.» [11, с. 35]. Або: «Амонімы і іх тыпы» (амаформы, амафоны, амографы, сінтаксічныя амонімы) [92, с. 27]. Як слушна пісаў В.У.Вінаградаў, «амафонія – паняцце куды больш шырэйшае, чым аманімія. Яно ахоплівае ўсе віды адзінагучча ці сугучча... З аманіміяй ва ўласным сэнсе гэтага слова нельга змешваць і нават збліжаць разнастайныя тыпы амафоніі» [19, с. 4, 6]. Амафонія і амаформія – гэта з’явы, сумежныя з аманіміяй, але не відавныя ў дачыненні да яе. Яшчэ больш аддаленыя як ад амонімаў, так і ад амафонаў і амаформаў так званыя **амографы** – словы і словаформы, якія вымаўляюцца па-рознаму, а пішуцца аднолькава. Яны адрозніваюцца адзін ад аднаго месцам націску і значэннем: *мука* – *му́ка*, *му́зыка* — *музы́ка*, *каса* – *ка́са*, *са́мы* — *самы́*, *яму́* – *я́му*, *сказа́ў* – *ска́заў*.

Паколькі амонімы складаюць значны пласт лексікі (іх каля 4000), то, зразумела, яны могуць класіфікавацца, падзяляцца на розныя тыпы, супрацьпастаўленне якіх залежыць ад таго, які крытэрыў кладзецца ў аснову класіфікацыі. Ёсць, напрыклад, амонімы-дзеясловы (*паліць* ‘спальваць’ і *паліць* ‘намачыць; пачаць ліць’), амонімы-назоўнікі (*палова* ‘палавіна’ і *палова* ‘мякіна’) і г.д. Паводле структуры амонімы бываюць невытворныя (*мех* ‘мяшок’ і *мех* ‘прыстасаванне для нагнятання паветра’) і вытворныя (*кармавы* ад *корм* і *кармавы* ад *карма*). Адны амонімы супадаюць ва ўсіх сваіх граматычных формах і называюцца поўнымі лексічнымі амонімамі; напрыклад, аднолькавыя склонавыя формы маюць *бак* ‘пасудзіна для вадкасцей’ і *бак* ‘насавая частка верхняй палубы’. Другія амонімы адрозніваюцца ў адной ці некалькіх формах і называюцца няпоўнымі лексічнымі амонімамі; напрыклад, *журавель* ‘птушка’ і *журавель* ‘прыстасаванне ля калодзежа’ не супадаюць у вінавальным склоне адзіночнага і множнага ліку: *бачу жураўля* (птушку) і *бачу журавель* (калодзежны). Дарэчы, у адным дапаможніку гэты прыклад памылкова трапіў у поўныя амонімы [89, с. 36].

Што да **амаформаў**, то іх звычайна вызначаюць як словы, якія супадаюць гучаннем і напісаннем у адной ці некалькіх формах. Але пры такой дэфініцыі не заўсёды лёгка адрозніць амаформы ад ня-

поўных лексічных амонімаў; напрыклад, амонімы *бор* ‘лес’ і *бор* ‘хімічны элемент’ супадаюць далёка не ва ўсіх формах, адрозніваюцца ў месным склоне адзіночнага ліку (*у бары – аб боры*), *бор* ‘хімічны элемент’ не мае формаў множнага ліку. Ёсць больш дакладныя дэфініцыі: «Формы розных слоў, якія супадаюць у гучанні і напісанні, называюцца амаформамі» [45, с. 54]. Або: «Амаформы – аманімічныя (аднолькавыя па гучанні і напісанні) формы ў межах граматычнай парадыгмы аднаго і таго ж слова або парадыгмы розных слоў» [54, с. 232].

Прыкладам амаформаў у межах парадыгмы таго самага слова могуць служыць аднолькавыя формы прыметніка *зялёная* ў родным, давальным, творным і месным склонах адзіночнага ліку: *зялёнай травы, зялёнай траве, зялёнай травой, у зялёнай траве*. А вось прыклады амаформаў у межах парадыгмы розных слоў адной і той жа часціны мовы ці розных часцін мовы: *лячу* (ад *ляцець*) і *лячу* (ад *лячыць*), *піла* ‘прылада для разразання дрэва, металу’ і *піла* (ад дзеяслова *піць*).

Амаль ва ўсіх дапаможніках па беларускай мове, калі гаворка заходзіць пра амаформы, прыводзяцца і такія прыклады: *вусны* ‘губы’ (назоўнік) і *вусны* ‘не пісьмовы’ (прыметнік), *вось* ‘тонкі вал, на які насаджваюцца колы’ (назоўнік) і *вось* (указальная часціца), *варта* ‘ахова’ (назоўнік) і *варта* ‘трэба, неабходна’ (прэдыкатыўнае слова), *рабочы* (дзень) і *рабочы* (з завода). Калі ж звярнуцца да тлумачальнага слоўніка або да перакладных (напрыклад, беларуска-рускага), то адразу кідаецца ў вочы нічым не апраўданая разбежка, супярэчнасць паміж традыцыйнай, агульнапрынятай лексікаграфічнай практыкай апісання лексічных адзінак у слоўніках і тэарэтычным асэнсаваннем слоў у навуковай і навучальнай літаратуры.

У слоўніках нелагічна і немагчыма апісваць у адным слоўніковым артыкуле, скажам, назоўнік *вусны* і прыметнік *вусны* або назоўнік *справа* і прыслоўе *справа*, назоўнік *як* ‘бык’ і злучнік *як*. Таму яны і падаюцца асобна, як амонімы: *вусны*¹, *вусны*², *справа*¹, *справа*², *як*¹, *як*². Гэтыя і падобныя словы (а іх больш за 300) аналагічна кваліфікуюцца і ў слоўніках амонімаў [87]. У навучальных жа дапаможніках такія словы адносяць да амаформаў, зыходзячы з таго, што яны належаць не да адной і той жа часціны мовы і супадаюць толькі ў адной форме. Пры гэтым чамусьці не ўлічваюцца, што перад намі не абы-якія формы слоў, а пачатковыя, асноўныя, зыходныя слоўніковыя формы. Зразумела, што такія аманімічныя словы адрозніваюцца ад уласна лексічных амонімаў тыпу *каса*¹, *каса*², *каса*³, *каса*⁴, таму шмат якія лінгвісты (Р.А.Будагаў,

В.С.Ахманова, Л.А.Увядзенская, А.Я.Баханькоў, В.Д.Старычонак і інш.) вылучаюць гэтыя амонімы ў асобны тып, называючы іх *лексіка-граматычнымі амонімамі*. Сярод іх таксама ёсць поўныя амонімы, якія, будучы нязменнымі словамі, супадаюць у адзіна магчымай для іх форме (*бардо* ‘сорт віна’ і *бардо* ‘цёмна-чырвоны’), і няпоўныя, якія супадаюць у асноўнай, зыходнай форме (*пяць* ‘напружваць’ і *пяць* – лічэбнік). Як бачым, наўрад ці павінна ўзнікаць сумненне пры аднясенні, скажам, дзеяслова *пяць* і лічэбніка *пяць* да лексіка-граматычных амонімаў, а назоўніка *шыла* і дзеяслова *шыла* (форма прошлага часу, жаночага роду, адзіночнага ліку) да амаформаў.

Падрабязная класіфікацыя як лексічных, так і лексіка-граматычных амонімаў даецца ў раней цытаваным навуковым выданні [54, с. 226-233]. Думаецца, што пры напісанні падручнікаў ці дапаможнікаў іх аўтары прымуць гэту класіфікацыю як слушную. Можна меркаваць, што і аўтары падручніка для V класа ўнясуць адпаведнае ўдакладненне ў значэнне амонімаў, якое пачынаецца так: «Словы адной і той жа часціны мовы...» [48, с. 242].

Сінонімы

Звычайна сінонімы характарызуюцца як словы, якія па-рознаму вымаўляюцца і пішуцца, але абазначаюць адну і тую ж з’яву рэчаіснасці і маюць блізкае значэнне. Сустрэкаюцца і крыху іншыя дэфініцыі. Напрыклад, у дапаможніку для студэнтаў-філолагаў сінонімы растлумачваюцца як «словы, якія абазначаюць адно паняцце, але адрозніваюцца адцэннямі значэння або стылістычнай афарбоўкай». Праз некалькі радкоў яшчэ раз падкрэсліваецца, што сінонімы, называючы адно паняцце, «абавязкова нечым адрозніваюцца», і ў далейшым у адпаведнасці з гэтымі адрозненнямі вылучаюцца і апісваюцца тры тыпы сінонімаў: семантычныя, стылістычныя і семантыка-стылістычныя. Потым чытаем: «У беларускай літаратурнай мове ёсць сінонімы, якія не адрозніваюцца ні адцэннямі значэння, ні стылістычнай афарбоўкай. Гэта так званыя абсалютныя сінонімы, інакш — лексічныя дублеты. Напрыклад: *арфаграфія* — *праваніс*, *намінатыўны* — *назыўны*, *дэфіс* — *злучок*» [89, с. 41-43]. Адрознаваецца відавочная «нестыкоўка» з раней сказаным у дэфініцыі і ў паўтораным сцвярджэнні пра абавязковасць адрозненняў паміж словамі адной сінанімічнай групы.

У адных дапаможніках абсалютныя сінонімы зусім не прыгадваюцца, быццам яны і не існуюць, а ў другіх паўтараецца прыкладна тое самае, што і ў прыведзенай цытаце, прычым у якасці

ілюстрацый звычайна падаюцца стандартныя прыклады, дзе ў кожнай пары адно слова запазычанае, а другое — сваё, беларускае: *арфаграфія* — *праваніс*, *лінгвістыка* — *мовазнаўства*, *алфавіт* — *азбука*, *прэфікс* — *прыстаўка*, *флексія* — *канчатка* і пад.

Можна падумаць, што абсалютных сінонімаў вельмі мала, што яны рэдкае выключэнне на фоне сінонімаў іншых тыпаў. Але гэта не так. Каб пераканацца ў адваротным, дастаткова паназіраць, як часта ў тлумачальных слоўніках сэнс слова раскрываецца сінанімічным спосабам або апісальным у спалучэнні з сінанімічным: *вельмі* — ‘надта, надзвычайна, дужа’; *завея* — ‘снежная бура; мяцеліца, завіруха’ і г.д. Праўда, у тлумачальных слоўніках не ставіцца мэта поўнасю адлюстравання сінанімічнасць слоў. Гэтую функцыю бяруць на сябе слоўнікі сінонімаў. У іх пасля дамінанты — стрыжнёвага, апорнага слова, якое звычайна тлумачыцца, ідуць адно або некалькі слоў без тлумачэння і стылістычнай паметы, г.зн. тоесных у сэнсавых і стылістычных адносінах, ці, інакш кажучы, абсалютных сінонімаў. А потым, калі яны ёсць, змяшчаюцца сінонімы іншых тыпаў (семантычныя, стылістычныя, семантыка-стылістычныя) з паказам іх сэнсавых адценняў, экспрэсіўна-ацэначных і стылістычных адрозненняў. Такая практыка апісання сінонімаў усталявалася ў адпаведных слоўніках розных моў (напрыклад, рускай, украінскай, польскай) і ажыццяўляецца цяпер у Інстытуце мовазнаўства НАН Беларусі пры складанні поўнага слоўніка сінонімаў нашай мовы (фрагменты гэтага слоўніка друкаваліся ў апошнія гады на старонках штотыднёвіка «Наша слова»).

Вось толькі некалькі прыкладаў абсалютных сінонімаў, падзеных у гэтым слоўніку: *плашка* — *плашчак*; *плесня* — *цвіль* — *бросня*; *плённы* — *прадукцыйны*; *плытагон* — *пłyтнік* — *сплаўшчык*; *подла* — *нізка* — *ганэбна*; *посны* — *нішчымны*; *поезд* — *цягнік*; *прабіцца* — *прарвацца*; *прадбачыць* — *прадугадаць*.

Асэнсоўваючы факты падачы сінонімаў у гэтым і іншых слоўніках, можна сцвярджаць, што абсалютныя сінонімы — гэта надзвычай пашыраны тып сінаніміі. А калі яшчэ ўлічыць, што многія словы сэнсава цалкам супадаюць, але адрозніваюцца толькі стылістычнай афарбоўкай (*ілгачь* — *брахачь*), то на долю семантычна тоесных прыпадае, па прыблізных падліках, каля паловы сінонімаў. Таму з поўнай падставой можна і трэба прыняць дэфініцыю, якая даецца ў акадэмічным слоўніку рускай мовы: «Сінонімы — словы, якія абазначаюць адно і тое ж паняцце, значыць, тоесныя ці гранічна блізкія значэннем» [83, с. 5].

Наяўнасць вялікай колькасці сэнсава тоесных слоў абвяргае вядомую ў лінгвістыцы думку, што нібыта ў мове не можа быць

поўных сінонімаў, а калі яны і ўзнікаюць, то існуюць як пераходная, часовая з’ява, бо, маўляў, мова не церпіць празмернасці і праз нейкі час адзін сінонім выцясняецца другім у адпаведнасці з няпісаным законам эканоміі моўных сродкаў.

Гаворачы пра абсалютныя сінонімы, трэба мець на ўвазе, што, будучы сэнсава і стылістычна тоеснымі, яны часам маюць адрозненні іншага характару. Так, *лінгвістыка* і *мовазнаўства* адрозніваюцца сваімі спалучальнымі магчымасцямі (выбіральна кантактуюць з іншымі словамі) і далёка не заўсёды ўзаемазамяняльныя; параўн., напрыклад: *матэматычная лінгвістыка*, а не *мовазнаўства*, *інстытут мовазнаўства*, а не *лінгвістыкі*, *уводзіны ў мовазнаўства*, *структурная лінгвістыка*. Кажам: *правапіс галосных*, а не *арфаграфія галосных*, *арфаграфія і пунктуацыя*, а не *правапіс і пунктуацыя*, *скласці спіс па алфавіце*, а не *па азбучы*. Сінонімы *побач*, *палеч*, *поруч* узаемазамяняльныя ў любых кантэкстах, але жывуць у мове і не выцясняюцца з яе, бо адрозніваюцца адзін ад аднаго сваім этымалагічным вобразам, непаўторнай унутранай формай, звязанай адпаведна са словамі *бок*, *плячо*, *рука*.

Пададзенае азначэнне сінонімаў як сэнсава тоесных ці гранічна блізкіх слоў дазваляе ўключаць у сінанімічныя рады толькі сапраўдныя сінонімы. А між тым у навуковай і навучальнай літаратуры даволі часта бязмежна пашыраюць разуменне блізкасці значэння і разглядаюць у якасці сінонімаў словы, якія на самай справе такімі не з’яўляюцца, бо абазначаюць хоць і блізкія, але розныя паняцці. Напрыклад: *ісці і сунуцца* ‘ісці або ехаць вельмі павольна’, *плесціся* ‘ісці павольна, з цяжкасцю, ледзь перастаўляючы ногі’, *дождж* і *лівень* ‘праліўны дождж’.

Многія падобныя прыклады бяруцца аўтарамі падручнікаў і дапаможнікаў са «Слоўніка сінонімаў і блізказначных слоў» М.К.Клышкі (1976; 2-е выд., 1993). Мусім зазначыць, што да шмат якіх сінанімічных радоў, змешчаных у гэтым слоўніку, трэба ставіцца крытычна, бо тут у адну групу «сінонімаў і блізказначных слоў» аб’яднаныя, напрыклад, такія лексічныя адзінкі: *жыллё*, *кватэра*, *кут*, *куток*, *дах*, *прыстанішча*, *прыстанак*, *прыстанне*, *прыпынак*, *прыпынішча*, *прытулак*, *прытулішча*, *прытонне*, *жытло*, *седала*, *бярлога*, *котла*, *котлішча*, *абіцель*, *пенаты*, *рэзідэнцыя*, *апартаменты*. Параўн. і такую групу слоў, адны з якіх абазначаюць родавыя паняцці, а другія – відавья: *лес*, *пушча*, *тайга*, *бор*, *сасняк*, *сасоннік*, *хвойнік*, *ельнік*, *дуброва*, *дубняк*, *бярэзнік*, *асіннік*, *алешнік*.

Калі слова мае не адно, а некалькі значэнняў, то кожнае яго значэнне можа ўтвараць свой сінанімічны рад, які складаецца са

слоў, розных для кожнага значэння. І гэта таксама трэба ўлічваць пры выкарыстанні «Слоўніка сінонімаў...», таму што тут іншы раз не прымаецца пад увагу мнагазначнасць слова. Так, у сінанімічны рад, што ўзначальваецца словам *гаварыць*, увайшло аж 51 слова: *казаць, мармытаць, субяседнічаць, балбатаць, прастарэкаваць, плявузгаць, тарабарыць, выступачь, плесці, бубніць, брахаць, несці, гаўкаць, сакрэтнічаць, малоць* і г.д. Па сутнасці, гэта не сінанімічны рад, а тэматычная група дзеясловаў маўлення ў іх розных значэннях.

Прыгадаем у гэтай сувязі выказванне В.У.Вінаградава: «Іншы раз паняцце сінаніміі пашыраецца да такой ступені, што яно ахоплівае і многія віды прадметна-сэнсавых сувязяў паміж словамі, якія адносяцца да блізкіх семантычных сфер. Па сутнасці, менавіта гэта неадrozenне спецыфічных якасцей або ўласцівасцей сінанімічных і больш шырокіх прадметна-сэнсавых сувязяў і суадносін з'яўляецца прычынай таго, што ў слоўніках сінонімаў.. да гэтага часу ў адну сінанімічную серыю аб'ядноўваюцца словы дужа рознага семантычнага акружэння...» [18, с. 92].

Тут увесь час размова ішла пра лексічныя сінонімы. Бываюць таксама сінонімы фразеалагічныя (*выходзіць у людзі — ісці ўгору*), сінтаксічныя (*васьмігадовы хлопчык — хлопчык васьмі гадоў*). І, зразумела, у сінанімічную групу павінны аб'ядноўвацца моўныя адзінкі толькі аднароднага парадку: словы са словамі, фразеалагізмы з фразеалагізмамі, свабодныя словазлучэнні са свабоднымі словазлучэннямі. Аднак у некаторых дапаможніках, а таксама ў «Слоўніку сінонімаў...» у адзін і той жа сінанімічны рад уключаюцца адзінкі розных моўных узроўняў — словы, фразеалагізмы і свабодныя словазлучэнні, напрыклад: *змагацца — ліць кроў — весці змаганне — весці барацьбу*. Несумненна, у маўленчых зносінах з рознай мэтай, найчасцей у функцыі замяшчэння, могуць выкарыстоўвацца і шырока выкарыстоўваюцца як паралельныя сродкі выказвання, напрыклад, *згадзіцца і даць згоду, памыліцца і рабіць памылку, медыкі і людзі ў белых халатах; або трынаццаць і чортаў тужін, розгі і бярозавая каша*. Але адна справа — маўленчая практыка, а другая — слоўнікі і навучальная літаратура.

Што да фразеалагізмаў, то амаль усе яны, за вельмі рэдкім выключэннем, не паддаюцца аднаслоўнай замене або зусім не суадносяцца са словамі: *трымаць язык за зубамі* 'нічога не гаварыць лішняга, быць асцярожным у выказваннях, маўчаць, калі трэба'; *язык не паварочваецца ў каго* 'хто-небудзь баіцца, не адважваецца, саромеецца ці не мае ахвоты (сказаць, запытаць і пад.)'. Лексічная і фразеалагічная сінанімія — гэта два розныя

тыпы сінанімічных з’яў, якія істотна адрозніваюцца адна ад адной. Фразеалагізмы, як і словы, утвараюць свае самастойныя сінанімічныя рады.

Варыянтнасць слоў

Разглядаючы на занятках па мове такія, напрыклад, пары слоў, як *плод* — *плот*, *абагульніць* — *абагуліць*, *абязброіць* — *раззброіць*, *навокал* — *навакол*, студэнты вызначаюць першую пару (*плод* — *плот*) як амафоны, другую (*абагульніць* — *абагуліць*) — як паранімы, трэцюю (*абязброіць* — *раззброіць*) — як сінонімы, а на чацвёртай (*навокал* — *навакол*), як правіла, спатыкаюцца. І толькі ў рэдкіх выпадках можна пачуць не зусім упэўнены адказ, што *навокал* — *навакол* — гэта не два словы, а дзве разнавіднасці ці два варыянты аднаго слова.

Няўменне адрозніваць варыянты слова ад сінонімаў і паранімаў вытлумачаецца тым, што ні ў сярэдніх, ні ў вышэйшай школе праграмай па мове не прадугледжваецца знаёмства з гэтым пытаннем. Не разглядалася яно асобна (на матэрыяле літаратурнай мовы) і ў навуковых і навукова-метадычных артыкулах. Сярод дзесяткаў навучальных і навуковых кніг толькі ў адзінкавых выданнях вельмі спісела (у 2-3 абзацах) закранаецца варыянтнасць слоў.

А між тым гэта істотнае пытанне лексікалогіі і лексікаграфіі. Як, напрыклад, разглядаць такія адзінкі: *пешшу* і *пяшком*, *рабалежнасць* і *рабалежнаства*, *плысці* і *плыць*, *камфарá*, *кámфара* і *камфора*? Якія з іх — словы-сінонімы, а якія — дзве або тры разнавіднасці аднаго слова?

Варыянтнасць слова — даволі пашыраная з’ява. У нашай мове, як засведчана ў ТСБМ, каля 2000 варыянтаў (у другім томе, напрыклад, іх больш за 420). Варыянты маюць тоесны марфемны склад і характарызуюцца толькі нязначным адрозненнем, якое не парушае адзінства слова ў цэлым. Яны тоесныя ў сэнсавых, стылістычных, спалучальных адносінах і ўзаемазамяняльныя ў любых кантэкстах.

Варыянты слова нярэдка змешваюцца з сінонімамі. Так, у «Слоўніку сінонімаў і блізказначных слоў» [43] у сінанімічным радзе, які пачынаецца словам *агароджа*, падаюцца як словы-сінонімы *загарадка* і *загародка*, у іншых сінанімічных радах аб’ядноўваюцца *дзірка* і *дзюрка*, *біклага* і *баклага*, *доўбня* і *даўбня*, *поблізу* і *паблізу*, *веснавы* і *вясновы*, *дзіця* і *дзіце*. А ў ТСБМ гэтыя і іншыя падобныя пары апісваюцца ў адным слоўнікавым артыкуле і разглядаюцца як варыянты аднаго слова. У прадмове да першага тома ТСБМ (с. 8) гаворыцца: «Калі загаловачныя слова ў літара-

турнай мове выступае ў двух (граматычных, фанетычных або акцэнталагічных) варыянтах, то гэтыя варыянты падаюцца ў загалоўку праз «і»..., напрыклад: *мохавы і махавы*».

Як бачым, у ТСБМ вылучаюцца тры віды варыянтаў: граматычныя, фанетычныя і акцэнталагічныя. У дапаможніку для студэнтаў-філолагаў [47, с. 11] вылучаюць фанетычныя і марфалагічныя варыянты, а ў навуковым выданні [54, с. 17] называюць аж шэсць відаў вар’іравання: акцэнтны, фанетычны, акцэнтна-фанетычны, арфаэпічны, граматычны, марфалагічны. Аналіз багатага фактычнага матэрыялу, змешчанага ў ТСБМ, а таксама ў больш поўным «Слоўніку беларускай мовы» (1987), дазваляе лічыць, што ў нашай мове ёсць чатыры віды варыянтаў слова.

1. Акцэнтныя варыянты — разнавіднасці слова, якія адрозніваюцца месцам націску. Вось толькі некалькі слоў, якія дапускаюць дваякі націск: *дάρма* — *дарма́*, *затычка* — *заты́чка*, *кайданы́* — *кайда́ны*, *лазіна* — *лазі́на*, *ласкавы* — *ла́скавы*, *літасцівы* — *літа́сцівы*, *люстрыны* — *люстра́ны*, *надале́й* — *надале́й*, *неапраўданы* — *неапраўда́ны*, *памятаць* — *памята́ць*, *расяны* — *расяны́*. Гэтыя варыянты сустракаюцца значна радзей у параўнанні з іншымі відамі вар’іравання.

2. Найчасцей дваякі націск вядзе і да фанетычных змяненняў (а таксама арфаграфічных), у выніку чаго ўзнікаюць варыянты, якія можна назваць акцэнтна-фанетычнымі. Яны адрозніваюцца адзін ад аднаго як націскам, так і адным ці (значна радзей) двума гукамі. У колькасных адносінах гэта адзін з пашыраных відаў вар’іравання: *габляваны* — *габлёваны*, *гарката́* — *гаркота*, *гняды́* — *гнеды*, *грабі́* — *грэбі́*, *догляд* — *дагляд*, *доўгі* — *даўгі*, *загарадка* — *загародка*, *заплёснець* — *запляснёць*, *коптур* — *капту́р*, *навокал* — *навакол*, *разгайдаць* — *разгойдаць*. Некалькі прыкладаў, у якіх у сувязі з пераходам націску на іншы склад змяняецца не адзін, а два гукі: *завербаваны* — *завярбованы*, *заце́нены* — *зацянёны*, *погаласка* — *пагалоска*, *палэгчаць* — *палягчэць*, *палёшанне* — *паляпшэнне*. А ў парах няскораны — *нескароны*, *пярэпалах* — *перапалох* змяняюцца аж тры гукі. Чаргаванне галосных у прыведзеных прыкладах звязана з дзеяннем фанетычных законаў аканяння і яканяння. І толькі зрэдку назіраюцца змяненні іншага характару (*й* — *і*, *а* — *ы*, *с* — *ш*): *дайграваць* — *даігрываць*, *дайграванне* — *даігрыванне*, *мысленне* — *мышлёне*.

3. Фанетычныя варыянты адрозніваюцца адзін ад аднаго якім-небудзь гукам, нязначнымі асаблівасцямі ў агаласоўцы. Гэты від варыянтнасці не менш пашыраны, чым і папярэдні. У шматлікіх варыянтных парах адзін варыянт мае прыстаўны гук *і* перад збе-

гам зычных, а другі не мае: *амшара* — *імшара*, *замгліць* — *заімгліць*, *ігруша* — *груша*, *даімчаць* — *дамчаць*, *аржаны* — *іржаны*, *іграць* — *граць* і пад. Многія варыянты склаліся ў выніку чаргавання *о* — *а*, *а* — *ы*, *а* — *э*, *о* — *э*, галоснага *і* з зычным *й*, зычных *к* — *х*, *т* — *д*, *ф* — *п* і г.д.: *загаворваць* — *загаварваць*, *квоканне* — *кваканне*, *мачаха* — *мачыха*, *зарава* — *зарыва*, *зблякнуць* — *зблекнуць*, *змёрзнуць* — *змерзнуць*, *дайграць* — *дайграць*, *квактуха* — *квахтуха*, *крактун* — *крахтун*, *сутарга* — *сударга*, *кафтан* — *каптан*, *калодзеж* — *калодзесь*, *траверса* — *траверза*.

4. Марфалагічныя варыянты адрозніваюцца канчаткам або родавай прыналежнасцю і канчаткам адначасова і сустракаюцца звычайна сярод назоўнікаў: *кішэнь* — *кішэня*, *здаравяк* — *здаравяка*, *зала* — *зал*, *пісяг* — *пісяга*, *пілястра* — *пілястр*, *замша* — *замш*, *манжэта* — *манжэт*, *пістоль* — *пістоля* і шэраг іншых. Рэдкім, калі не адзінкавым прыкладам марфалагічных варыянтаў сярод прыметнікаў выступае пара *парожны* — *парожні*. Варыянтнасць гэтага віду, зрэшты, не вельмі пашыранага, асабліва часта назіраецца ў назвах маладых істот: *галубяня* — *галубянё*, *дзіця* — *дзіцё*, *зубраня* — *зубранё*, *мышаня* — *мышанё*, *птушаня* — *птушанё*, *тыграня* — *тыгранё*.

Часам у якасці варыянтаў разглядаюць пары *заработак* — *зробак*, *паэтэса* — *паэтка*, *можа* — *мо*, *трэба* — *трэ*, *дзесьці* — *дзесь* [47, с. 11-12]. Аднак яны не варыянты, а стылістычныя сінонімы, другія кампаненты такіх пар у ТСБМ слухна падаюцца з паметай «размоўнае». Да таго ж словы гэтых пар характарызуюцца нятоеснасцю марфемнага складу: *за-раб-от-ак*, *за-роб-ак*, *паэт-эс-а*, *паэт-к-а*. Гэтак жа размяжоўваюцца ў ТСБМ размоўныя *гарод*, *гародніна* і міжстылёвыя *агарод*, *агародніна*, у якіх гістарычна, этымалагічна вылучаецца прыстаўка *а-*. Іншы раз пададзеныя пары, а таксама, напрыклад, такія, як *ваўчыха* — *ваўчыца*, *штурханец* — *штурхаль*, *аглабільна* — *аглабліна*, *незадаволенасць* — *незадавальненне*, *барвавец* — *барвяніца*, у некаторых працах кваліфікуюцца як словаўтваральныя варыянты. Аднак, як слухна зазначае М.М.Шанскі, «гэта няправільна, бо ў такім выпадку не ўлічваецца той факт, што тоеснасць слова не можа захоўвацца, калі не захоўваецца тоеснасць марфем, што складаюць яго аснову» [101, с. 62]. Пра неправамернасць аднясення такіх і шмат якіх іншых падобных слоў да словаўтваральных варыянтаў гаворыцца таксама ў навуковым выданні «Лексікалогія...» [54, с. 18]. Параўн., аднак, як у часопісе «Роднае слова» (1997. № 11. С.

б3) некаторыя назоўнікі атрымліваюць двухаблічную характарыстыку: «Лексемы *абалона*, *абалонне*, *абалонь*, з аднаго боку, і лексема *абалонка* — з другога боку, знаходзяцца ў паранімічных адносінах. Усе чатыры словы гэтага лексічнага рада з’яўляюцца словаўтваральнымі варыянтамі».

Добра гэта ці кепска, калі ў мове ёсць варыянты? У 1950 г. у газеце «Літаратура і мастацтва» П.Глебка змясціў «Нататкі пра беларускую літаратурную мову», у якіх, у прыватнасці, гаворыцца пра слабыя месцы літаратурнай мовы, што выявіліся пры ўкладанні руска-беларускага слоўніка. Аўтар прыводзіць мноства прыкладаў тыпу: *цялё* — *цяля*, *будаваны* — *будованы*, *курга́ны* — *курганы*, *коратка* — *каротка* — і дадае: «І такіх дублетных форм маса. Гэтага ў нармалізаванай літаратурнай мове не павінна быць. Якім формам аддаць перавагу, цяжка сказаць. Нашы пісьменнікі не выказаліся аб гэтым, нібы нікому няма і справы да таго, як піша другі» (цыт. па кн.: [67, с. 70]).

Думаецца, нельга гвалтоўна скасоўваць, вынішчаць існуючыя варыянты слоў. Няхай яны суіснуюць, саборнічаюць. З цягам часу адны з іх, напэўна, выціснуць іншыя, перамогуць іх. Другія і далей будуць суіснаваць паралельна. А наша задача — вывучаць іх, супастаўляць. І яшчэ — правільна размяжоўваць словы-сінонімы і варыянты слоў. Дарэчы, у нарматыўных слоўніках ёсць нямала рэкамендацыйных парад наконт варыянтаў. Так, у «Слоўніку беларускай мовы» (1987) сустракаем памету *часцей*, *рэдка*, а ў прадмове да першага тома ТСБМ (с. 8) чытаем: «Аднолькава ўжывальныя варыянты размяшчаюцца ў алфавітным парадку. З неаднолькава ўжывальных на першае месца ставіцца той варыянт, якому аддаецца перавага». Ці яшчэ прыклад: у ТСБМ дапускаўся дваякі націск у слове *сівы*, а ў «Слоўніку беларускай мовы» рэкамендуецца толькі *сівы*.

Лічыцца, што назоўнік *водар* прыйшоў да нас з польскай мовы (*odór*), куды ён трапіў з лацінскай (*odor*). Адбыліся і семантычныя змены: у лацінскай мове ён абазначаў проста ‘пах’, у польскай — ‘непрыемны пах, смурод’, у беларускай — ‘прыемны пах, духмянасць’. Акадэмічны «Беларуска-рускі слоўнік» і «Арфаграфічны слоўнік» М.Лобана і М.Судніка рэкамендавалі пісаць гэты назоўнік і вытворны ад яго прыметнік *водарны* праз «а» пасля «д». У іншых сучасных слоўніках (ТСБМ, СБМ) дапускаецца дваякае напісанне і вымаўленне: *водар* і *водыр*, *водарны* і *водырны*. Відаць, варта вярнуцца да адзінай нормы гэтых слоў, бо ў сучасным друку яны, як правіла, пішуцца праз «а» пасля «д». Улічваючы сучасную маў-

ленчую практыку, трэба уніфікаваць і такія дваякія напісанні, як *мачаха* і *мачыха*, *зарава* і *зарыва* — на карысць першага варыянта ў гэтых парах.

АНТОНІМЫ

У адрозненне ад сінонімаў з іх здольнасцю ўтвараць незамкнёныя рады, у якія звычайна ўваходзяць больш чым два словы, антонімы аб'ядноўваюцца часцей за ўсё ў замкнёныя пары: *жыццё* — *смерць*; *высокі* — *нізкі*, *далёка* — *блізка*. Зрэдку антанімічны рад можа складацца з трох слоў, прычым у такім разе два з іх аднакаранёвыя: *праўда* — *хлусня*, *няпраўда*; *дужы* — *слабы*, *нядужы*; *кепка* — *добра*, *някепка*. У антанімічным радзе *ўзброіць* — *абязброіць*, *раззброіць* усе тры словы аднакаранёвыя.

Калі ў антанімічным радзе «кожнае з проціпастаўленых слоў мае свае сінонімы (*добры* — *слаўны*, *адменны*, *бездакорны* і *дрэнны* — *благі*, *нягодны*, *заганны*), то ў такім выпадку антанімічныя адносіны ўстанаўліваюцца і паміж гэтымі групамі сінонімаў, узятымі агульна: група <*добры*, *слаўны*, *адменны*, *бездакорны*> будзе антанімічнай да групы <*дрэнны*, *благі*, *нягодны*, *заганны*>, і антанімічнасць гэта грунтуецца на адносінах, што ўзнікаюць паміж апорнымі словамі кожнага з сінанімічных радоў: *добры* — *дрэнны*» [54, с. 273]. Такі мнагачленны рад, аб'яднаны антанімічнымі і сінанімічнымі адносінамі, можна назваць антанімічна-сінанімічным радам.

Дарэчы, такая самая з'ява назіраецца і ў фразеалогіі, дзе адзін сінанімічны рад можа антанімізавацца з другім сінанімічным радам. Напрыклад, сінанімічнаму раду *закасаўшы рукавы*, *душы паслухаючы*, *не пакладаючы рук* з агульным значэннем 'не шкадуючы сіл, старанна' антанімічна супрацьпастаўляецца іншы сінанімічны рад са значэннем 'вельмі нядбала, без ахвоты і старання' (15 фразеалагізмаў: *абы дзень да вечара*, *абы з рук*, *пусці павалося*, *спусціўшы рукавы* і інш.).

Некаторыя мнагазначныя словы сумяшчаюць у сваёй сэнсавай структуры два супрацьлеглыя, антанімічныя значэнні. Такая ўнутрыслоўная антанімія называецца *энантыясеміяй*. Слова *разумнік* у першым з пададзеных ніжэй сказаў рэалізуе значэнне 'разумны, разважлівы чалавек', у другім — 'дурань ці той, хто любіць разумнічаць, лічыць сябе разумнейшым за іншых': 1) Адзін дурань можа задаць столькі пытанняў, на якія не адкажуць сто *разумнікаў* (І.Навуменка); 2) Разумных бараноў наогул жа нямнога, а гэты дык дурней дурнога... Калі няма *разумніка* другога, пабіцца каб удвух, дык ён разгоніцца ды ў сцену — бух! (К.Крапіва).

Энантыясемія сустракаецца і сярод фразеалагізмаў. Напрыклад, *далей некуды* — гэта і ‘лепш не можа быць’, і ‘горш не можа быць’. У некаторых выпадках суіснаванне антанімічных значэнняў абумоўліваецца кантэкстам. Ужываючыся ў адмоўных сказах, выраз можа атрымліваць супрацьлеглае значэнне. Параўн. два значэнні (‘заўсёды’ і ‘ніколі’) у фразеалагізме *як свет светам*: «*Як свет светам* чалавека цягне туды, дзе на свет прыйшоў» (Ф.Янкоўскі); «Такое не здаралася, відаць, *як свет светам*» (Я.Брыль).

Звычайна пры разглядзе стылістычных функцый антонімаў побач з такім мастацкім прыёмам, як антытэза, называюць і аксюмаран (ад грэч. *оxymoron* — дасціпна-недарэчнае). Але ён мае толькі ўскосную сувязь з антаніміяй, пры якой заўсёды супрацьпастаўляюцца словы адной часціны мовы. Аксюмаран жа як фігура маўлення засноўваецца на наўмысным спалучэнні двух слоў неадвольнай часціны мовы, якія выражаюць лагічна неспалучальныя паняцці і ўзаемна выключаюць адно аднаго. Гэта, як правіла, прыметнікава-назоўнікавая канструкцыя. Напрыклад, у К.Крапівы: *дыпламаваны баран*, у Р.Барадуліна: *дойны конь*, у С.Грахоўскага: *жывыя нябожчыкі*. Іншыя прыклады: *праваслаўны атэіст*, *песімістычны аптыміст*, *вашывыя блохі*, *рынкавы сацыялізм*. Паміж кампанентамі гэтых аксюмараных канструкцый няма антанімічных адносін, таму сцвярджэнні, што аксюмаран засноўваецца «на выкарыстанні антонімаў», «з’ява антаніміі ляжыць у аснове» аксюмарана, неапраўданыя.

Здаецца, у літаратуры не апісваўся цікавы мастацкі прыём, заснаваны на ўяўнай антаніміі, што робіць некаторыя выказванні асабліва выразнымі, экспрэсіўнымі. Паяснім гэта на такім прыкладзе.

Прыметнікі *густы* і *рэдка* — мнагазначныя словы. У адных выпадках яны могуць супрацьпастаўляцца ў процілеглых, антанімічных значэннях: *густы кісель* — *рэдка кісель*. Калі ж у сказе знак супрацьпастаўлены не антанімічныя значэнні гэтых слоў, то перад намі ўяўная антанімічнасць, квазіантонімы. Напрыклад, у сказе «Кулеш добры — *густы*, а госць — *рэдка*» («ЛіМ») *густы* абазначае ‘не вадкі, з вялікай канцэнтрацыяй’, а *рэдка* — ‘які бывае не часта’. Параўн. таксама ў рамане І.Мележа «Завеі, снежань»: «— Будзе — важнае... Пачуецца скоры, — [Башлыкоў] скажаў *мякка*, але *цвёрда*. З такім сэнсам, што прыйдзе пара і вам будзе вядома. Трэба чакаць». Тое, што тут супрацьпастаўлены несуадносныя значэнні (‘спагадліва’ і ‘непахісна’), узнікае ў нашай свядомасці амаль імгненна, як здагадка. Яшчэ толькі два прыклады з ужываннем квазіантонімаў: «Каламбур, што сам па сабе

вырваўся з вуснаў тэлеаглядальніка: «Цяжкі стан сённа і ў лёгкай прамысловасці» (К.Камейша); «На вуліцы, дзе крамы, крамы, крамы, малы жыхар вялікага Кітая» (Р.Барадулін).

Спрадвечна беларуская лексіка

Характарызуючы лексіку паводле паходжання, яе падзяляюць на спрадвечна беларускую і запазычаную. Мяркуецца, што на долю запазычаных слоў прыпадае каля 15% [26, с. 278].

Спрадвечна беларускімі называюцца словы, якія ўзніклі ў беларускай мове або перайшлі па спадчыне з агульнаславянскай мовы ці з’яўляюцца агульнымі для беларускай, рускай і ўкраінскай моў. Адпаведна ў гэтым асноўным ярусе слоўнікавага фонду вылучаюць тры пласты: агульнаславянскую, агульнаўсходнеславянскую і ўласна беларускую лексіку.

Другі з гэтых пластоў традыцыйна ў навучальных дапаможніках называюць усходнеславянскай лексікай, хоць яшчэ ў «Курсе сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Фанетыка. Арфаграфія. Лексікалогія» (Мн., 1961) яна кваліфікавалася як агульнаўсходнеславянская (с. 146), г.зн. агульная для трох усходнеславянскіх моў, якая ўтварылася як у перыяд, калі ўсходнія славяне сталі жыць асобна ад заходніх і паўднёвых славян, так і ў пазнейшыя стагоддзі, калі ўкраінцы і беларусы аказаліся ў складзе Расійскай імперыі.

Што да назваў «усходнеславянская мова», «усходнеславянская лексіка», дык яны былі прыдуманы ў вялікадзяржаўных, шавіністычных мэтах яшчэ ў XIX ст. і адпавядалі канцэпцыі трохмоўнай калыскі, «трох плямёнаў адзінага рускага народа — велікарусаў, маларосаў і беларусаў», канцэпцыі-трыядзе: адна дзяржава (Кіеўская Русь, ці Старажытнаруская дзяржава) — адзін народ (старажытнарускі) — адна мова (старажытнаруская, ці ўсходнеславянская). Гэта «канцэпцыя аб развіцці ўсходнеславянскіх моў з адной калыскі — старажытнарускай мовы» набыла ў рускім мовазнаўстве, як пісаў Л.М.Шакун, «усеагульнае прызнанне; у савецкія часы ёй быў нададзены статус афіцыйнай дактрыны, улады адгарадзілі яе ад усялякай крытыкі, бо яна як найлепей адпавядала іх імкненню сцвердзіць «адвечнае адзінства» ўсходніх славянаў, зліць «ізноў» іх мовы ў адзіную — рускую мову... Адзін сучасны даследчык так выказаўся пра яе [канцэпцыю] на старонках «Нашага слова» (№ 9 за 1994 г.): «Старая вядомая канцэпцыя калыскі трох моў не вытрымлівае ніякай крытыкі. Гэта была больш палітычная канцэпцыя, чым навуковая, і нам усім добра вядома, чаму яна была папулярная» [98, с. 113].

У навуковых дапаможніках як па беларускай, так і па рускай мовах, карыстаючыся тэрмінам «усходнеславянская лексіка», звычайна ў якасці прыкладаў такой лексікі падаюць адны і тыя ж словы: *сям'я, дзяржава, сабака, сорак, дзевяноста* і яшчэ некалькі. Часам дадаецца, што ўсходнеславянскі (або «старажытнарускі») лексічны пласт да гэтага часу не вывучаны і не апісаны. Калі ж ужываць тэрмін «агульнаўсходнеславянская лексіка», то пад яго падпадаюць не толькі згаданыя словы, але і тысячы іншых, «якія або паралельна ўзніклі ў рускай, украінскай і беларускай мовах, або праніклі з адной мовы ў другую і такім чынам станавіліся агульным здабыткам» [51, с. 146], напрыклад: *вотчына, прысяга, прысягнуць, намеснік, рубель, капейка, пісар, вопыт, заслуга, з'езд*.

Іншы раз, вызначаючы этымалогію пэўнага слова ці фразеалагізма, без дастатковых падстаў прыпісваюць яго першародства якой-небудзь адной мове. Так, у адной з этымалагічных прац фразеалагізм *даць дуба* вызначаны як «відаць, уласна рускі». Але, як засведчана ў слоўніках У.І.Даля і А.Г.Праабражэнскага, гэты выраз у XIX ст. быў вядомы толькі ў паўднёвых гаворках (тэрыторыя сучаснай Украіны). Адсюль больш верагодным было б лічыць яго не «ўласна рускім», а «агульнаўсходнеславянскім» ці «ўласна ўкраінскім». Або яшчэ прыклад. Выраз *вочная стаўка* (руск. *очная ставка*, укр. *очна ставка*, балг. *очна ставка*) у іншай этымалагічнай працы прызнаецца «спрадвечна рускім» як утварэнне ад старой юрыдычнай формулы «ставити с очей на очи»; у пацвярджэнне прыводзіцца адпаведны запіс 1606 г. — часоў цара Аляксея Міхайлавіча. Але аналагічны запіс, толькі зроблены на стагоддзе раней (1511 г.), можна бачыць у грамаце вялікага князя Літоўскага «баярам мяшчанам і ўсёй зямлі Полацкай»: «... паставити его очи на очи на явном суде хрестіянскомъ, и того, хто вадить, и того, на кого вадить».

Словы, утвораныя на базе запазычаных, часам адносяць таксама да запазычаных. Напрыклад, у дапаможніку для практычных заняткаў па мове іншамовнымі прызнаюцца *эксперыментальны, прагрэсіўны, праектаванне* і пад. Аднак такія вытворныя словы павінны кваліфікавацца як беларускія. Так, *бульба* — запазычанне з лацінскай мовы (*bulbos* — клубень), а ўсе ўтварэнні ад гэтага слова — нашы, беларускія: *бульбоўнік, бульбяны, бульбянішча, бульбіна, бульбачка, бульбянік*. Назоўнік *штаб* — запазычанне з нямецкай, *спорт* — з англійскай, *язмін* — з французскай мовы, а ўтвораныя на іх аснове прыметнікі *штабны, спартыўны, язінавы* — уласна беларускія словы: у іншых мовах такіх прыметнікаў менавіта ў дадзеным канкрэтным афармленні няма; параўн. у рус-

кай мове: *штабной, спортивный, жасминовый*, ва ўкраінскай мове: *штабний, спортивний, жасминовий*.

У шмат якіх працах (беларускіх і рускіх) пішуць, што да запазычання варта «адносіць таксама калькаванне», што яно «з’яўляецца асобным відам запазычанняў» і г.д. Але з гэтым наўрад ці можна пагадзіцца. Параўн. вынікі калькавання, г.зн. памарфемнага перакладу іншамоўнага слова: нямецк. *Weltanschauung* — руск. *мировоззрение*, бел. *светапогляд*, укр. *світогляд*; руск. *единичник* — бел. *аднаасобнік*, укр. *одноосібник*; руск. *отличник* — бел. *выдатнік*. «Іншамоўнасць словаўтваральных калек заключаецца, — піша М.М.Шанскі, — у тым, што яны ўзнікаюць па словаўтваральным узору і падабенстве да адпаведных па значэнні іншамоўных слоў, але гэтым іх іншамоўнасць і абмяжоўваецца: карані і афіксы, г.зн. будаўнічы матэрыял, не запазычаныя, а свае...» [101, с. 104]. І яшчэ: «Словаўтваральнае калькаванне ў дачыненні да свайго аб’екта (іншамоўнага слова) з’яўляецца перакладам, яно не можа і не павінна разглядацца як лексічнае запазычанне, таму што пераклад слова датычыцца толькі яго ўнутранага боку (плана зместу) і не азначае запазычання самога слова» [54, с. 123-124].

Амаль тое самае можна сказаць і пра паўкалькі — словы, якія складаюцца часткова з прамога запазычання, а часткова з перакладу. Штучнае слова *televisia* (першая частка паходзіць з грэчаскай мовы, а другая — з лацінскай) спарадзіла ў рускай мове слова *телевидение*, у беларускай — *тэлебачанне*, ва ўкраінскай — *телебачення*. Або: руск. *колхоз* — бел. *калгас* — укр. *колгосп*. Калькі (*светапогляд*), як і паўкалькі (*тэлебачанне, калгас*), «могуць лічыцца ўласна беларускімі» словамі [26, с. 280], яны «з’яўляюцца новымі словамі, невядомымі ў дадзеным канкрэтным выглядзе ў іншых мовах» [101, с. 111].

Прастамоўная лексіка

Гартаючы тлумачальныя слоўнікі рускай, украінскай, польскай ці іншых моў, знаходзім шмат слоў, пазначаных паметай пра іх прастамоўнасць. Гэта параўнальна немалы пласт лексікі ў любой мове. Прастамоўныя словы звычайна разглядаюцца ў складзе размоўнага стылёвага разраду як яго найбольш зніжаная частка, якая знаходзіцца на перыферыі літаратурнай мовы.

У перакладных «Беларуска-рускім слоўніку» (1988) і «Руска-беларускім слоўніку» (выд. 4-е, 1993) шмат якія словы, агульныя для абедзвюх моў, таксама маюць паметы *праст.*, напрыклад: *абдзіралаўка, балабоніць, гарлапан, знюхацца, мурлаты, на-*

лопацца. Такой жа паметай пазначаны шэраг беларускіх слоў у «Беларуска-рускім слоўніку» (1988): *бэбахі, ваўкаўё, вашапруд, соўгаць, ушалопець, шныпарыць* і інш. Здавалася б, і ў іншых сучасных акадэмічных слоўніках гэтыя і падобныя словы павінны падавацца аднолькава, з той жа функцыянальна-стылёвай паметай *праст.* Аднак у пяцітомным ТСБМ, як і ў аднатомным «Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы» (1996), гэтыя і сотні іншых слоў па незразумелых прычынах атрымалі падвышаны статус, кваліфікуюцца не як прастамоўныя, а як размоўныя.

У чым жа справа? Можа, гэтыя словы сапраўды маюць патрэбу ў пераацэнцы іх стылістычнага статусу? Ніякіх доказаў на гэты конт няма. Аўтары ТСБМ хоць у адным са слоўнікавых артыкулаў (Т. 4. С. 370) вызначаюць прастамоўе як «словы і граматычныя формы, уласцівыя вуснай народнай мове як стылістычны сродак для надання мове жартаўлівага, іранічнага, грубаватага і пад. значэння», але ў сваёй лексікаграфічнай практыцы нідзе не прымяняюць памету «прастамоўнае». У рэцэнзіі на першы том ТСБМ адзначалася, што ўкладальнікі слоўніка не вылучаюць у межах размоўнай лексікі «рэальна існуючай катэгорыі прастамоўнасці, якая служыць для зніжанай, грубаватай характарыстыкі з'яў і паводзін людзей. Ні ў прадмове да слоўніка, ні ў слоўнікавых артыкулах мы не знойдзем указанняў на гэты своеасаблівы разрад, і можа міжвольна стварыцца ўражанне, што беларускай мове так званыя прастамоўныя сродкі зусім не ўласцівыя» [14].

Памылкі і промахі слоўніка ўжо як бы набылі аўтарытэтную сілу, укараняюцца ў навучальную літаратуру. У падручніках па беларускай мове пасля выходу ў свет ТСБМ змяніліся адносіны да прастамоўнай лексікі. Калі ў ранейшых дапаможніках (гл., напрыклад: [51, с. 178; 32, с. 52]) яна разглядалася як асобная лексічная група або асобны стылістычны разрад (ці падразрад у складзе размоўнай лексікі), то ў сучаснай навучальнай літаратуры (несумненна, пад уплывам ТСБМ) прастамоўная лексіка або зусім не апісваецца, або пералічваецца ў шэрагу разнастайных тэматычных, экспрэсіўна-ацэначных і іншых груп размоўнай лексікі. Параўн., напрыклад, як па-рознаму характарызуюцца прастамоўныя словы ў першым і трэцім выданнях аднаго і таго ж навучальнага дапаможніка; у першым выданні: «Гутарковыя словы з адценнем спрошчанасці, грубаватасці называюцца *п р а с т а м о ў н ы м і*»; у трэцім выданні: «Частка гутарковых слоў мае адценне спрошчанасці, грубаватасці, у некаторых слоўніках (напрыклад, «Беларуска-рускім слоўніку» 1962 г.) яны кваліфікаваліся як прастамоўныя і адзначаліся паметай *праст.*» [90, с. 60-61].

Хацелася б, каб, кажучы словамі з цытаванай рэцэнзіі, «рэальна існуючая катэгорыя прастамоўнасці» заняла сваё законнае месца і ў слоўніках, і ў падручніках.

Дарэчы, у навуковым выданні «Лексікалогія...» [54, с. 366] чытаем: «Да прастамоўнай лексікі беларускай мовы адносяцца лексічныя адзінкі зніжанага размоўнага пласта — грубыя, лаянковыя словы з адценнем знявагі, пагарды, неадабральнасці. Такія словы ў «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» пазначаліся паметамі *разм. груб., разм. лаянк., груб. лаянк.* Прастамоўныя словы ўжываюцца ў літаратурнай мове ў мэтах зніжанага, грубаватага характарыстыкі прадмета гаворкі або самога гаворака».

Лексіка абмежаванага ўжывання

Асобныя пытанні гэтай тэмы маюць патрэбу ў некаторых удакладненнях.

1. Лексікалогія як раздзел мовазнаўства вывучае, як вядома, не асобныя словы, не кожнае слова паасобку, а ўвесь лексічны склад мовы як сістэму ўзаемазвязаных і суадносных элементаў. Калі разглядаюцца сістэмныя сувязі, якія існуюць паміж словамі паводле аманіміі, сінаніміі, антаніміі, паходжання, экспрэсіўна-стылістычных асаблівасцей, актыўнага і пасіўнага складу, гаворка ідзе ўвесь час пра лексіку сучаснай беларускай **літаратурнай** мовы. Калі ж класіфікаваць словы паводле сферы іх ужывання, непазбежна выходзім за межы літаратурнай мовы, аперыруем і лексікай усёй **нацыянальнай** мовы. Таму пры характарыстыцы гэтых сістэмных сувязяў лексікі адзіна правільнай, калі трымацца дакладнасці, павінна быць назва «лексіка беларускай *нацыянальнай* мовы паводле сферы ўжывання» (у адрозненне ад іншых характарыстык тыпу «лексіка беларускай *літаратурнай* мовы паводле паходжання»).

Нацыянальная беларуская мова — гэта сукупнасць абсалютна ўсіх слоў, фразеалагізмаў, прыказак, марфалагічных формаў і сінтаксічных канструкцый, асаблівасцей вымаўлення ўсіх, хто гаворыць на беларускай мове. У нацыянальную мову, такім чынам, уключаюцца і словы літаратурнай мовы, і моўныя багаці беларускіх гаворак, дыялектаў, а таксама ўсе прастамоўныя словы, жарганізмы, вульгарызмы, малавядомыя прафесіяналізмы. Адпаведна з гэтым у нацыянальнай мове вылучаюцца: а) літаратурная мова, б) дыялектная, або народная, мова. Паміж гэтымі дзвюма формамі нацыянальнай мовы ёсць значныя адрозненні, але яны не маюць прынцыповага характару, бо, як пісаў А.М.Горкі, «мова ствараецца народам. Падзел яе на літаратурную і народ-

ную азначае толькі тое, што мы маем, так сказаць, «сырую» мову і апрацаваную майстрамі».

Літаратурная мова, з’яўляючыся найвышэйшай формай нацыянальнай мовы, мовай кніг, газет, часопісаў, радыё, тэлебачання, школы, вылучаецца сваёй апрацаванасцю і ўнармаванасцю. «Літаратурная мова, — чытаем у ТСБМ (т.3, с. 170), — унармаваная форма агульнанароднай мовы, пісьмовыя і вусныя нормы якой з’яўляюцца агульнаабавязковымі». Яна таму і носіць назву літаратурнай, што ўзнікае ў пісьмова-кніжнай форме, фармуецца ў літаратуры, найперш мастацкай. Стаўшы пасля агульнанародным здабыткам, літаратурная мова існуе ў вуснай і пісьмовай формах і абслугоўвае самыя разнастайныя патрэбы жыцця і дзейнасці людзей (сфера звычайных бытавых зносін, сфера навукі, грамадска-палітычнай дзейнасці і г.д.).

Лексічны склад нацыянальнай мовы падзяляецца паводле сферы ўжывання на агульнанародную лексіку і лексіку абмежаванага ўжывання. Апошняя ў залежнасці ад таго, чым абмяжоўваецца ўжыванне слоў (тэрыторыяй, спецыяльнасцю, грамадскім асяроддзем), падзяляецца на дыялектную, спецыяльную і жаргонную лексіку.

2. Дыялектызмы не ўваходзяць у лексіку літаратурнай мовы. Але яны нярэдка ўжываюцца ў мастацкіх тэкстах і абавязкова з пэўнай стылістычнай устаноўкай: выступаюць як сродак маўленчай характарыстыкі або служаць стварэнню мясцовага каларыту.

Пры характарыстыцы дыялектызмаў, выкарыстаных у мастацкім творы, неабходна захоўваць прыныцы гістарызму, улічваць гістарычную зменлівасць мовы, наяўнасць ці адсутнасць адпаведных кадыфікаваных нормаў на пэўным этапе развіцця літаратурнай мовы (на канкрэтным яе сінхронным зрэзе). Тыя ці іншыя моўныя факты можна і трэба лічыць дыялектнымі, калі ўзнікае магчымасць звярцаць іх «з літаратурнаю нормаю як з’явай агульнапрынятай, суадпаведнай уяўленню «правільнасці» выказвання» [99, с. 247].

У пададзеных ніжэй сказах выдзеленыя словы трэба кваліфікаваць як **умоўныя** дыялектызмы, ужытыя тым ці іншым пісьменнікам у творы, напісаным у часы, калі яшчэ не было нарматыўных слоўнікаў і нормы літаратурнай мовы толькі ўсталёўваліся: «На полі слупкі — і да іх яму *наўда*» (Ф.Багушэвіч); «Гэты *стрынгаль* яшчэ гатоў падумаць, што ён, ляснік, яго збаяўся» (Я.Колас); «Конік з выгляду — *дарма*, ды цягнуў ён слаба» (К.Крапіва). Тут *наўда* — ‘патрэба, справа’, *стрынгаль* — ‘бамбіза, чалавек высокага росту’, *дарма* ‘неблагі, нядрэнны’.

У «Лексікалогіі...» гаворыцца, што «побач з тэрмінам *дыялектызм* ужываюцца *правінцыялізм*, *лакалізм*, *абласное слова*, *мяс-*

цовае слова і інш.» [54, с. 394]. Аднак паміж дыялектызмам і абласным словам нельга ставіць знак роўнасці. Абласныя словы падаюцца ў слоўніках літаратурнай мовы, праўда, з паметай «абл.» (абласное). Гэта словы, якія ўжываюцца на значнай тэрыторыі рэспублікі, выкарыстоўваюцца ў мастацкіх тэкстах многіх аўтараў, але яшчэ не сталі літаратурнымі ў поўным сэнсе гэтага слова. У першых двух тамах ТСБМ зафіксавана больш за 200 слоў з паметай «абл.»: *гічка, запечак, запятак, заступка, зблоціць, запамятаваць, змружыць, зюзюкаць, гідкі, гаматны, дыхтоўны, карчаваты, заўсягды, зрэдчас, кагадзе, конча* і г.д.

3. Спецыяльную лексіку часам называюць прафесіяналізмамі, аднак такая назва недакладная, яна ахоплівае толькі частку гэтай лексікі. Спецыяльная лексіка складаецца з тэрміналагічнай і прафесійнай. Паміж імі існуе пэўная розніца.

Тэрміналагізмы (або тэрміны) бываюць агульнаразумелыя (*дзеінік, вадарод, ангіна*) і вузкаспецыяльныя (*суплетывізм, ёдаметрыйя, сератэрапія*). Апошнія ўжываюцца і разумеюцца толькі спецыялістамі і далёка не заўсёды ўключаюцца ў акадэмічныя тлумачальныя слоўнікі. Але гэта не значыць, што вузкаспецыяльныя тэрміны не ўваходзяць у лексічны склад літаратурнай мовы.

У адрозненне ад тэрміна як афіцыйнай, узаконенай назвы пэўнага паняцця, «прафесіяналізм — гэта паўафіцыйнае слова, распаўсюджанае (найчасцей у гутарковай мове) сярод людзей якой-небудзь прафесіі, спецыяльнасці. Яно не з'яўляецца строгім, навуковым абазначэннем паняцця» [41, с. 141]. Прафесіяналізмы, як і дыялектныя і жаргонныя словы, не ўваходзяць у лексіку літаратурнай мовы і падаюцца толькі ў спецыяльных слоўніках. Вось два ўрыўкі з прафесійнымі словамі чыгуначнікаў (1-ы ўрывак) і плытнікаў (2-і ўрывак): «Пад'язджаю, трублю і крычу ўжо на станцыі: браткі, бандытаў хутчэй хапайце! І што ж вы думалі — усіх пабралі, як міленькіх. Адзін толькі саскочыў, дый той, небарака, аб *сотнік* чарапянку зламаў» (М.Лынькоў); «Ад крыку-лаянкі аж дрыжыць паветра: — На *«барбару»*, Янка! — *Гартоль* бяры, Петра! — *Закідай шарыгу!* — Прысам папхні ўліва! Варушыся! Мігам! Не спі ў шапку! Жыва!.. І *заднік* без толку бусаком махае. *Галаўнік* Міколка бэсцьць яго, лае» (Я.Колас).

4. У прыведзеным вышэй урыўку з верша Я.Коласа «Плытнікі» ёсць слова *прыс*. Гэты назоўнік са значэннем 'шост для кіравання плытом' фіксуецца ў ТСБМ (т. 4, с. 470) з паметай «абл.». Гэта адно са шматлікіх сведчанняў, што мяжа паміж дыялектнай, прафесійнай і агульнанароднай лексікай рухомая, што многія словы

абмежаванага ўжывання з цягам часу пераходзяць у лексічны склад літаратурнай мовы.

У навучальных дапаможніках для студэнтаў-філолагаў [89, с. 68; 47, с. 81] у якасці прыкладаў жаргоннай лексікі прыводзяцца і такія: *абаранак, арганіка, засыпацца, зрэзацца, зубрыць, зубрылка, кол, плаваць, хвост, філон*. Але ўсе гэтыя словы пададзены ў ТСБМ, «Слоўніку беларускай мовы» (1987), «Беларуска-рускім слоўніку», адны з паметай «разм.», другія (*абаранак* ‘рулявое кола’) без паметы і, такім чынам, прызнаюцца як звычайныя лексічныя адзінкі літаратурнай мовы ці як асобныя значэнні пэўных слоў. Сказанае варта прымаць пад увагу, чытаючы адпаведныя старонкі згаданых навучальных дапаможнікаў.

У «Курсе сучаснай беларускай літаратурнай мовы» [51, с. 181] сцвярджаецца, што В.Дуніным-Марцінкевічам у «Пінскай шляхце» «былі падвергнуты рэзкай крытыцы» імкненні беларускай засцяпковай шляхты стварыць свой асобны жаргон «з неарганічнай сумесі скажоных беларускіх і польскіх слоў». Праз 30 гадоў амаль тое самае паўтарае ў навучальным дапаможніку [89, с. 68]: «У дарэвалюцыйны час беларуская шляхта ўжывала свой асаблівы жаргон з сумесі беларускіх і польскіх слоў. Такі жаргон высмеяў В.Дунін-Марцінкевіч у камедыі...». Ні ў першай, ні ў другой кнізе аўтары не прыводзяць ніводнага прыкладу ў пацвярджэнне сказанага.

Уважлівае чытанне п’есы і зварот да розных слоўнікаў не пацвярджаюць, а адмаўляюць гэта сцвярджэнне. У «Пінскай шляхце» няма ні аднаго скажонага беларускага ці польскага слова. Тут выкарыстана толькі 17 польскіх слоў, прычым пераважна ў вершаваных радках, што матывуецца патрабаваннем рытму і рыфмы і назіраецца ў многіх іншых творах В.Дуніна-Марцінкевіча.

Лексіка паводле актыўнага і пасіўнага складу

Спынімся на трох пытаннях, якія патрабуюць некаторых удакладненняў.

1. У прадмове да ТСБМ (т. 1, с. 11) чытаем: «Да ліку стылістычных адносяцца і памета *ўст.* (устарэлае), якая азначае, што словы, пазначаныя ёю, зараз не ўжываюцца, заменены іншымі словамі, і памета *гіст.* (гістарычнае), якая азначае, што слова ўжываюцца ў той літаратуры, якая мае дачыненне да фактаў гісторыі, хоць сама рэалія — з’ява мінулых эпох». У гэтых радках ёсць дзве недакладнасці.

Па-першае, паметы *ўст.* і *гіст.* нельга кваліфікаваць як стылістычныя (без агаворак тыпу «прымыкаюць да...»). Уласна стылістычныя паметы пры слове паказваюць на яго стылістычнае значэнне, якое складаецца з двух кампанентаў, што выступаюць як розныя бакі адной з’явы: а) функцыянальна-стылёвай афарбоўкі (паметы тыпу *разм., кніжн.* паказваюць на прыналежнасць слова да пэўнага стылю), б) экспрэсіўна-ацэначнай афарбоўкі (паметы тыпу *іран., ласк., жарт., неадабр., груб., пагард.* паказваюць на наяўнасць у слове дадатковага адцення). Напрыклад, назоўнік *лодар* пададзены ў ТСБМ з паметай *разм., неадабр.*

Паметы ж тыпу *гіст.* маюць непасрэдную сувязь толькі з падзелам лексікі паводле яе актыўнага і пасіўнага складу. Так, паметай *гіст.* пазначаны, напрыклад, *аброк* ‘натуральны або грашовы пада-так, які спганяўся з прыгонных сялян’ або *войтаўства, лірнік* і г.д.

Па-другое, вядома, што ў пасіўны слоўнікавы склад мовы ўваходзяць, з аднаго боку, устарэлыя словы, а з другога – новыя словы (неалагізмы). Устарэлыя словы, з улікам прычыны іх пераходу ў пасіўны склад, падзяляюцца на архаізмы і гістарызмы. Зразумела, што пра такі падзел устарэлых слоў ведаюць і складальнікі ТСБМ; у прадмове (с. 7) яны пішуць, што «ў Слоўнік уключаны архаізмы і гістарызмы...». Аднак па незразумелых прычынах замест адзіна правільных памет *арх.* і *гіст.* (для абазначэння відавых паняццяў у адносінах да родавага «ўстарэлая лексіка») у ТСБМ выкарыстоўваюцца *ўст.* і *гіст.* Паметай *уст.*, такім чынам, фактычна пазначаны архаізмы. І гэта трэба ўлічваць пры карыстанні слоўнікам.

Дарэчы, у ТСБМ не так ужо і рэдка можна сустрэць памету *ўст.* пры словах, якія з’яўляюцца не архаізмамі, а гістарызмамі. Гл., напрыклад, словы *ладунка, ламбард* (у 2 знач.), *неадменны* (у 2 знач.), *плакальчык* (у 1 знач.), *падкулачнік, манополька*. Можна таксама адзначыць нярэдка выпадкі, калі ў акадэмічных слоўніках адны і тыя ж словы маюць разыходжанні ў паметах пра іх устарэласць. Так, у «Беларуска-рускім слоўніку» (1988) назоўнікі *ліхтарня, лазутчык* пазначаны паметай *уст.*, а ў ТСБМ яны без паметы. І наадварот: *лона* (у 1 знач.), *лексікон* (у 1 знач.), *лапа* (у 5 знач.) пададзены ў ТСБМ з паметай *уст.*, а ў БРС-88 гэтай паметы няма.

2. У навуковай і навучальнай літаратуры па беларускай мове пры разглядзе ўстарэлых слоў звычайна спачатку характарызуюцца гістарызмы, пасля – архаізмы. Пры гэтым архаізмы падзяляюцца на шэраг груп з улікам таго, што ў іх устарэла: усё слова ў цэлым, адно або некалькі яго значэнняў, фанетычнае афармленне слова ці асобная словаўтваральная марфема. Адпаведна вылучаюцца

ўласна лексічныя, лексіка-семантычныя, лексіка-фанетычныя і лексіка-словаўтваральныя архаізмы.

Калі ж гаворыцца пра гістарызмы, дык у іх ніякіх груп не вылучаюць. А між тым і сярод іх, калі перад намі мнагазначнае слова, варта асобна разглядаць уласна лексічныя і лексіка-семантычныя гістарызмы. Напрыклад, назоўнік *лін* – уласна лексічны гістарызм, абодва яго значэнні ўстарэлыя ('спадчыннае зямельнае ўладанне ў эпоху феадалізму' і 'падатак, які збіраўся з такога зямельнага ўладання'). А ў слове *локаць* перайшло ў пасіўны склад толькі значэнне 'даўнейшая мера даўжыні, роўная прыблізна 0,5 метра'. У гэтым значэнні назоўнік *локаць* — лексіка-семантычны (ці проста семантычны) гістарызм. Яшчэ прыклады семантычных гістарызмаў: *гутарка* як 'папулярны жанр ананімнай літаратуры, твор, пабудаваны ў форме дыялогу'; *двор* са значэннем 'памесце, маёнтак'; *мёд* як 'напітак, прыгатаваны з пчалінага мёду'; *скарб* са значэннем 'дзяржаўная маёмасць'; *кварта* як 'даўнейшая мера вадкіх і сыпкіх рэчываў'; *намеснік* (у 3-5 знач.), *родзіч* (у 1 знач.), *ромб* (у 2 знач.), *рэгалія* (у 3 знач.) і інш.

Характарызуючы ўстарэлыя словы, трэба захоўваць прынцып гістарызму пры ацэнцы моўных з'яў. Адна справа — устарэлыя словы ў слоўніку, і зусім іншае — у мастацкім тэксце. Сустрэкаючы ў мастацкіх творах устарэлыя словы, неабходна размяжоўваць архаізмы і гістарызмы **часу**, г.зн. такія словы, якія для псаленніка былі жывымі адзінкамі актыўнай лексікі і толькі пасля сталі ўстарэлымі, і архаізмы і гістарызмы **стылістычнага ўжывання**, г.зн. свядома, з пэўнай стылістычнай мэтай выкарыстаныя аўтарам словы, устарэлыя і для яго, і для чытача.

Слова *войт* у паэме «Тарас на Парнасе» («... і войт ні разу не збрахаў») — гістарызм часу са значэннем 'стараста ў часы прыгону', а ў апавесці Я.Коласа «Дрыгва» — гістарызм стылістычнага ўжывання і абазначае 'кіраўнік воласці, прызначаны польскімі акупацыйнымі ўладамі ў 1920 г.'.

Больш за 20 слоў устарэлых, з сённяшняга пункту гледжання, сустракаем у п'есе «Пінская шляхта» В.Дуніна-Марцінкевіча: *навет*, *ваколіца*, *шляхціц*, *прыстаў*, *дзезяцкі*, *соцкі*, *асэсар*, *старожжа*, *места*, *упыр*, *худоба* і інш. Усё гэта — гістарызмы ці архаізмы часу, і такая іх кваліфікацыя звязана з гістарычнай зменлівасцю мовы.

Як семантычны архаізм часу можна ацэньваць слова *таварыш*, ужытае ў паэме «Тарас на Парнасе»: «Таварыш попlech з ім ідзе і несці кніжкі пасабляе, а сам граматыку нясе, што ў семінар'-

ях вивучаюць». Тут *таварыш* рэалізуе ўстарэлае значэнне гэтага полісемантычнага слова — ‘кампаньён’ (такое значэнне ўжо не фіксуецца ў ТСБМ). Між іншым, гэта і першапачатковае значэнне назоўніка *таварыш* — ‘кампаньён (у гандлі)’. Г.Кісялёў піша, што «Булгарын і Грэч сапраўды любілі ўжываць гэта параўнальна рэдкае тады слова (у сэнсе: кампаньён) для вызначэння сваіх адносін» [42, с. 86-87], і прыводзіць вытрымкі з пісьмовых выказванняў Булгарына пра Грэча: «сябра і таварыш на літаратурнай ніве», «я, сябра твой і таварыш на працягу васемнаццацігадовага літаратурнага жыцця».

3. Другую групу пасіўнага слоўнікавага фонду складаюць неалагізмы.

Літаратурная мова ўвесь час папаўняецца новымі словамі. Многія з іх напачатку ўспрымаюцца непрыхільна. Вось як, напрыклад, іранізуе з некаторых неалагізмаў М.Лужанін:

Я бягу на вечар з дому,	Творца меў адно жаданне —
Сустракаецца дзяўчына.	Пегаса ўхапіць за повад.
«Вечар, — кажа, — па-старому,	Пачаў пісаць апавяданне,
Трэба мовіць <i>веча-рына</i> ».	А ледзьве выседзеў <i>ано-вяд</i> .

На выстаўцы — партрэты і пейзажы,
Скульптурныя работы — злева, справа.
Іду на выстаўку, а мне знаёмы кажа:
«Цяпер не выстаўка, а ёсць *выстава*».

7 мая 1990 г. Максім Танк запісаў у сваіх «Дзённіках»: «Аж не хочацца браць у рукі сённяшнія газеты. Трэба так засмеціць мову: *мэрыя, стрэс, бестселер, трэнд, сераль, менеджэр, спонсар, шоу, кемпінг, брыфінг, ланч, тэлефакс...* Чамусьці ў нас вельмі ахвотна пераймаюць з Захаду не самае лепшае». А праз 6 гадоў акадэмічны «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (Мн., 1996) уключыў у лексічны склад мовы і апісаў не толькі гэтыя (за выключэннем двух: *трэнд, ланч*), але і яшчэ больш за сотню нядаўніх неалагізмаў: *бартэр, вернік, кансэнсус, лецішча, менталітэт, рэйтынг, святар, спадар, спадарства* і г.д.

Як толькі новае слова, пачаўшы шырока ўжывацца ў перыядычным друку, мастацкай і публіцыстычнай літаратуры, уключаецца ў нарматыўныя тлумачальныя слоўнікі, яно перастае лічыцца неалагізмам, становіцца звычайнай моўнай адзінкай, пераходзячы з пасіўнага лексічнага складу ў актыўны. Яно страчвае арэол свежасці, адценне навізны, успрымаецца як прывычнае, звычайнае. Зрэшты, кожнае слова мае свой жыццёвы пачатак і было ў свой час неалагізмам.

У падручніках па беларускай мове для сярэдняй і вышэйшай школы ў якасці неалагізмаў звычайна падаюцца словы, якія даўно перасталі быць неалагізмамі (*акселерат, аэробус, газамабіль* і пад.). Словы, якія далей будуць аналізавацца, з’яўляюцца на сённяшні дзень сапраўднымі неалагізмамі. Ці ўсе яны атрымаюць права грамадзянства і ўвойдуць у склад літаратурнай мовы — пакажа час.

Папаўненне лексічнага складу мовы адбываецца па розных прычынах. Значная частка неалагізмаў узнікла для абазначэння новых паняццяў або такіх з’яў, якія сёння сталі актуальнымі. Так, амерыканскія долары называюць *баксамі* або *злёнымі*. *Дэмакратызатар* – гэта міліцэйская гумаваея дубінка. Браніраваны легкавы аўтамабіль, якім карыстаюцца кіруючыя асобы, ахрысцілі *членавозам*. *Дземянцееўка* – гэта такое маўленне, у якім змешваюцца элементы беларускай і рускай моў; трасянка. Вось толькі адзін са шматлікіх прыкладаў: «Усё начальства, малоцячы, як цяпер кажуць, на дземянцееўцы, думала, што гаворыць па-руску» (Р.Барадулін).

Другія словы склаліся як новыя назвы даўно вядомых з’яў, прадметаў і суіснуюць у сучасным маўленні ў якасці паралельных найменняў пэўнага паняцця. Адно носьбіты мовы ўжываюць ранейшыя назвы, другія аддаюць перавагу новым словам. Напрыклад, *суразмоўнік* і *суразмоўца* цяпер часцей ужываюць, чым ранейшы *суб’яседнік*. Наватвор *наступствы* больш дакладна, чым мнагазначнае слова *вынікі*, перадае паняцце ‘тое, што адбываецца, наступае пасля чаго-небудзь, што вынікае з чаго-небудзь’. Замест ранейшага «піянерскі лагер» цяпер слухна ўжываюць *летнік*.

У навуковай і навучальнай літаратуры неалагізмы падзяляюць на лексічныя і семантычныя. Назіранні ж за шматлікімі наватворамі апошніх гадоў дазваляюць крыху ўскладніць гэты падзел, вылучыць чатыры тыпы неалагізмаў: уласна лексічныя, лексіка-семантычныя, лексіка-аманімічныя і лексіка-словаўтваральныя.

Уласна лексічныя неалагізмы — гэта новыя словы для абазначэння як новых, так і вядомых ужо паняццяў. Гэта, напрыклад, *вертыкальчык* — ‘той, хто ўваходзіць у вертыкаль (органы кіравання, прызначаныя зверху)’, *грабавыя* — ‘грашовая выплата пацяпелым ад Чарнобыльскай аварыі’; *зацыкліца* — ‘засяродзіца на чым-небудзь адным, лічачы яго адзіна правільным, адзіна мажлівым і пад.’; *апавед* — ‘расказ (славеснае паведамленне пра якія-небудзь падзеі)’; *выступоўца* — ‘прамоўца, аратар’; *вадзіла* — ‘шафёр’; *паасобнік* — ‘экзэмпляр чаго-небудзь’.

У гэты тып неалагізмаў уваходзяць і словы, якія паводле паходжання з’яўляюцца нядаўнімі запазычаннямі з іншых моў (украінскай і польскай) і большасцю носьбітаў мовы успрымаюцца з

адценнем навізны як паралельныя абазначэнні вядомых прадметаў, прымет, дзеянняў: *выбітны* ‘выдатны, славуты’, *досвед* ‘вопыт’, *імпрэза* ‘мерапрыемства’, *распавесці* ‘расказаць’ і г.д.

Лексіка-семантычныя неалагізмы — новыя значэнні, якія развіліся ва ўжо вядомых словах у выніку іх пераасэнсавання, напрыклад: *вертыкаль* ‘прызначаныя зверху органы кіравання’, *заяц* ‘рубель, грашовая адзінка Беларусі з адбіткам зайца на ёй’, *калгас* ‘сям’я, звычайна вялікая, ці група асоб, аб’яднаных якімі-небудзь агульнымі інтарэсамі’, *постаць* ‘асоба, дзеяч, чалавек паводле яго характару, дзейнасці і пад.’, *чаўнок* ‘той, хто купляе што-небудзь на перапродаж, ездзячы з аднаго месца ў другое (нібы чаўнок у ткацкім станку)’.

Лексіка-аманімічныя неалагізмы — словы, аманімічныя з ужо вядомымі словамі. Так, словам *макароннік* называюць не толькі запяканку з макароны, а і вайскоўца, які застаўся ў арміі пасля адбыцця абавязковага тэрміну. А *пазваночнік*, апрача даўно вядомага значэння, набыў яшчэ адно, ніяк не звязанае з ранейшым: ‘той, каго ўладкавалі на работу, вучобу, службу па тэлефонным званку ці іншым падобным спосабам’. Яшчэ: *выступ* — ‘зварот да грамадскасці з якім-небудзь паведамленнем, прапановай і пад., а таксама само паведамленне, заява, слова ў спрэчках; выступленне’; *камок* — ‘прыватны гандлёвы кіёск’ і інш.

Лексіка-словаўтваральныя неалагізмы — гэтыя словы, утвораныя найчасцей суфіксальным спосабам на базе ўжо існуючых, сэнсава аналагічных, аднакаранёвых з імі слоў. Асобныя словы гэтага тыпу як бы аднаўляюць сваё ранейшае існаванне. Так, *назоў* і *напой* ужываліся ў жывой народнай мове ў XIX ст., занатаваны ў «Слоўніку беларускай мовы» (1870) І.І.Насовіча, фіксуюцца таксама ў «Беларуска-расійскім слоўніку» (Мн., 1926) М.Байкова і С.Некрасэвіча. Прыклады іншага характару: *большыня* ‘большасць’, *землятрус* ‘землетрасенне’, *дэбель* ‘дэмабілізацыя’, *насамрэч* ‘на самай справе, у сапраўднасці’, *дурдом* ‘вар’яцкі дом’, *тамтэйшы* ‘тамашні’ і інш.

У гэтай жа групе можна разглядаць і неалагізмы, якія адрозніваюцца ад слоў, зафіксаваных у слоўніках, сваёй марфемнай структурай і, відаць, запазычаны з украінскай мовы (*напрыканцы*, *сумніў*, *перадусім*) або польскай (*выстава*).

Дагэтуль гаворка ішла пра агульнанародныя неалагізмы. Ад іх адрозніваюцца аказіянальныя, або індывідуальна-аўтарскія наватворы. Напрыклад, у Р.Барадуліна: «Відаць, нас мала перылі, бо цягне да імперыі пад сцягам *мусульманістым* з палітбюро *іваністым*».

Іншы раз у лік аўтарскіх неалагізмаў уключаюць і словы, якія на самай справе імі не з'яўляюцца. Так, у «Гістарычнай лексікалогіі беларускай мовы» [26, с. 283-284] сцвярджаецца, што К.Крапіва ўтварыў неалагізм *лгунства* («Лгунству не месца ў наш век») і што гэта і падобныя словы, «узнікшы па ўзору актыўных словаўтваральных мадэляў, захоўваюць патэнцыяльную магчымасць стаць дублетамі адпаведных наяўных слоў-назваў, а значыць, і прыналежнасцю мовы». Але гэта сцвярджэнне памылковае. *Лгунства* ніколі не стане «прыналежнасцю мовы», бо такога слова К.Крапіва не ствараў і не ўжываў. Ва ўсіх чатырнаццаці публікацыях верша «Мы не паклонімся богу» было: *Лганству* не месца ў наш век». А слова *лганства* — норма літаратурнай мовы.

Н.Гілевіч [25, с. 14] цытуе сказ з верша Я.Купалы «Песня звара» (1909):

Аж ад рук і ад хмур вежы рухне падмур,
Толькі *розгалас* пойдзе па полі.

Выдзелены назоўнік *розгалас* кваліфікуецца як «купалаўскі наватвор». Услед за Н.Гілевічам недакладнасць паўтарыў і аўтар гэтых радкоў [56, с. 36], дадаўшы, што *розгалас* «сёння становіцца агульнамоўным словам». На самай жа справе яно даўно стала агульнамоўным, выкарыстана ў творах Р.Барадудзіна, П.Васілеўскага, В.Віткі, Л.Галубовіча, А.Лойкі, М.Лужаніна, А.Чарнышэвіча і іншых аўтараў. Яго падаюць (праўда, з паметай «абласное») ТСБМ (т. 4, с. 712), «Слоўнік беларускай мовы» (1987, с. 704), «Беларуска-рускі слоўнік» (1989, т. 2, с. 406). Наўрад ці ствараў гэта слова Я.Купала, ён, відаць, запазычыў яго з украінскай літаратурнай мовы, дзе *розгалос* з даўніх часоў фіксуецца як мнагазначная лексічная адзінка.

Лексічная норма асобных слоў

У кастрычніку 1997 г. у Беларускім дзяржаўным універсітэце была праведзена міжнародная навуковая канферэнцыя «Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя». І на самой канферэнцыі, і ў спецыяльна прынятай рэзалюцыі гаварылася пра тое, як у апошнія гады рэзка абмежавалася сфера прымянення беларускай мовы і што гэта ставіць яе на мяжу вымірання. У рэзалюцыі сярод важкіх рашэнняў звяртаецца ўвага і на «недапушчальнасць грубых адхіленняў ад нормаў беларускай мовы ў сродках масавай інфармацыі». Гэта рашэнне, слухнае для любога перыяду ў развіцці мовы, асабліва актуальнае ў сённяшняй сітуацыі.

Нярэдка ў нас у паняцце нормы ўкладваюць нешта расплывістае і неадназначнае. Аказваецца, напрыклад, што ў нас асобны носьбіт мовы можа сам устанаўліваць норму, праводзіць унармаванне літаратурнай мовы, скарыстоўваць замест узаконенага слова нейкае іншае і безапеляцыйна толькі яго прызнаваць нарматыўным. Але ж ва ўсіх краінах свету нормы ўтвараюцца самой маўленчай практыкай людзей, «куюцца і назапашваюцца ў кузні гутарковага маўлення» (Л.У.Шчэрба), а не выдумляюцца асобным чалавекам, хто б ён ні быў: пісьменнік, мовазнаўца, журналіст і г.д.

Літаратурная мова як найвышэйшая форма нацыянальнай мовы таму і называецца літаратурнай, што пачынае сваё жыццё ў літаратуры, найперш мастацкай, а пасля становіцца агульнанародным здабыткам. У падмурку сучаснай беларускай літаратурнай мовы ляжыць мова В.Дуніна-Марцінкевіча, Ф.Багушэвіча, Я.Купалы, Я.Коласа і іншых літаратараў.

Каб мова як найважнейшы сродак зносін магла найлепшым чынам ажыццяўляць свае функцыі, яна павінна быць унармаванай. Паняцце нормы слухна лічаць цэнтральным у азначэнні літаратурнай мовы. Сучасная беларуская літаратурная мова такая ж унармаваная, як і іншыя развітыя літаратурныя мовы. Праўда, у ёй, як і ў любой іншай, ёсць аслабленыя ўчасткі, якія патрабуюць падтрымкі.

Норма – гэта сукупнасць правіл, прынятых у дадзены перыяд моўным калектывам і ўсвядомленых ім як правільнае і ўзорнае ўжыванне моўных сродкаў. Моўныя нормы, як ужо гаварылася, складваюцца ў працэсе самой маўленчай практыкі і спачатку існуюць як «няпісаныя правілы», якія рэгулююць вымаўленне, націск, утварэнне слоў і іх формаў, ужыванне слоў, фразеалагізмаў, прыказак, пабудову словазлучэнняў і сказаў. Кадыфікацыя – гэта «пісанае правіла», пісьмовая фіксацыя нормы ў нарматыўных граматыках, даведніках і слоўніках пры апоры на маўленчую практыку аўтарытэтных аўтараў, рэгулярнасць ужывання таго ці іншага варыянта і на іншыя крытэрыі, істотныя пры кадыфікацыі нормы. Кадыфікаваная, узаконеная норма становіцца абавязковай для ўсіх носьбітаў мовы. У нас, аднак, для некаторых людзей моўная норма – не закон. Яны «ездзяць па левым баку». Але перш чым гаварыць пра сучаснае насільнае ўмяшанне ў маўленчую практыку, варта зрабіць кароткі экскурс у гісторыю.

Гвалт над нашай мовай пачаўся яшчэ ў дасавецкія часы. Аж тры стагоддзі нас то вавылі ў катле паланізацыі, то смажылі на патэльні русіфікацыі. Пачынаючы з другой паловы XIX ст., русіфікатарскі махавік гвалту набывае ўсё большы разгон. Уключаюцца

тры асіміляцыйныя рычагі ўздзеяння: рускае начальства, руская школа, праваслаўная рэлігія.

Яшчэ генерал Мураўёў, ахрышчаны мянушкай «Вешальнік», пасля задушэння паўстання 1863-1864 гадоў гаворыў (ва ўнісон з графам Уваравым): «Што не змог зрабіць рускі штук, даробіць руская школа». Гэты крывавы кат, як гаворыцца ў «Нарысах гісторыі Беларусі» (Мн., 1994. С. 334), не давяраючы мясцовым настаўнікам і чыноўнікам, асабліва католікам, амаль цалкам замяніў іх выхадцамі з цэнтральных расійскіх губерняў, прывабіўшы павышэннем акладу на 50 працэнтаў і перспектывай хуткай кар’еры. І пачалося «даробліванне»...

У савецкі час яно набывала ўсё большыя тэмпы. Абнавіліся рычагі ўздзеяння. Месца праваслаўнай царквы заняў марксізм-ленінізм... У 1933 г. так званая тарашкевіца была заменена «наркомаўкай»...

Улетку 1938 г. на самую высокую партыйную пасаду ў Беларусь прысылаюць з Масквы чарговага сталінскага стаўленніка ў Мінску – П.К.Панамарэнку (родам з Краснадарскага краю). Азнаёміўшыся са справамі, Першы сакратар ЦК КП(б)Б піша Сталіну вялізны сакрэтны ліст «О белорусском языке, литературе и писателях». Гэты жахлівы дакумент з былога партыйнага архіва 15 кастрычніка 1993 г. апублікавала на сваіх старонках «Літаратура і мастацтва». Яго немагчыма пераказаць. Запынім увагу толькі на адным моманце.

У лісце да «бацькі Сталіна» Панамарэнка просіць падтрымаць пачатую «вялікую работу па ачыстцы беларускай мовы... ад усяго наноснага, антынароднага», ставіць задачу «пачаць работу па выпраўленні граматыкі», здэкуецца з дзесяткаў нашых слоў (*уздым, змагар, лазня, сябар, гонар, казачны...*), а наконт лозунга «Пролетарии всех стран, соединяйтесь» даносіць, што нацдэмы замянілі слова «соединяйтесь» словам «злучайцеся», «а в народе *злучайцеся – злучка* всё равно, что и по-русски *случайтесь – случка*».

Пра гэту «злучку» згадвае і Аўген Калубовіч – пісьменнік, вучоны-гісторык, асветнік, які пасля трохгадовага зняволення за «палітыку» працаваў настаўнікам, а з 1939 г. быў кансультантам-метадыстам па беларускай мове ў наркамаце асветы. Але паколькі ў ягоных успамінах фігуруе Грэкава, спачатку некалькі слоў пра яе. Надзея Грэк – мінчанка з няпоўнай сярэдняй адукацыяй. Калі ж пры Панамарэнку яе, ва ўзросце 28 гадоў, «абралі» сакратаром ЦК, а пасля і Старшынёй Вярхоўнага Савета БССР, перарабілася на рускую *Надежду Грекову*.

А цяпер дадзім слова А.Калубовічу (яго ўспаміны змяшчаліся ў часопісе «Маладосць» у дзесятым нумары за 1992 г.): «Грэкава загадала ўнесці ў правапіс дзве зробленыя ёю «папраўкі» ў лозунг «Пралетары ўсіх краін, злучайцеся!» Па-першае, слова «злучайцеся» замяніць на «яднайцеся», бо вось яна як сакратар ЦК часта падпісвае «дырэктывы» калгасам, што ўжо пара пачынаць «злучную кампанію для ската», таму заклік «злучайцеся!» у дачыненні да пралетарыяту «неяк нядобра гучыць». Па-другое, у слове «яднайцеся» пачатковае «я», хоць і стаіць у першым складзе перад націскам, павінна пісацца праз «е», бо могуць быць выпадкі, тлумачыла Грэкава, калі слова гэтае пры пісьме ці друку трэба пераносіць, і тады пры падзеле яго можа выйсці «яд-». Для палітычнага лозунгу гэта недапушчальна. ЦК партыі на гэта не можа згадзіцца».

Ёсць у Калубовіча і пра тое, як па ініцыятыве той самай Грэкавай (Грэк) ды яшчэ Папкова (сакратара Прэзідыума Вярхоўнага Савета БССР) *Менск* сталі пісаць праз «і», *вобласць* — без прыстаўнога «в», бо «з ім гэта слова рэжа вуха, як бы яно — ад *вобла*». Успамінаецца, як дацэнт Гурскі, тагачасны сакратар акадэмічнага Інстытута літаратуры і мовы, на аргумент Папкова, што *вобласць* — «як бы ад *вобла*», нібыта сказаў, што тады і *камсамол* — як бы ад *камса*.

Вернемся, аднак, у сучаснасць. Таварыства беларускай мовы імя Ф.Скарыны ў статуце вызначыла асноўныя мэты сваёй дзейнасці так: аднаўленне ў грамадстве стаўлення да роднай мовы як да **нацыянальнай святыні**, пашырэнне яе ўжытку ва ўсіх сферах жыцця, усебаковае развіццё і захаванне яе чысціні і самабытнасці. Але ў газеце ТБМ «Наша слова», як, дарэчы, і ў некаторых іншых выданнях, можна назіраць і адваротную з’яву. Асобныя аўтары лічаць сябе самымі шчырымі беларусамі і адзінымі сапраўднымі знаўцамі беларускай мовы. Страчваючы адчуванне часу і прастору, яны разважаюць на старонках газеты пра магчымасць пераходу з сучаснага шрыфту на лацінку, пра вяртанне да тарашкевіцы, ужываюць і настэрна прапагандуюць асобныя словы і іх формы, лічачы толькі іх самабытнымі, сапраўднымі, чыста беларускімі і рашуца адмаўляючы іншыя — прывычныя, нарматыўныя.

Так, у нататках аднаго з аўтараў «Нашага слова» ёсць дзесяткі пазалітаратурных слоў: *неадоймы, панятак, даведзіны, абдоймы, узвычленне, прыгнобіць, духова, гляд, бачына, міталёгія, наапошку...* Тут «стаўленнем да роднай мовы як да нацыянальнай святыні» і не пахне. Замест *аднак* гэты ж аўтар ужывае *адылі*, а ў якасці злучальнага злучніка (замест *і*) выступае *а*: *Міцкевічу а Пушкіну, прыхільнасцяў а непрыхільнасцяў, цікавае а на-*

ват карыснае і інш. Такое ўжыванне *a* замест *i* ўжо як бы і ўзаконьваецца, бо ў адным з нумароў «Нашага слова» (1999. № 32) рускі тэкст «Мы елі даром огурцы, і дыні, і лук, і репчатый лук, і чеснок» падаецца «ў беларускім сучасным перакладзе» так: «Мы елі гуркі, а дыні, а пор, а цыбулю, а часнок». Гэтыя *адылі* і *a* — вузкадыялектныя словы, сустракаюцца яны толькі ў некаторых мастацкіх творах М.Гарэцкага (*возяць a возяць, едуць a едуць*). Яны не замацаваліся ў літаратурнай мове, і калі дбаць пра літаратурныя нормы і чысціню маўлення, дык няма абсалютна ніякай патрэбы ажыўляць іх, жывасілам цягнуць на «бачыны» газеты.

На старонках цяперашняй «Нашай нівы» не толькі свой правапіс, удакладненая тарашкевіца, але і шэраг «сваіх» слоў. Так, у літаратурнай мове ёсць *сёння* і *сягоння*, і ў Я.Купалы гэтак жа: «А сёння... Сёння што?», «А сягоння ўжо не тое». Гэтак жа ў Я.Коласа, З.Бядулі, К.Крапівы, Я.Брыля і іншых аўтарытэтных аўтараў. Тое самае і ў граматыцы Б.Тарашкевіча: *сягонья* (с. 30), *сённяя* (с. 104). А ў «Нашай ніве» — толькі *сяньні*.

Рэдактары некаторых выданняў рашуча папраўляюць у аўтарскіх рукапісах *эмацыянальны*, *эмацыянальнасць* на *эмацыйны*, *эмацыйнасць*. Усё часцей і часцей сустракаем у друку аналагічныя напісанні: *патэнцыйны*, *функцыйны*, *дыферэнцыйны*... Ёсць і тэарэтычнае абгрунтаванне такога сціску слоў, утвораных ад назоўнікаў на *-цыя* (з лацінскага *tio*). Маўляў, суфіксы *-анальн-*, *-альн-* — занадта доўгія, не маюць пашырэння ў беларускай мове і збегам галосных на стыку марфем парушаюць гармонію гукаў. А як у такім разе, захоўваючы паслядоўнасць, скараціць, сціснуць аднакаранёвыя з папярэднімі словы *патэнцыял*, *дыферэнцыял*, *функцыяналізм*, *функцыяналіст*? А як быць з дзесяткам утварэнняў ад слова *нацыя*? Што, замест *нацыянальны*, *нацыянальнасць*, *нацыяналіст* станем ужываць *нацыйны*, *нацыйнасць*, *нацыст*? Ужо ж ёсць у слоўніках *нацыст*, але зусім з іншым значэннем.

Словы *тыраж* і *экзэмпляр* выкарыстоўваліся як адзіныя назвы пэўных прадметаў на старонках «Нашай нівы» (напрыклад, у №2 за 1906 г.), у 1920-я гады замест *экзэмпляр* ужывалася слова *паасобнік*, якое ў ТСБМ падаецца як устарэлае. Пераважная большасць сучасных выданняў («Полымя», «Маладосць», «Беларусь», «Крыніца», «Роднае слова», «Беларуская мова і літаратура», «Звязда», «Народная газета» і інш.) карыстаюцца назоўнікамі *тыраж* і *экзэмпляр*, і толькі некаторыя — словамі *наклад* (нядаўняе запазычанне з польскай мовы) і *паасобнік* (а «Наша слова» — *асобнік*). А як настаўнікам ставіцца да гэтага? Што на што выпраўляць у вучнёўскіх адказах і пісьмовых працах: *тыраж*, *экзэмпляр* на на-

клад, паасобнік ці наадварот? І яшчэ: ад назоўніка *тыраж* за доўгія гады яго жыцця ўтварылася нямала слоў: *тыражаванне, тыражаваны, тыражавацца, тыражны, шматтыражка, шматтыражны*. Наўрад ці мажліва стварыць іх заменнікі ад слова *наклад*.

Асобныя аўтары рускую мову інакш і не называюць, як «расейская». Цікава толькі, а як у такім выпадку, не парушаючы сістэмнасці, замяніць дзесятак утварэнняў ад прыметніка *рускі*? Што, замест *русізм* будзем пісаць і гаварыць *расізм*? Або замест *русіст* — «*расіст*», замест *русіфікацыя, русафіл, русафоб* — «*расіфікацыя*», «*расафіл*», «*расафоб*»?..

Усе нашыя акадэмічныя слоўнікі даюць як норму: *аднатомны, двухтомны, аднатомнік, шматтомнік* і г.д. У часопісе ж «Польша» (1998. №5. С. 255) чытаем: *12-тамовае выданне*, а ў часопісе «Роднае слова» (1977. №10. С.62): *двухтомавы слоўнік*. А як загучаць у такім разе заменнікі *двухтомніка: двухтамовік, двухтамавік*?

Былы рэдактар газеты «Наша слова» Э.Ялугін у гутарцы з супрацоўнікам «Роднага слова» (1996. №11. С.202) рэкамендуе выказаць сваю ўдзячнасць толькі словам *дзякую*, а не «з дапамогай загаднай формы дзеяслова – *дзякуй*», бо гэта *дзякуй* – «нон-сэнс, недарэчнасць, якая ўзнікла пад уплывам рускамоўя». А народ наш здавён-даўна, не ведаючы гэтых рэкамендацый, ужываў і ўжывае і *дзякую*, і (найчасцей) *дзякуй*, замацаваў менавіта апошняе ў фразеалагізмах *дзякуй у шапку, за дзякуй, дзякуй богу, дзякуй за ласку* ды ў шматлікіх прыказках. Вось толькі некаторыя з іх: «За дзякуй пірага не купіш», «Не кажы дзякуй, калі цябе не частуюць», «Дзякуй не дзякуй, а заплаціць мусіш», «Дзякуй не з’ясі». Ды, зрэшты, *дзякуй* — гэта не «загадная форма дзеяслова», а двухзначнае слова. У адных выпадках яно выступае як часціца («Дзякуй за хлеб-соль»), а ў другіх — як нескланяльны назоўнік нікага і мужчынскага роду: *народнае дзякуй* (П.Броўка); *сардэчны дзякуй* (Я.Скрыган).

Апошнім часам досыць модна — выдумляць новыя словы. Пра словатворчы сверб пісаў і Н.Гілевіч:

Яшчэ і слоў арыгінальных
Хоць колькі мушу я ўтварыць, —
Цяпер жа вельмі непахвальна
Даступнай мовай гаварыць!
Каб з тымі докамі зраўняцца
І заслужыць іх пахвалу —
Хоць раз мне трэба пастарацца
Надзець штаны праз галаву!

Адзін з аўтараў «Нашага слова» (2001. № 22) піша, што яму шмат разоў «даводзілася выступаць у ролі словатворцы. Напрыклад, сучасныя слоўнікі перакладаюць расейскае *парус* як *ветразь*, а *паруснік* чамусьці як *паруснік*... У маіх пісаннях гэтае слова падаецца як *ветразень*... Буду настойліва карыстацца «сваім» словам у спадзяванні, што яно некалі стане нормай».

Парус не «расейскае слова». Яно прыйшло да нас з Грэцыі. Як паказана ў тлумачальных слоўніках, яно мае не адно, а чатыры значэнні. І толькі ў першым, зыходным значэнні яно сэнсава супадае са словам *ветразь*. Сэнсава, але не стылістычна. Таму ва ўсіх акадэмічных слоўніках *ветразь* мае памету «паэтычнае», г.зн. яго ўжыванне абмяжоўваецца толькі ўрачыста-ўзнёслай паэзіяй. Прапанаваны наватвор *ветразень* (як заменнік слова *паруснік*) нелагічны, нічым не апраўданы. Да таго ж *паруснік* мае тры значэнні: «паруснае судна», «той, хто шые парусы», і «той, хто займаецца парусным спортам».

Уявім сабе такую карціну. Дапусцім, замест *парус* (хоць бы ў яго першым, не батанічным і не архітэктурным значэнні) сталі б ужываць *ветразь* не толькі ў паэзіі, а ва ўсіх стылях мовы. Тады трэба было б прывесці ў сістэму ўсё лексічнае гняздо. А ў ім аж 8 слоў: *парус*, *парусіна*, *парусінавы*, *парусна-вяслярны*, *парусна-маторны*, *паруснасьць*, *паруснік*, *парусны*.

У нашай літаратурнай мове, хутчэй за ўсё, з аднолькавай частотнасцю выкарыстоўваюцца *прабачыць*, *прабачаць*, *прабачэнне* і сінанімічныя з папярэднімі *выбачыць*, *выбачаць*, *выбачэнне*. Яно ёсць і ў «Слоўніку беларускай мовы» (1870) І.І.Насовіча. А П.Сцяцко ў сваіх працах апошніх гадоў [93] лічыць, што адны з гэтых слоў (з прыстаўкай *пра-*) «падагнаныя пад структуру расейскіх», а другія (з прыстаўкай *вы-*) — «натуральныя словы». У якасці аргумента фігуруе сцвярджэнне, што сам аўтар «у жывой народнай мове на Гарадзеншчыне нідзе не чуў словаў з прыстаўкай *пра-*, толькі з *вы-*». Але ж у нас, апрача Гарадзенскай, ёсць яшчэ аж пяць абласцей. У камедыях К.Крапівы «Хто смяецца апошнім», «Мілы чалавек» ёсць такія ўжыванні: *выбачайце* — 5, *прабачце* — 4, *прабачэнне* — 3. Яшчэ два прыклады: «— Прабачце... — першы загаварыў Пракоп» (Я.Колас), «Ты мне іронію прабач» (Н.Гілевіч). Ёсць і прыказка: «А на чай прабачай».

Настойліва рэкамендуючы пэўную граматычную форму ці слова ў якасці ягонай нормы, П.Сцяцко нярэдка аргументуе гэта тым, што менавіта так гавораць у народзе, на Гродзеншчыне або ў яго роднай вёсцы. Па-першае, цяпер ужо больш слушна казаць «так гаварылі», чым «так гавораць», бо ў сённяшніх вёсках тая самая

трасянка. І там смажацца на той жа патэльні русіфікацыі. Па-другое, унармаваная літаратурная мова і мова якой-небудзь вёскі ці нават вобласці — далёка не тоесныя паняцці.

Вось і ў нататцы «Кахля ці кафля» аўтар выступае толькі за *кахлю*, бо, маўляў, так фіксуецца ў слоўніках Насовіча, Ластоўскага, Бялькевіча, іншых складальнікаў, так і «ў народнай мове Гарадзеншчыны». А навошта нам у літаратурнай мове гэта архаіка? Гэта ж ледзь не тое самае, што заклікаць вярнуцца да пячорнага перыяду. У фундаментальнай картатэцы акадэмічнага Інстытута мовазнаўства (а картатэка — аснова для нарматыўнага слоўніка) маюцца такія паказчыкі: *кафля* — 30, *кафляны* — 19, *кахля* — ніводнага прыкладу. Нават каб хто адзін і ўжыў слова *кахля*, дык гэта не падстава для яго падачы ў слоўніку. Жыццё слова ў літаратурнай мове, яго норма вызначаецца сумай аднародных ужыванняў, а не адзінкавым яго выкарыстаннем. І ў «Гістарычным слоўніку беларускай мовы» (Вып. 15. 1996. С. 4) чытаем: «Кафель, кафля, кахель, кахля». Прыводзіцца 13 прыкладаў з пісьмовых помнікаў XVI—XVII стагоддзяў: 6 — на *кафля*, 3 — на *кахля* і па два на астатнія варыянты.

Ні ў кога з мовазнаўцаў не выклікаюць ніякага сумнення падазнення ў этымалагічных слоўніках звесткі пра тое, што *сярдзіты*, *сердаваць* паходзяць з агульнаславянскага *сьрдь* — «сэрца», і толькі П.Сцяцко, нібы валодаючы ісцінай у апошняй інстанцыі, сцвярджае, што ў беларускай мове гэтыя словы «не маюць дачынення да *сэрца*». Не падабаецца яму і прыметнік *сардэчны*. Замест яго, маўляў, трэба ўжываць *сэрцавы*, бо ўсе «вытворныя ад слова *сэрца*... не могуць мець гук *д*». А мова не слухае, у яе ў адных словах гэты гук хаваецца, а ў другіх на паверхні: *засердаваць*, *сярдзіты* і інш. Ф.Янкоўскі ў «Беларускай фразеалогіі» (1968. С.45) дае прыклады з народных песень, запісаных Р.Шырмай у Карэліцкім і Пружанскім раёнах, са словам *сэрданька*. А вось лічбы з той жа інстытуцкай картатэкі: *сардэчны* — 108, *сардэчна* — 29, *сардэчнасць* — 18. І ніводнай карткі на *сэрцавы*, бо няма ў прыродзе такога слова. І сілком не навязаш яго. У ТСБМ слова *сардэчны*, апісанае на аснове картатэкі, мае 7 значэнняў і 5 сэнсавых адценняў. Усе яны падмацоўваюцца ілюстрацыямі з твораў Я.Купалы, Я.Коласа, У.Дубоўкі, Я.Брыля і г.д. Факты, як кажуць, — рэч упартая.

Для стварэння пэўнага эфекту аўтар іншы раз не грэбуе і яўнай фальсіфікацыяй. Так, сцвярджаецца, што пасля арфаграфічнай рэформы 1933 г. аж да 1958 г. пісалі: *Броўко*, *Глебко*, *Гродно*. Але гэта няпраўда: пералічаныя словы заўсёды пісаліся з канцавым «а». Дастаткова звярнуцца да адпаведных старонак «Руска-беларуска-

га слоўніка» (1953), каб пераканацца ў гэтым. Або глянуць на вокладкі кніжак П.Глебкі ці П.Броўкі, выдадзеных да 1958 г.

У літаратурнай мове *паўтарачкай* называюць розныя прадметы велічынёй у паўтары адзінкі якой-небудзь меры, а таксама бутэльку ёмістасцю ў 0,75 літра. Напрыклад: *дошка цалёвая, а не паўтарачка; ложак-паўтарачка*. Або сказ з рамана Г.Далідовіча «Заходнікі»: «Адзін з п'яных старшынь прылюдна аглушыў другога п'янага паўтарачкай з-пад шампанскага». Грузавую ж машыну грузапад'ёмнасцю ў паўтары тоны называюць *паўтаратонкай* або *палутаркай* — словам, запазычаным (разам з самой машынай) з рускай мовы. У той жа картатэцы 11 ужыванняў на *паўтаратонку* і 16 — на *палутарку*. Так замацавалася ў мове, і тут ужо нічога не зробіш. А П.Сцяцко ў адным з артыкулаў настойвае, каб і машыну-палутарку называлі толькі *паўтарачкай* (як і бутэльку з-пад шампанскага). Але ж моўную норму не выдумляюць і не дыктуюць. Яна складаецца сама па сабе. Ф.Янкоўскі прыгадвае словы П.Глебкі: «Калі б норму літаратурнай мовы вызначалі галасаваннем, то я падняў бы абедзве рукі за «тамсама», бо «тамсама» — як і «таксама».

П.Сцяцко «ўзаконьвае» замест сотняў традыцыйных, нарматыўных слоў свае заменнікі: *шыпячыя, свісцячыя* (гукі) — «шыпенныя, свісценныя», *запазычанае* (слова) — «пазычанае», *сачыненне* — «укладанне», *скажоны* — «скрыўлены, перакручаны», *процівагаз* — «газаахоўнік», *літаральны* — «сціслы, першасны», *намеснік* — «заступнік», *сасуды* — «судзіны», *насякомыя* — «вусякі», *камандуючы* — «гетман», *вобыск* — «ператрус», *група* (слоў) — «гурт» і г.д.

Тут можна было б разгледзець і яшчэ шэраг нічым не апраўданых «паправак» аналагічнага характару. Але хопіць і гэтых, бо і з іх відаць, што выпростванне, выпраўленне моўных нормаў не на карысць беларускай літаратурнай мове, якую ў сённяшніх неспрыяльных для яе варунках хто толькі не спрабуе «ўбрыкнуць». Як бы не здарылася, як у той прыказцы: «Выпрамлялі быку рогі, ды скруцілі шыю».

Спынімся больш падрабязна на некалькіх словах і на групах слоў у плане іх адпаведнасці літаратурнай мове.

У абарону ворана. Гаворка пойдзе не пра самую птушку, а пра слова, якім называецца гэта птушка. Яно пакрыўджана нашымі акадэмічнымі слоўнікамі: прыводзіцца толькі ў «Беларуска-рускім слоўніку», ды і то з адсылкай да другога, часцей ужывальнага — *крумкач*.

Калі браць пад увагу толькі фіксацыю ў слоўніках, няхай сабе і акадэмічных, і не ўлічваць іншыя важкія фактары, то можна зрабіць паспешлівую выснову, што *воран* — «з чужой моўнай практыкі». Менавіта так і робіцца ў газеце «Наша слова» (1998. №40), дзе слоўнікавыя вышукванні пачынаюцца сказам: «Расейскае *воран* В.Ластоўскі перакладае наступным чынам: ... крук., крумкач». Дарэчы, нельга кананізаваць слоўнік В.Ластоўскага, бо, як адзначана ў энцыклапедыі «Беларуская мова» [11, с. 288], ён «мае выразны індывідуальна-творчы характар і не прэтэндуе на нарматыўнасць». Складальнік слоўніка кіраваўся прынцыпам: «трэба высцерагацца ўжываць сходныя з суседскімі словы, хоць бы яны і былі ў мове, а браць такія, якіх няма ў чужынцаў, але існуюць у здаровай народнай стыхіі».

Вось некаторыя аргументы, якія гавораць на карысць таго, што слова *воран* мае права на жырцё ў нашай мове.

1. Гэта слова, апісанае і ў «Гістарычным слоўніку беларускай мовы», не «расейскае». Яно, як засведчана ў шматлікіх этымалагічных слоўніках (М.Фасмера, М.Шанскага і інш.), агульнаславянскае. Ужываецца яно ва ўсіх сучасных славянскіх мовах, у некаторых узнікла і паралельная назва; у польскай, напрыклад: *kruk* і *wran*, ва ўкраінскай: *воран* і *крук*. Ёсць сугучны адпаведнік у літоўскай мове: *varnas* — «воран». Этымалагічна назоўнік *воран* ставяць у сувязь з прыметнікам *вараны* («чорнай масці»), назву гэта вялікая чорная птушка атрымала па колеры апярэння. У гэта ж этымалагічнае гняздо ўваходзіць і слова *варона* з усімі ўтварэннямі ад яго.

2. «Энцыклапедыя прыроды Беларусі» (Т. 3. 1984. С. 79) выкарыстоўвае *крумкач* і *груган*, а *воран* і *крук* характарызуе як «народныя назвы» гэтай жа птушкі. У «Лексічным атласе беларускіх народных гаворак» (Т. 1. 1993) на карце № 132 адлюстравана пашыранасць гэтых слоў на тэрыторыі Беларусі: *крумкач* — у 72 абследаваных пунктах, *груган* — у 12, *крук* — у 38, *воран* — у 26. Слова *воран* бытуе ў гаворках многіх раёнаў Віцебскай, Магілёўскай, Гомельскай абласцей, Барысаўскага раёна Мінскай вобласці, а таксама ў паўднёвых раёнах Брэстчыны.

3. Усе чатыры словы тоесныя ў сэнсавых і экспрэсіўна-ацэначных узаемасувязях, але аднясенне кожнага з іх да фактаў літаратурнай мовы найперш залежыць ад таго, як часта ўжываецца гэта слова ў пісьмовых крыніцах, пераважна ў маўленні аўтарытэтных аўтараў-літаратараў. Тут можна было б прывесці больш за 20 прыкладаў выкарыстання слова *воран* у мастацкіх творах. Абмяжуемся толькі некаторымі: 1) Ворану вышай арла не лятаць (К.Крапіва); 2) Прылятае воран, крача... (М.Танк); 3) Над табою воран крача... (М.Лужанін); 4) — Апусціліся веі, як ворана пярэ на

снег. — І над хлопцамі вораны... (У.Караткевіч); 5) У падалі воран найперш выклёўвае вочы (У.Паўлаў). А вось два ўрыўкі з нядаўніх вершаў Г.Бураўкіна: 1) Крача воран. Чуеш, воран крача? Да чаго б яно, браток Рыгор?; 2) Слімак... Богам створан — ніякі воран не павінен яго крауць.

Досыць часта *воран* ужываецца са сталым эпітэтам, утвараючы з этымалагічнага гледзішча таўталагічнае спалучэнне; напрыклад: 1) Песня тая чорным воранам да весніц прылятае (М.Танк); 2) Чорна ворана крыло хмарна неба заняло (А.Вялюгін); 3) Прыдворныя — чорныя, чорныя вораны — у рот мне глядзяць аддана (Я.Сіпакоў); 4) Чорны воран, белы лебедзь — хто адолее з дваіх? (С.Гаўрусёў); 5) Не для чорных воранаў песня салаўя! (Л.Геніюш).

4. Слова *воран* выкарыстоўваецца як кампанент іншых моўных адзінак (прыказак, фразеалагізмаў). В.Дунін-Марцінкевіч у п'есе «Сялянка» ўжывае прыказку *Воран ворану вока не выклюе*. Ёсць яна таксама ў творах В.Быкава, А.Якімовіча, С.Александровіча і іншых аўтараў. У гэтай патычнай мініяцюры бачым своеасаблівую таўтаграму (усе кампаненты пачынаюцца з літары «в»). У гэтым яе перавага над лексічнымі варыянтамі (даслоўна перакладзенай) прыказкі: *Крумкач крумкачу (сруган сругану) вока не выдзёўбе*. У форме *Воран ворану вока не клюець (не клюе)* прыказка занатавана ў «Зборніку беларускіх прыказак» (1874) І.І.Насовіча, у «Прыказках і прымаўках Мінскай губерні» (1898) А.Н.Шыманоўскага. Парэміялагічныя зборнікі падаюць і прыказку *Чорнаму ворану мыла не паможа*.

Прыхавалася слова *воран* і ў шырокаўжывальным фразеалагізме *чорны воран* (хутчэй за ўсё, запазычаным з рускай мовы): «Аўтух спярша думаў, што трапіў у страхавіты «чорны воран», пра якога начуўся ў турме і нават раней — на вёсцы» (В.Быкаў).

5. *Воран* — даволі частае слова ў розных жанрах вуснай народнай творчасці — казках, песнях, баладах, загадках. Шэсць загадак (з адгадкай «жук») тыпу «Чорны, ды не воран, шэсць ног без капыт, як ідзе, то зямлю рые», змяшчае том «Загадкі» (1972. С. 184-185). Яны запісаныя ў свой час у розных раёнах Беларусі П.Шэйнам, В.Дыбоўскім, М.Федароўскім, Я.Рапановічам.

У томе «Балады» (1978. С. 10) чытаем: «Ляціць воран з чужых сторан, маці сына пытае: — Ах ты, воран, ах ты, воран, ты па свету лятаеш, часта ў палку бываеш, а ці часта майго сына ў войску відзеш?..»

У беларускай народнай песні «Вол бушуе — вясну чуе» ёсць такія радкі: «Воран крача — сыра хоча, дзеўка плача — замуж хоча. Не крач, воран, — нажарэшыя, не плач, дзеўка, — нажывешся».

6. Пераасэнсаваўшыся, *воран* і вытворныя ад яго словы жы- вуць у розных уласных назвах. Ёсць астранамічны тэрмін *Воран*, гарадскі пасёлак *Воранава*, *Воранаўскі раён*. У кнізе з нумарамі кватэрных тэлефонаў г. Гродна ёсць шэсць абанентаў з прозвішчам *Воран*.

Як бачым, гэта слова — не «з чужой моўнай практыкі», а наша, спаковечнае. І яго законнае месца ў нарматыўных слоўніках беларускай літаратурнай мовы не павінна выклікаць ніякага сумнення.

Кляваць і вытворныя ад яго. У нататцы «Ці можа рыба *кляваць?*», змешчанай у «Нашым слове» (1992. №23), даецца ад- моўны адказ: ні рыба, ні птушкі не *клююць*; рыба *торкае* і *бярэц- ца*, а птушка *дзяўбе*. Катэгарычнае сцвярджэнне падмацоўваецца спасылкай на «Беларуска-рускі слоўнік» (1988 – 1989). Дадаецца, што ў гэтым перакладным даведніку слова *кляваць*, хоць і прыво- дзіцца, але пазначана паметай «абласное».

Аднак гэта звычайны, відавочны промах слоўніка, бо ў ім *аб- клёўваць*, *абкляваць*, *скляваць*, утвораныя ад *кляваць*, змяшча- юцца на сваіх алфавітных месцах ужо без паметы — як міжстылё- выя, нарматыўныя словы. Да таго ж гэта перавыданне выйшла ў свет пасля ТСБМ (1977-1984) і «Слоўніка беларускай мовы» (1987) і чамусьці не ўсюды ўлічыла тое, што ёсць у гэтых нарматыўных даведніках, складзеных на аснове вялізнай картатэкі Інстытута мовазнаўства. А ў ТСБМ апісаны не толькі міжстылёвы дзеяслоў *кляваць* (з пяццю значэннямі), але і такія аднакаранёвыя словы, як *абкляваць*, *абклёўваць*, *выклеваць*, *выклёўвацца*, *выклёўваць*, *клёў*, *клянуць*, *расклёўвацца*, *расклёўваць*, *раскляваць*, *склёў- ванне*, *склёўвацца*, *склёўваць*, *скляваць*, *скляваны*.

У гэта вялікае лексічнае гняздо слоў уваходзіць і іх несумненны родзіч *клявец* ‘малаток для кляпання кос’: «Скакалі заўзята кляўцы па бабках, адцягваючы вострыя языкі кос» (К.Крапіва). *Клявец* за- натаваны ў «Этымалагічным слоўніку беларускай мовы» (Т. 5. С. 75) як аддзяслоўнае ўтварэнне, а таксама ў «Гістарычным слоўні- ку беларускай мовы» (Вып. 15. С. 109) з датай першай фіксацыі — 1555 г.

Усе гэтыя 17 слоў аднаго лексічнага гнязда пададзены і ў зга- даным акадэмічным СБМ.

У ТСБМ жыццё слоў у мове (у іх ліку дзеяслова *кляваць* і вытворных) апісваецца толькі на аснове картатэчнага матэрыялу, падмацоўваецца адпаведнымі цытатамі. Да іх можна дадаць і яшчэ дзесяткі прыкладаў з твораў Я.Купалы — заснавальніка сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Паэт 11 разоў ужыў дзеяслоў *кля-*

ваць у двух значэннях: ‘есці ежу дзюбай (пра птушак)’ і ‘біць, уда-раць дзюбай; дзяўбці’. Гэта адлюстравана ў «Слоўніку мовы Янкі Купалы . Т. 2» (Мн., 2000. С. 375). Яшчэ ў 1907 г. у вершы «Гэта крык, што жыве Беларусь» паэт пісаў: «Тут крычаць вераб’і і клююць крапіву».

Некалькі прыкладаў з іншых аўтараў: «А суніцы ледзь паспелі, іх дразды скляваць паспелі» (С.Грахоўскі); «Груганне паспела ўжо раскляваць раны аж да шыі» (К.Чорны); «Клёву няма. Ды якое рыбацтва пры кампаніі ды гутарцы» (В. Адамчык); «Я раз — і падсек акулька, а там другога... У мяне клюе і клюе» (В. Шырко); «Паплавок замірае на месцы. Так клюе і буйны лешч, і буйная плотка, так клюе і драбязя» (М.Лупсякоў).

Як бачым, клююць і птушкі, клююць і рыбы. *Клюе* (у іншых значэннях гэтага слова) і чалавек: «Швагер клюнуў, відаць, ніштавата» (Я.Брыль); «Яго [Васіля] і без цябе клюе кіраўніцтва» (У.Шыцік).

Насуперак гэтаму, у «Нашым слове» (2000. №22) гаворыцца: «У беларускай літаратурнай мове няма слова «клов», таму і не можа быць вытворнага ад яго дзеяслова *кляваць*. Гэта па-руску: *клевать* — ‘есть, хватая пищу клювом’».

Але ж гэты дзеяслоў трапіў у беларускую мову не з рускай, а ад нашых далёкіх продкаў. Ён, як засведчана ва ўсіх этымалагічных слоўніках, у тым ліку і ў «Этымалагічным слоўніку беларускай мовы» (Т. 5. 1989. С. 76), — агульнаславянскае слова. Яно ёсць і сёння ва ўсіх славянскіх мовах. І беларуская — не выключэнне. Гэта слова актыўна функцыянуе не толькі ў літаратурнай, але і ў жывой народнай мове. На карце №92 у «Лексічным атласе беларускіх народных гаворак» (Т. 1. Мн., 1993) паказана, што дзеяслоў *клююць* (птушкі корм) бытуе ў 85 абследаваных пунктах Беларусі (з 142) — у формах *клююць*, *клюе*, *кляець*, а таксама *глююць*, *глюе* і інш. У старабеларускай мове фіксуецца *кляватися* ‘дзяўбціся’, *кляець*, у слоўніку І.І.Насовіча: *кляванне*, *клявацьца*, *клявь*, *клянуцьца*, *клявець*.

Што да рускай мовы, то ніяк нельга сцвярджаць, быццам дзеяслоў *клевать* утварыўся ад назоўніка *клов*. Гэты назоўнік — уласна рускае слова (яго няма ў іншых мовах). Яно ўтворана, як занатавана ў этымалагічных слоўніках, з дапамогай суфікса *-вь* ад той самай асновы, што *клевь*, але на іншай ступені чаргавання (*-ев* перад галоснай, у перад зычнай; параўн.: *плевать* — *плюю*).

Як відаць са сказанага, няма грунту адмаўляць існаванне ў нашай мове дзеяслова *кляваць* ва ўсіх яго паці значэннях і ўсіх аднакаранёвых вытворных ад гэтага слова. Тут не лішнім будзе і

такі ўрывац з «Лірычных запісаў» Я.Брыля: «У Ластоўскага *каменаклёў* — майстар па выклёўванні надпісаў на валунах».

«Руска-беларускі слоўнік» (1953), складзены ў цяжкіх ваенных абставінах і без належнай картатэкі, перакладаў фразеалагізмы, генетычна звязаныя са словам *кляваць*, так: *клевать носом* – *торкаць носам*, *куры не клюют* – *куры не дзяўбуць*. Але гэтыя штучныя нібыта адпаведнікі, не падмацаваныя маўленчай практыкай, не прыжыліся і не маглі прыжыцца ў літаратурнай мове. Тут можна было б падаць 28 ужыванняў *кляваць носам* (у творах М.Чарота, А.Якімовіча, А.Пальчэўскага, Я.Брыля, У.Дамашэвіча, А.Жука і інш.). Вось толькі два прыклады: «... да Сцяпана, які клюе носам» (Я.Купала); «Хвядот... толькі чуць прысядзе, дык і клюе носам» (Ф.Янкоўскі). Тое самае можна сказаць і пра *куры не клююць*. У аўтара гэтых радкоў ёсць 13 ужыванняў *куры не клююць* і 2 — *куры не дзяўбуць*.

З кампанентам *клюнуць* жывуць у мове фразеалагізмы *клюнуць на вудачку* (чыю, каго, якую), *смажаны певень клюнуў у азадак* (каго, каму), напрыклад: «Не адна ўжо клюнула на яго вудачку, асабліва зялёныя першакурсніцы» (У.Дамашэвіч); «Усе вы разумныя, пакуль смажаны певень не клюне вам... Бачыла я такіх!...» (І.Шамякін).

Гелій, геній, амфібрахій... Для студэнтаў нефілалагічных спецыяльнасцей ва універсітэтах яшчэ пакуль што выкладаецца спецыяльная дысцыпліна «Беларуская мова: Прафесійная лексіка». Выкладчыкі часта апынаюцца на ростанях: якіх поглядаў прытрымлівацца пры падачы матэматычных, фізічных, хімічных, анатамічных або іншых тэрмінаў? Ці называць студэнтам тэрміны ў такім афармленні, у якім яны прыводзяцца ў акадэмічных слоўніках, ці лепш карыстацца перакладнымі руска-беларускімі тэрміналагічнымі слоўнікамі, выдадзенымі ў 1993—1998 гадах?

Праўда, пры супастаўленні гэтых перакладных даведнікаў можна бачыць досыць часты разнабой. У адных слоўніках раець ужываць, напрыклад, *стронцый*, *фермій*, *палоній*, *тэхнеций*, у другіх – *стронц*, *ферм*, *палон*, *тэхнец*, у трэціх – *стронт*, *фэрм*, *палён*, *тэхнэт*. Яшчэ ў адным слоўніку гэты разнабой як бы і захвочваецца, даецца права выбару з двух варыянтаў аднаго, які, на думку самога чытача, «можна лічыць найбольш прыдатным», які найбольш адпавядае «законам нацыянальнай беларускай мовы»: *барый*, *бар*; *магній*, *магнэз*; *радый*, *рад*. Тут ужо не дакапаешся да ісціны, тут, як кажуць, сам чорт нагу зломіць.

Амаль у такой сітуацыі аказваюцца і настаўнікі хіміі або фізікі, анатоміі ў тых сярэдніх школах, дзе, можа, яшчэ выкладаюцца гэтыя прадметы па-беларуску. Але тут, насуперак рэкамендацыям перакладных слоўнікаў, дзе тэрміны падаюцца і так і сяк або з «правам выбару», у школьных навучальных кнігах цвёрда трымаюцца традыцыі, той нормы, якая замацавалася шматгадовай маўленчай практыкай. У падручніку для 7 класа «Фізіка» (1998) або ў падручніках «Неарганічная хімія» (для 8 класа), «Хімія» (для 9 класа) вучні сотні разоў сустракаюцца з аднастайным напісаннем такіх слоў, як *алюміній, гелій, кальцый, натрыў* і інш. У «Хіміі» на с. 140–141 даецца «Перыядычная сістэма хімічных элементаў» Д.І.Мендзялеева, дзе 61 назва мае канцавы *-ій, -ый (берылій, калій, літый, кальцый...)*.

Прыхільнікі «абсячэння», «абразання» фінальнай часткі *-ій (-ый)* у словах тыпу *гелій* матывуюць гэта тым, што яе, апрача рускай мовы, «не маюць іншыя славянскія і неславянскія мовы» і што яна «беларускай мове неўласцівая». Але гэта не зусім так. Фіналь *-ій* шырока выкарыстоўваецца (без навіслай пагрозы ўкарачвання) ва ўкраінскай мове ў хімічных і розных іншых тэрмінах (*гербарый, сольерый, епіталій, санаторый* і г.д.), а таксама ва ўласных імёнах (*Андрыў, Юрыў, Сергій, Олексій* і інш.). У нашай мове ёсць спрадвечна беларускі назоўнік *кій*. І.І.Насовіч падае ў сваім слоўніку таксама незапазычаны, але цяпер ужо ўстарэлы назоўнік *стрыў* («дзядзька па бацькавай лініі») і вытворныя *стрыечка, стрыёк, стрыешны*. У «Матэрыялах...» (1898) Е.Ляцкага фіксуецца фразеалагізм *не стрый дык дзядзька*, аналагічны з выразам *не кіем дык палкай*. Ёсць аднолькавага гучання з займеннікамі назоўнік *чый*, якім называюць высокі стэпавы кавыль.

Пакуль што рэфарматары, аўтары некалькіх перакладных даведнікаў, абрэзалі каля сотні хімічных, фізічных, анатамічных тэрмінаў тыпу *алюмініў, цэзій, калій*, прычым, напрыклад, з двух першых атрымаліся *алюмін, цэз*, а трэці замест чаканага *кал* ператварыўся ў *каль*. Але ж, апрача іх, у мове ёсць яшчэ вельмі многа слоў з фіналлю *-ій(-ый)*. Гэта тэрміны астранамічныя (*афелій, перысяленій*), біялагічныя (*сімподый, пескарый*), геалагічныя (*алювій, дылювій*), гістарычныя (*карбанарый, патрыцыў*), лінгвістычныя (*гласарый, герундый*), літаратуразнаўчыя (*амфібрахій, пірыхій*), медыцынскія (*азрарый, кантагій*), палеанталогічныя (*дынатэрыў, мегатэрыў*), палітычныя, тэхнічныя, царкоўныя і яшчэ шмат якіх: *дэпазітарый, магналій, вікарый, аграрый, гербарый, дынарый, інструментарый, кафэтэрыў, кіналектарый, крэматорый, мараторый, планетарый, санаторый* і г.д.

Калі захоўваць сістэмнасць, дык тады ўжо трэба разам з гэтымі словамі ставіць на адну дошку і такія, напрыклад, уласныя імёны: *Авідзій, Вергілій, Гарацый, Лукрэцый, Юлій Цэзар, хан Батый*, гогалеўскі *Вій*, вулкан *Везувій, Каспій*, рака *Стрый, Меркурый, Маўрыкій, Лаўрэнцый Зізаній, Андрэй Мрый*. Цікава, як у такім разе паправіць напісанае У.Караткевічам: «Латынь і зараз уплывае на нас творамі Катула і Вергілія, Гарацыя і Авідзія, прымушаючы нас смяцца і плакаць»?..

А як утвараць прыметнікі ад укарочаных тэрмінаў? І гэта часткова ўлічана ў слоўніках, зробленых з мэтай «нацыянальна-культурнага адраджэння». Чатыры прыклады: *гелиевый* — *гелевы*; *магниевоый* — *магнэзавы*; *радиевоый* — *радавы*; *цезиевоый* — *цэзавы*.

Праўда, нічога не гаворыцца, як павінны паводзіць сябе, не парушаючы сістэмнасці, іншыя словы, утвораныя ад абноўленага, падкарочанага тэрміна. «Слоўнік беларускай мовы» (1987) падае 29 утварэнняў з каранем *гелий* (у грэкаў абазначае ‘сонца’): *гелиевы, геліёграф, геліёметр, гелияскоп, гелиястат, гелиятэрапія, гелияфільны* і інш. Як іх падправіць суадносна з абноўленым «гель» (замест *гелий*)?

Або возьмем слова *гений*. Калі яго абрэзаць паводле прапанаванай metodyкі, атрымаецца *ген*. А як будучь выглядаць пасля абнаўлення словы *генияльны, генияльнасць*? Ці выразы *добры гений, злы гений*?

Апошнім часам некаторыя выданні, іншы раз папраўляючы аўтара, ужываюць падкарочаныя словы *сцэнар, каментар, крытэр*. А рэцэнзент у часопісе «Польмя» (1998. №1. С. 246) папракае «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (1996) за тое, што тут ёсць толькі *сцэнарый*, але няма *сцэнар*.

Канешне, калі якое-небудзь абноўленае слова пачне больш-менш актыўна ўжывацца ў маўленні і ў складальнікаў слоўніка назапасіцца шмат пацвярджэнняў гэтаму, яго варта прыводзіць у слоўніку як паралельнае абзначэнне пэўнага прадмета. Дарэчы, у «Слоўніку беларускай мовы» (1987) чытаем: **пралетарый і пралетар; пралетар** *уст.* (=устарэлае), часцей **пралетарый**.

Ва ўсіх краінах свету змены ў моўныя нормы ўносяцца не індывідуальна-партызанскім спосабам, не самачынна, а толькі з удзелам шырокай грамадскасці ці на дзяржаўным узроўні. Іначай узнікае хаос, разнабой. А гэта на руку толькі непрыхільнікам беларускай мовы. Асабліва цяпер, калі сфера яе выкарыстання ў грамадскім жыцці звязалася ледзь не да крытычнага мінімуму.

ФРАЗЕАЛОГІЯ

У беларускай фразеалогіі як маладой галіне мовазнаўства многае застаецца яшчэ нявырашаным, а на цэлы шэраг праблемных пытанняў існуюць розныя погляды. Няма адзінства думкі і адносна такіх вузлавых пытанняў, як аб'ём фразеалогіі, яе прадмет, само паняцце фразеалагічнай адзінкі.

Пра шырокае і вузкае разуменне аб'ёму фразеалогіі

Пры разглядзе аб'ёму і межаў фразеалогіі як асобнага раздзела мовазнаўства стала ледзь не традыцыяй гаварыць пра шырокае і вузкае разуменне фразеалогіі. Упершыню такое існаванне як бы дзвюх фразеалогій прапанаваў С.І.Ожагаў у артыкуле «Аб структуры фразеалогіі» (1957). Сам ён, дарэчы, больш-менш прытрымліваўся вузкага разумення і крытычна ставіўся да тых даследчыкаў, якія «бязмежна пашыраюць аб'ём фразеалогіі». Разам з тым пісаў, што адны «ўстойлівыя слоўныя спалучэнні» валодаюць пэўнымі структурнымі асаблівасцямі, з'яўляюцца, як і словы, «сродкамі пабудовы сказаў ці элементамі сказаў» і што іх «можна назваць фразеалогіяй у вузкім сэнсе». «Другія ўстойлівыя слоўныя спалучэнні, якія не маюць названых прымет, можна назваць фразеалогіяй у шырокім сэнсе» [66, с. 194].

Тыя, хто асноўнымі прыметамі фразеалагізма прызнае ўстойлівасць і ўзнаўляльнасць, з'яўляюцца прыхільнікамі шырокага разумення фразеалогіі і ўключаюць у яе побач з сапраўднымі фразеалагізмамі (*перамываць костачкі, падпілоўваць рогі*) прыказкі, крылатыя выразы, перыфразы і іншыя словазлучэнні накшталт *закляты вораг, мастацкая самадзейнасць*. Але, па-першае, «у мове ўсё ўстойлівае і ўсё ўзнаўляльнае (фанема, слова, словазлучэнне, сказ і г.д.), бо, калі б не было ўстойлівасці і ўзнаўляльнасці моўных сродкаў, людзі не разумелі б адзін аднаго і не маглі б размаўляць паміж сабой» [63, с. 32]. Па-другое, абсалютызацыя ўзнаўляльнасці ў якасці катэгарыяльнай уласцівасці фразеалагізмаў, ці, як іх часам называюць, «ўстойлівых слоўных комплексаў» (УСК), «неапраўдана расшырае межы фразеалогіі і ператварае яе ў больш агульную дысцыпліну — УСКалогію» [61, с. 164]. Па-трэцяе, цяжка знайсці што-небудзь агульнае, апроча ўстойлівасці і ўзнаўляльнасці, паміж фразеалагізмам-зрашчэннем, напрыклад, *перамываць костачкі* 'абгаворваць, бэсціць каго-небудзь' і спалучэннем *закляты вораг*, дзе *вораг* рэалізуе сваё слоўнікавае значэнне 'непрыяцель, праціўнік', а *закляты* абазначае 'непрымірмы, вечны'.

Прыхільнікі вузкага разумення катэгарыяльнай адзнакай фразеалагізма лічаць яго семантычную цэласнасць, нераскладальную на асобныя значэнні кампанентаў, і аб'ём фразеалогіі абмяжоўваюць толькі матываванымі і нематываванымі сэнсава непадзельнымі выразамі. Сярод даследчыкаў фразеалогіі ўсё большае прызнанне атрымлівае семантычная канцэпцыя. Яе прыхільнікі найбольш істотным бокам фразеалагізма як моўнай адзінкі лічаць яго змест і сярод розных прымет фразеалагізма галоўнай, вызначальнай прыметай называюць цэласнасць яго значэння. Пры такім падыходзе ў аб'ём фразеалогіі ўключаюцца адзінкі аднароднага характару. Дарэчы, такі ж падыход ажыццяўляецца і пры складанні фразеалагічных слоўнікаў.

У сувязі з аналізам розных поглядаў на прадмет фразеалогіі і яе аб'ём заслугоўвае ўвагі выказванне А.І.Малаткова, які аспрэчвае правамернасць самога суіснавання двух поглядаў на прадмет фразеалогіі: «Няма аб'ёму фразеалагічных адзінак мовы ў «шырокім» або «вузкім» сэнсе слова, такое вызначэнне аб'екта фразеалогіі ненавуковае; у склад фразеалагізмаў к о л ь к а с н а ўключаюцца ў с е адзінкі мовы, якія я к а с н а вызначаюцца як фразеалагізмы. Яны могуць дыферэнцавацца па семантыка-тэматычных, стылістычных, лексіка-граматычных і іншых разрадах, але па катэгарыяльнай сутнасці адрознівацца не могуць» [63, с. 18].

Вядомы даследчык англійскай фразеалогіі А.У.Кунін зазначае: «Што датычыць падзелу на фразеалогію ў вузкім сэнсе і фразеалогію ў шырокім сэнсе, то падобны падзел уяўляецца нам немэтазгодным. Вылучэнне ж дзвюх фразеалогій абазначае разгляд як фразеалагізмаў усіх пераменна-ўстойлівых утварэнняў і іншых прамежкавых груп, што пазбавіць фразеалогію свайго аб'екта даследавання і ў значнай ступені растворуць фразеалагічныя адзінкі ў разнастайных прамежкавых утварэннях» [50, с. 213-214]. Можна прывесці і шэраг іншых падобных выказванняў. Напрыклад, Л.І.Райзензон піша: «Мы лічым немагчымым адначасовае існаванне дзвюх фразеалогій — «шырокай» і «вузкай» [80, с. 115].

Нелагічнасць тэорыі дзвюх фразеалогій можна абвергнуць і такой іранічнай аналогіяй. Ёсць навука арніталогія. Яна вывучае птушак. Птушкі лятаюць. Лятаюць таксама пчолы, мухі, мошкі, камары, хрушчы. Лятаюць самалёты, верталёты, дыражаблі, ракеты, спадарожнікі. Але арніталогія займаецца толькі птушкамі, аб'ядноўваючы іх у клас пазваночных жывёл не столькі па такой прымечце, як здольнасць рухацца ў паветры, колькі па іншых, больш істотных прыметах. «Мысленне, — пісаў Ф.Энгельс, — калі яно не робіць промахаў, можа аб'яднаць элементы свядомасці ў нейкае

адзінства толькі ў тым выпадку, калі ў іх або ў іх рэальных право-бразах гэта адзінства ўжо да гэтага існавала. Ад таго, што шчотку для абутку мы залічым у адну катэгорыю з млекакормячымі, — ад гэтага ў яе яшчэ не вырастуць малочныя залозы» [104, с. 37].

У.П.Жукаў, прыхільнік вузкага разумення фразеалогіі, у 1967 г. пісаў: «Мяжой уласна фразеалагізма на ўзроўні словазлучэння.. служыць фразеалагічнае злучэнне, а на ўзроўні сказа — тыя прыказкі, прымаўкі і крылатыя выразы, у складзе якіх словы не страцілі сваіх слоўных уласцівасцей» [37, с. 7]. Пазней даследчык адмовіўся ад уключэння ў фразеалагічны склад і тых нямногіх, як ён называў, «прыказкавых фразеалагізмаў» тыпу *Игра не стоит свеч, Нашла коса на камень*, якія напачатку адносяць да фразеалогіі. Як бачым, за мяжой уласна фразеалагізмаў знаходзяцца і так званыя фразеалагічныя злучэнні, і прыказкі, і крылатыя выразы. Але, відаць, пасвойму зразумеў гэта выказванне вучонага А.С.Аксамітаў. Ён у прадмове і да «Фразеалагічнага слоўніка мовы твораў Я.Коласа» (Мн., 1993), і да «Беларуска-польскага фразеалагічнага слоўніка» (Warszawa, 2000) паўтарае словы У.П.Жукава, укладваючы ў іх зусім іншы сэнс: «Мяжой фразеалагізма на ўзроўні словазлучэння з'яўляецца фразеалагічнае злучэнне, а на ўзроўні сказа — прыказка і крылаты выраз». У абодвух слоўніках фразеалагічныя злучэнні, прыказкі, крылатыя выразы і шмат які іншы нефразеалагічны матэрыял аказваюцца не за мяжой фразеалогіі, а ўключаюцца ў слоўнікі. Вось некалькі прыкладаў: *насуціць бровы, цялячае захапленне, бярэ злосць, у ціхай вадзе чэрці водзяцца, як бугай на прадвесні, ткаць карону залатую, двуногі звер; адклад не ідзе на лад, жывая вага, забойная вага, абвяшчаць вайну, насценная газета, адкрытае галасаванне, ганаровая грамата, будзь гатоў!* і г.д.

У такім выпадку фразеалогію ператвараюць у звалачны пункт.

Цэласнае значэнне фразеалагізма

У навуковай і навучальнай літаратуры абавязкова адзначаецца, што фразеалагізмы маюць «цэласнае значэнне» або «адзінае, цэласнае значэнне», «адзіны цэласны сэнс» і пад. Аднак не раскрываецца сутнасць самога гэтага паняцця.

Цэласнае значэнне фразеалагізма, або яго семантычная цэласнасць, — гэта ўнутранае сэнсавое адзінства, нераскладальнае на асобныя значэнні кампанентаў. І гэтым фразеалагізмы карэнным чынам адрозніваюцца ад свабодных словазлучэнняў, састаўных тэрмінаў, апісальных зваротаў тыпу *даць згоду* і іншых устойлівых

спалучэнняў. Напрыклад, агульны сэнс свабоднага словазлучэння *дубовы стол* поўнасьцю залежыць ад значэння яго састаўных частак і цалкам адпавядае суме значэнняў прыметніка *дубовы* ('зроблены з дубу') і назоўніка *стол* ('прадмет мэблі').

Зусім іншае назіраецца ў фразеалагізмах (зрашчэннях і адзінствах). Іх кампаненты пазбаўлены лексіка-семантычнай самастойнасці. І калі іх разглядаць як звычайныя словы, то з іх значэнняў (прамых, вытворна-прамых, пераносных) нельга вывесці цэласны сэнс фразеалагізма, бо яны даюць не суму значэнняў, а зусім іншы, новы змест: *ламаць* + *галаву* = задумвацца, напружана думаць, стараючыся разгадаць што-небудзь; *на* + *чым* + *свет* + *стаіць* = вельмі моцна. В.У.Вінаградаў характарызуе зрашчэнні як абсалютна непадзельныя, нераскладальныя фразеалагічныя адзінкі, «значэнне якіх зусім незалежнае ад іх лексічнага складу, ад значэнняў іх кампанентаў і такое ж умоўнае і адвольнае, як значэнне немагчымава-нага слова – знака» [18, с. 121]. У значэнні зрашчэнняў «няма ніякай сувязі, нават патэнцыяльнай, са значэннем іх кампанентаў. Калі іх састаўныя элементы аднолькавыя гучаннем з якімі-небудзь самастойнымі, асобнымі словамі мовы, то іх суадноснасць чыста аманімічная» [18, с. 122]. Адносна фразеалагічных адзінстваў, г.зн. магчымых выразаў тыпу *на галоўцы гладзіць* 'патураць каму-небудзь, хвалячы і адабраючы яго', В.У.Вінаградаў зазначае, што ў іх «словы падпарадкаваны злітнасці агульнага вобраза або ўнутранай цэласнасці агульнага значэння... Значэнне цэлага тут абсалютна нераскладальнае на асобныя лексічныя значэнні кампанентаў» [18, с. 131]. Такім чынам, у зрашчэннях і адзінствах словы-кампаненты не маюць ніякага лексічнага значэння — ні свабоднага, ні фразеалагічна звязанага, ні сінтаксічна абумоўленага, ні канструктыўна абмежаванага. Таму гэтыя моўныя адзінкі з цэласнай семантыкай і вывучаюцца не ў лексікалогіі, а ў фразеалогіі.

Відаць, кожны заўважыў бы яўную нелагічнасць, калі б у пацвярджэнне таго, што назоўнікі — гэта словы са значэннем прадметнасці, пачуў далей ці прачытаў дзе-небудзь у якасці прыкладаў і сапраўдныя назоўнікі (*стол, конь*), і словы, якія да назоўнікаў не маюць ніякіх адносін (*белы, дзесяць*). Амаль падобная супярэчнасць і нелагічнасць выяўляецца і тады, калі ў навучальных дапаможніках пры разглядзе фразеалагізмаў не абмянуюць і такую іх істотную асаблівасць, як цэласнае значэнне, але ў адным шэрагу са зрашчэннямі і адзінствамі выдзяляюць так званыя фразеалагічныя спалучэнні (злучэнні) і фразеалагічныя выразы. Спалучэнні ілюструюцца прыкладамі тыпу *патуціць вочы, траскучы мароз*, а вы-

разы — прыкладамі нахштальт *працоўныя поспехі, філалагічны факультэт*. Але ж ніводнае з гэтых і падобных словазлучэнняў не мае семантычнай цэласнасці. Агульны сэнс кожнага з іх – гэта сума лексічных значэнняў двух слоў.

Зрашчэнні і адзінствы, будучы цэласнымі, семантычна непадзельнымі адзінкамі, супрацьпастаўленымі паміж сабой паводле матываванасці-нематываванасці агульнага значэння, якасна адрозніваюцца ад фразеалагічных злучэнняў (спалучэнняў) тыпу *траскучы мароз, кароткая памяць*, у якіх адно слова (*мароз, памяць*) мае свабоднае значэнне, а другое (*траскучы, кароткая*) — несвабоднае, фразеалагічна звязанае. Фразеалагічныя злучэнні ўспрымаюцца ў агульнай схеме падзелу фразеалагізмаў як чужародныя, як з’явы рознага лінгвістычнага характару. І гэта, відаць, усведамляў В.У.Вінаградаў. Таму ў сваёй пазнейшай працы «Асноўныя тыпы лексічных значэнняў слова» [18, с. 175-180] фразеалагічна звязанае значэнне слова ён разглядае як адзін з тыпаў лексічнага значэння слова сярод іншых тыпаў (свабоднага, сінтаксічна абумоўленага, канструктыўна абмежаванага). Супрацьключэння фразеалагічных злучэнняў у склад фразеалогіі пярэчыў яшчэ ў 1956 г. Б.А.Ларын: «Не бачу неабходнасці захоўваць трэцюю групу ў схеме акад. Вінаградава («фразеалагічныя злучэнні»), таму што сюды трапляюць выразы з мінімальнай ступенню ідыяматычнасці, якія знаходзяцца як бы на перыферыі сапраўдных фразеалагічных зваротаў, не маюць сваіх характэрных прымет» [52, с. 147] і з’яўляюцца, такім чынам, як і свабодныя словазлучэнні, аб’ектам вывучэння ў лексікалогіі і сінтаксісе. Вартае ўвагі і такое выказванне В.М.Макіенкі: «У гэтай класіфікацыі [В.У.Вінаградава] фразеалагічныя зрашчэнні і адзінствы размяжоўваюцца па ступені матываванасці, а фразеалагічныя злучэнні — па прымеце абмежавання спалучальнасці, што з’яўляецца відавочным алагізмам» [62, с. 166].

Пра некаторыя фразеалагічныя тэрміны

У кожнай навуцы, прафесіі ёсць свае тэрміны — словы ці словазлучэнні, якія з’яўляюцца афіцыйнымі, узаконенымі назвамі пэўных паняццяў і характарызуюцца дакладнасцю і адназначнасцю ў той або іншай галіне тэрміналогіі. Назіраюцца, аднак, і адхіленні ад правіла.

Адзін з абзацаў раздзела «Фразеалогія» ў праграме па сучаснай беларускай мове для студэнтаў-філолагаў [91, с. 9] пачынаецца так: «Семантычна апорны і граматычна стрыжнёвы кампанен-

ты фразеалагізма. Суадносіны фразеалагізмаў з часцінамі мовы. Паказчыкі катэгарыяльнага значэння фразеалагізмаў. Субстантыўныя, дзеяслоўныя, ад’ектыўныя, прыслоўныя, выклічнікавыя фразеалагізмы». Аб’яднанне першага з гэтых пытанняў з астатнімі здаецца спрэчным і не зусім лагічным, як і аб’яднанне злучнікам «і» тэрмінаў «семантычна апорны кампанент» і «граматычна стрыжнёвы кампанент». Гэта тэрміны неаднароднага характару і далёка не аднолькава ўласцівыя ўсім фразеалагізмам.

Паняцце семантычна апорнага (ці проста «апорнага») кампанента першымі (і даўно ўжо) сталі выкарыстоўваць складальнікі тлумачальных слоўнікаў, кожны раз спрабуючы вырашыць няпростую праблему: дзе, пад якім загаловачным словам змяшчаць за знакам ромба той ці іншы фразеалагізм? Напрыклад, *трымаць порах сухім* — пад словам *трымаць*, ці *порах*, ці *сухі*? Гэта праблема ў лексікаграфічнай практыцы так і не знайшла станоўчага і адназначнага рашэння. Нельга і немагчыма прапанаваць адзіную мерку для выдзялення апорнага кампанента. У абсалютнай большасці фразеалагізмаў няма кампанента, які меў бы «рэзка падкрэсленую сэнсавую нагрузку. У такіх выпадках апорнае слова фразеалагічнай адзінкі супадае са стрыжнёвым словам граматычнага словазлучэння. Так, у фразеалагізмах *умыць рукі, развязаць рукі, разрубить узел...*, *подымай выше, кровь с молоком, шутки в сторону* апорнымі словамі з’яўляюцца кіруючыя словы» [66, с. 211].

Некаторыя складальнікі фразеалагічных слоўнікаў інакш разумеюць тэрмін «апорны кампанент». Напрыклад, у працы М. Федароўскага «Люд беларускі на Русі Літоўскай» (1935) пад «апорным словам» *нос* прыводзіцца 48 фразеалагізмаў і прыказак, у складзе якіх ёсць кампанент *нос*: *ад носа палоса, даць носа, мае чмялі ў носе, не ткні носа ў чужое проса, насок паглядае ў пясок* і г.д. У «Беларуска-польскім фразеалагічным слоўніку» (2000) А.Аксамітава і М.Чурак чытаем: «Апорным словам часцей за ўсё з’яўляецца першы назоўнік як семантычны цэнтр большасці фразеалагізмаў. Калі назоўнік у складзе фразеалагізма адсутнічае, то ён змяшчаецца пад першым дзеясловам, а пры адсутнасці назоўніка і дзеяслова падаецца пад прыметнікам, затым пад займеннікам, лічэбнікам, прыслоўем і г.д.». У гэтым слоўніку пад апорным словам *вуха* змешчана 56 фразеалагізмаў, разнастайных паводле структуры, семантычных і іншых характарыстык: *вастрыць вуха, з вуха на вуха, краем вуха, ні вуха ні рыла, тугаваты на вуха, хоць у вуха кладзі* і інш.

Думаецца, найбольш правільна і пераканальна пытанне пра семантычна апорны кампанент фразеалагізма разгледжана У.П.Жукавым. Паколькі амаль усе фразеалагізмы будуюцца на базе адносна роўных па ўдзельнай вазе сэнсавых прымет, то выдзяленне семантычна галоўнага кампанента ў іх «не мае рэальных падстаў» [35, с. 102]. Ёсць толькі параўнальна невялікая група фразеалагізмаў (каля 50), у складзе якіх «адзін з кампанентаў з’яўляецца семантычна адзначаным, а астатнія пазбаўлены сэнсаўтваральных уласцівасцей» [34, с. 85]. Напрыклад, у фразеалагізмах *пад злосную руку* ‘ў стане злосці’, *пад п’яную руку* ‘ў стане ап’янення’, *на роўную нагу* ‘як роўны з роўным’ сэнсаўтваральную функцыю выконваюць прыметнікавыя кампаненты, якія сэнсава суадносяцца з адпаведнымі словамі свабоднага ўжывання. Пададзім яшчэ некалькі прыкладаў, выдзяляючы ў іх сэнсаўтваральны кампанент: *на шырокую нагу*, *на першы погляд*, *пад гарачую руку*, *у першую галаву*, *на благі канец*, *на меншай меры*, *на першых парах*, *доўгая песня*, *з галоднага краю прыехаў*, *старая песня*, *шчодрай рукой*, *з лёгкім сэрцам*, *з цяжкім сэрцам*.

Невялікую, перыферычную групу ў фразеалагічнай сістэме складаюць выразы, у якіх «кожны кампанент паасобку семантычна суадносіцца (але не супадае!) з перыферычнымі значэннямі аднайменных слоў свабоднага ўжывання» [35, с. 90] і, такім чынам, выступае як сэнсаўтваральны. Так, у фразеалагізме *падаць духам* ‘траціць упэўненасць, адчайвацца’ кампанент *падаць* суадносіцца са значэннем ‘рабіцца кепскім, псавацца’, кампанент *дух* — са значэннем ‘унутраны стан, настрой’. У гэту групу ўваходзяць і такія выразы з агульным аналітычным значэннем: *адбіваць хлеб*, *іграць на нервах*, *браць верх*, *знаходзіць агульную мову*, *падымаць голас*, *стаяць на сваім*, *стаяць на адным*. Фразеалагізмы гэтай групы, як і папярэднія, слухна кваліфікуюцца як матываваныя, як «фразеалагічныя адзінствы з часткова цэласным значэннем» [34, с. 66].

Калі, як ужо бачым, семантычна апорны кампанент можна вылучыць толькі ў зусім нязначнай частцы фразеалагізмаў, дык граматычна стрыжнёвы (ці граматычна галоўны) кампанент маюць каля 80% фразеалагізмаў.

Знешне, па сваёй будове фразеалагізмы падобныя або на разнастайнага характару злучэнні слоў, або на сказы. Да прыкладу, як і ў адпаведным свабодным словазлучэнні, у фразеалагізме *махнуць рукой* (на каго, на што) граматычна галоўным структурным элементам выступае дзеяслоўны кампанент *махнуць*, які звязваецца з залежным ад яго кампанентам *рукой* сувяззю беспрына-

зоўнікавага кіравання (праўда, гэта сувязь толькі фармальная, а не сэнсавая). Гэта фразеалагізм са структурай словазлучэння. Калі ж разглядаць фразеалагізм *кот наплакаў*, то можна бачыць, што ён структурна арганізаваны як сказ, у якім першы кампанент адпавядае дзейніку, другі – выказніку. Гэта фразеалагізм са структурай сказа. У некаторых жа фразеалагізмах няма ні граматычна галоўнага, ні граматычна залежнага кампанента, напрыклад: *ні жывы ні мёртвы, з галавы да ног, пад бокам, на вачах, як на пажар і пад*. Гэта фразеалагізмы са структурай спалучэння слоў. На долю выказаў гэтай структурнай разнавіднасці прыпадае прыкладна 1200 адзінак.

Ва ўрыўку з праграмы, прыведзеным напачатку, пералічваюцца семантыка-граматычныя разрады фразеалагізмаў: субстантыўныя, дзеяслоўныя, ад’ектыўныя, прыслоўныя, выклічнікавыя. Гэты пералік патрабуе некаторых удакладненняў.

1. Фразеалагізмы, калі іх разглядаць паводле суадноснасці з часцінамі мовы, падзяляюцца на суадносныя і несуадносныя. Сярод суадносных, апрача названых вышэй пяці разрадаў, ёсць яшчэ разрад мадальных фразеалагізмаў. Імі перадаюцца адносіны таго, хто гаворыць, да зместу выказвання. Іх каля 70: *вядомая рэч, чаго добрага, няўрокам кажучы, як той казаў, між іншым, калі ласка* і г.д.

Акрамя фразеалагізмаў, якія належаць да пэўных семантыка-граматычных разрадаў, ёсць значная частка выказаў, несуадносных з часцінамі мовы (іх каля 600). Напрыклад, *карона з галавы не спадзе* (у каго, каму) абазначае ‘нічога асаблівага не здарыцца з кім-небудзь, чый-небудзь гонар не будзе закрануты, аўтарытэт не паменшае’. Ні ў сэнсавых, ні ў граматычных адносінах нельга супаставіць гэты фразеалагізм з якой-небудзь часцінай мовы. У ім адначасова як бы сумяшчаюцца прыметы некалькіх часцін мовы.

2. У рускай мове ад назоўнікаў *существительное, прилагательное* нельга ўтварыць суадносныя з імі прыметнікі, таму і ўжываюцца ў дачыненні да пэўных фразеалагічных разрадаў тэрміны «субстантивныя» і «ад’ективныя». У беларускай жа мове найбольш мэтазгодна ўжываць тэрміны «назоўнікавыя» і «прыметнікавыя» (побач з іншымі назвамі семантыка-граматычных разрадаў: дзеяслоўныя, прыслоўныя, мадальныя, выклічнікавыя).

Як ужо відаць са сказанага вышэй, паняцці семантычна апорнага і граматычна стрыжнёвага кампанентаў не маюць непасрэднага дачынення да праграмных пытанняў «суадносныя фразеалагізмаў з часцінамі мовы» і «паказчыкі катэгарыяльнага значэння фразеалагізмаў». Суадносячы фразеалагізм з пэўнай часцінай мовы, карыстаюцца семантычным, марфалагічным і сінтаксічным паказ-

чыкамі. Найлепшы вынік пры выяўленні катэгарыяльнага значэння фразеалагічнай адзінкі дае комплексны падыход, улік усіх трох паказчыкаў, цэласны аналіз семантыкі, марфалагічных асаблівасцей і сінтаксічнай функцыі ў сказе [58, с. 97-102].

Катэгарыяльнае (часцінамоўнае) значэнне прыметнікавых, прыслоўных, мадальных, выклічнікавых і несуднасных фразеалагізмаў вызначаецца толькі або найчасцей на семантычна-сінтаксічнай аснове. Што да марфалагічнага паказчыка, г.зн. уліку таго, якой часцінай мовы выражаецца граматычна стрыжнёвы кампанент і якія парадыгматычныя формы характэрныя для пэўнага фразеалагізма, то гэты паказчык, у сукупнасці з іншымі, аказваецца эфектыўным толькі для большасці назоўнікавых і дзеяслоўных фразеалагізмаў. Так, фразеалагізм *даваць задні ход* належыць да дзеяслоўных, бо, па-першае, абазначае дзеянне, якое перадаецца дзеяслоўным словазлучэннем 'адступаць ад раней сазанага, зробленага, адмаўляцца ад ранейшага намеру, рашэння', па-другое, граматычным цэнтрам фразеалагізма з'яўляецца дзеяслоўны кампанент, які выступае носьбітам формаў трывання (*даваць задні ход — даць задні ход*), часу (*даю, даваў, дам і інш.*), асобы (*даю, даеш, дае і г.д.*), ладу (*давай, даў бы і інш.*), ліку (*дам, дадзім і г.д.*), роду (*даў, дала, даў бы і інш.*), па-трэцяе, гэты выраз выконвае сінтаксічную функцыю выказніка.

Пяройдзем цяпер да іншага пытання. У шматлікай навуковай беларускай, рускай, украінскай літаратуры, звязанай з сінанімічнасцю фразеалагізмаў, выкарыстоўваюцца агульнапрынятыя тэрміны: фразеалагічныя сінонімы, сінанімічны рад, дамінанта і інш. Тое самае бачым і ў навучальнай літаратуры для студэнтаў-філолагаў. А вось у некаторых метадычных артыкулах і дапаможніках для сярэдняй школы ёсць і «свае» тэрміны, і нібыта своеасаблівы погляд на размежаванне варыянтаў і сінонімаў у фразеалогіі.

Сёння ў фразеалогіі, здаецца, аднадушна прызнаюць, што варыянтнасць — гэта здольнасць аднаго і таго ж фразеалагізма выступаць у дзвюх, а то і больш разнавіднасцях, узаемазамяняльных у любых кантэкстах. Прычым варыянтнасць заўсёды адбываецца ў рамках адной і той жа сінтаксічнай канструкцыі. У навуковай літаратуры апісаны шэраг моўных паказчыкаў, якія амаль заўсёды дазваляюць беспамылкова адрозніць адну з'яву ад другой [58, с. 73-76; 96, с. 8-9]. У асобных жа выпадках, «калі цяжка або немагчыма вызначыць, ці з'яўляюцца канкрэтна гэтыя звароты варыянтамі адной фразеалагічнай адзінкі або выступаюць як сінонімы, пытанне вырашаецца на карысць сінаніміі» [38, с. 10]. Аднак іншы раз асобныя аўтары ажыўляюць устарэлыя погляды на фразеалагі-

чную сінанімію, звязваючы гэта з наяўнасцю ці адсутнасцю агульнага, аднолькавага кампанента ў складзе фразеалагізмаў.

Так, Я.М.Лаўрэль [53, с. 66] раіць настаўнікам лічыць сінанімічнымі толькі «фразеалагізмы, блізкія па значэнні, але розныя па складзе, г.зн. тыя, якія не маюць аднолькавых слоў (службовыя словы пад увагу не бяруцца), напрыклад: *аж пыл курэў — аж пяткі блішчаць — ва ўсе лапаткі*». Сцвярджаецца далей, што «фразеалагізмы-сінонімы трэба адрозніваць ад сінанімічных форм аднаго і таго ж фразеалагізма, для якіх уласціва абавязковая структурная аднатыпнасць і варыятыўнасць ужывання іх кампанентаў, напрыклад: *да апошняга дыхання — да апошняй каплі крыві*». У гэтых выказваннях некрытычна запазычваецца тое, пра што ў 1967 г. пісаў А.І.Малаткоў у прадмове да «Фразеалагічнага слоўніка рускай мовы». Дарэчы, прыведзеныя вышэй прыклады (*аж пыл курэў* і інш., *да апошняга дыхання* і інш.) не з'яўляюцца ні фразеалагічнымі сінонімамі, ні «сінанімічнымі формамі».

В.П.Красней у трох выданнях дапаможніка для старшакласнікаў [45, с. 143; 3-е выд., с. 169] піша, што «ў межах сінанімічных радоў неабходна адрозніваць сінанімічныя фразеалагізмы і сінанімічныя варыянты фразеалагізмаў. Сінанімічныя фразеалагізмы — гэтыя такія ўстойлівыя спалучэнні слоў, якія маюць адно і тое ж значэнне і складаюцца з розных слоў-кампанентаў (*што ёсць сілы — без аглядкі*). Сінанімічныя варыянты фразеалагізмаў — гэтыя такія ўстойлівыя спалучэнні слоў, якія маюць адно і тое ж значэнне, але ў іх складзе адзін з кампанентаў з'яўляецца агульным». Апошнія ілюструюцца прыкладамі: 1) *даць перцу, даць пытлю, даць прачуханца, даць у косці*; 2) *павесіць нос, павесіць галаву*. Але гэтыя выразы — не «сінанімічныя варыянты», а самыя што ні ёсць звычайныя фразеалагізмы-сінонімы, кожны з якіх апісваецца ў фразеалагічных слоўніках на сваім алфавітным месцы і адрозніваецца адзін ад другога сваёй непаўторнай унутранай формай, у адных выпадках — жывой, у другіх — ужо зацемненай ці сцёртай. Існаванне ж штучнага тэрміна «сінанімічныя варыянты» не мае рэальных падстаў. Дарэчы, для некаторых з пералічаных выразаў характэрна, як і паказваецца ў слоўніках, варыянтнасць — лексічная, словаўтваральная ці іншая: *даць (задаць) перцу, даць (задаць) пытлю, павесіць (звесіць, апусціць, спусціць) нос, павесіць (апусціць) галаву*.

Некалькі слоў пра яшчэ адзін тэрмін. У некаторых мовазнаўчых беларускіх працах нароўні з тэрмінамі «фразеалагізм», «фразеалагічная адзінка» ўжываецца і «фразаема». Гэты тэрмін прыйшоў да нас з асобных прац па рускай фразеалогіі. Ён у свой час, як пісаў у 1964 г. В.Л.Архангельскі, «быў прапанаваны ў вусных выказван-

нях прафесарам С.І.Бернштэйнам і ўжываўся яго вучнямі» [4, с. 117]. А.В.Якаўлеўская, адна з вучаніц прафесара, у працы 1949 г. лічыла фразеалогію «адгалінаваннем лексікалогіі і семасіялогіі», падзяляла фразеалагічныя адзінкі на два разрады: 1) устойлівыя фразы (яны маюць структуру сказа і складаюць «уласна фразеалогію ці фразеалогію ў цесным сэнсе»), 2) фраземы (яны выступаюць «толькі ў якасці таго ці іншага структурнага элемента ў сказе» і складаюць другі «раздзел фразеалагічных адзінак», які даследчыца называе «фразематыкай») [106, с. 27, 32].

На такія ж два разрады падзяляў фразеалагізмы і В.Л.Архангельскі, улічваючы іх «граматычную арганізаванасць па мадэлях словазлучэння ці сказаў». Да ўстойлівых фраз аднесены, напрыклад, такія адзінкі: «Под лежащий камень вода не течет», «Ах, злые языки страшнее пистолета», «нос не дорос», «след простыл», «зло берет». А гэта прыклады фразем: «бить баклуши», «гуси-лебеди», «изба-читальня», «под градусом», «не на шутку» [4, с. 102-125].

Некаторыя іншыя даследчыкі ўкладвалі ў тэрмін «фразема» зусім другі сэнс. Так, Н.Н.Амосава пісала: «Адзінку пастаяннага кантэксту, у якой значэнне семантычна рэалізуемага слова з'яўляецца фразеалагічна звязаным, умовімся называць фраземай» [3, с. 131]. Інакш кажучы, паводле Н.Н.Амосавай, фраземы — гэта тое самае, што В.У.Вінаградаў назваў фразеалагічнымі злучэннямі: *белый медведь, белый стих, отбивная котлета*.

Гэты расплывісты тэрмін, які ахопліваў толькі частку фразеалагізмаў, у працах сучасных рускіх фразеолагаў не выкарыстоўваецца. Думаецца, няма патрэбы ўжываць яго і ў нашай фразеалогіі, пашыраючы яго аб'ём на ўсе фразеалагічныя адзінкі ды яшчэ ставячы ў адзін рад з адназначнымі і агульнапрынятымі тэрмінамі, якія маюць аналагічную эму: *марфема, фанема, графема, семема, лексема, семантэма, манема* і інш. Калі б «фразема» прыжылася, непазбежна ўзнікла б неабходнасць прывесці ў сістэму і іншыя тэрміны: ужо не «фразеалогія», «фразеаграфія», «фразеалагічны», «фразеалагізацыя», «фразеалагічнасць», а «фраземалогія», «фраземаграфія», «фраземалагічны» і г.д.

Фразеалагізмы і нефразеалагізмы

Ужо гаварылася, што галоўная, вызначальная прымета фразеалагізма — гэта яго семантычная цэласнасць. Яго сэнс не выводзіцца са значэнняў кампанентаў (калі іх разглядаць на ўзроўні слоў). Напрыклад, у фразеалагізме *пятая калона*, як і ў любым іншым, «усе словы вядомыя, а сэнс цэлага застаецца няясным» [52,

с. 153]. Нельга лічыць фразеалагізм, скажам, такое ўстойлівае, узнаўляльнае, не менш як двухкампанентнае словазлучэнне, як *каторая парá*, хоць у асобных лексікаграфічных і іншых працах яно разглядаецца ў якасці фразеалагічнай адзінкі. Яно не мае семантычнай цэласнасці, а яго састаўныя часткі не страчваюць свайго лексічнага значэння: *каторы* — ‘доўгі, працяглы’, *пара* ‘час’.

У «Фразеалогіі...» [58, с. 11-16] больш-менш падрабязна апісана, чаму не ўваходзяць у фразеалагічны склад такія моўныя адзінкі: 1) словазлучэнні, у якіх лексічнае значэнне аднаго са слоў рэалізуецца толькі ў спалучэнні са строга акрэсленым словам ці словамі (*рабінавая ноч*); 2) апісальныя дзеяслоўна-іменныя звароты тыпу *даваць згodu*; 3) перыфразы (*цар звяроў*); 4) састаўныя тэрміны, у складзе якіх словы не страчваюць лексіка-семантычнай самастойнасці (*вуглякіслы газ*); 5) непераасэнсаваныя крылатыя выразы тыпу *быць альбо не быць*, а таксама пераасэнсаваныя, калі яны маюць форму закончанага простага ці складанага сказа і канструктыўна не могуць спалучацца са словамі свабоднага ўжывання (*Каб сонца закланіць, вушэй асліных мала*); 6) прыказкі (*Яблык ад яблыні недалёка падае*).

Спынімся далей на трох асобных групам моўных або маўленчых адзінак, адны з якіх з’яўляюцца фразеалагізмамі, а другія — не.

1. Часам некаторыя мовазнаўцы не хочуць прызнаваць фразеалагізмамі выразы, абодва кампаненты якіх пішуцца праз злучок: *больш-менш*, *брат-сястрыца*, *гуляй-вецер*, *узвей-вецер*, *перакаці-поле*, *далей-болей*, *збор-дружына*, *молада-зелена*, *першы-лепшы*, *прышый-прысцябай*, *разлюлі-маліна*, *трын-трава*, *шахер-махер*, *час-часом* і г.д. Іншы раз іх называюць складанымі словамі, спалучэннямі сэнсава блізкіх слоў, «парнымі спалучэннямі асацыятыўнага характару» і пад. А такіх выказаў у «Фразеалагічным слоўніку беларускай мовы» каля 60. Большая іх частка падаецца і ў ТСБМ за знакам ромба — як фразеалагізмы. І гэтыя несумненныя фразеалагізмы. Яны маюць усе прыметы, характэрныя для гэтай моўнай адзінкі, і адрозніваюцца ад іншых фразеалагізмаў толькі дэфісным напісаннем.

А тое, што яны пішуцца праз злучок, — гэта даніна традыцыі, вынік падгонкі пад агульнае правіла. Так, у акадэмічных «Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (Мн., 1959. С. 44) у адным шэрагу з такімі, напрыклад, лексічнымі ўтварэннямі, як *адзін-адным*, *даўным-даўно*, *крыж-накрыж*, *ціха-глуха*, *жыў-быў*, *жыць-нажываць*, падаюцца і фразеалагізмы: *час-часом*, *раз-пораз*, *як-ніяк*, *сам-насам*, *шыта-крыта*, *шыварат-наыварат*, *бокам-скокам*, *далей-болей*, *сяды-тады* і інш.

Многія з фразеалагізмаў, якія сёння пішуцца праз злучок, раней мелі іншае напісанне. Выраз *шыварат-навыварат* (запачычанне з рускай мовы) яшчэ напачатку ХХ ст. пісаўся як тры кампаненты: *шиворот на выворот*. Адна з раннях фіксацый фразеалагізма *сам-насам* адносіцца да 1599 г. — у форме *самъ на самъ*. Гэтак жа і ў слоўніку І.І.Насовіча (1870). Да 1959 г. пісалі: *сам-насам*, пасля — з адным злучком: *сам-насам*. Параўн. у сучаснай украінскай мове: *сам на сам*.

Некаторыя выразы прыйшлі да нас з лацінскай мовы, дзе яны пішуцца асобна, у два словы: *alma mater, volens nolens*. Гл., напрыклад, і ў нямецкай мове: *Schacher und Macher*. У нас жа яны маюць дэфіснае напісанне: *альма-матэр, воленс-ноленс, шахер-махер і воляй-няволяй* (калька з лацінскай мовы).

Фразеалагізм *абяцанка-цацанка* паходзіць з прыказкі *Абяцанка — цацанка, а дурню радасць*, дзе паміж першымі кампанентамі не было злучка. Параўн. у І.І.Насовіча: *Абяцанка цацанка, а дурному радасць*. Выраз *хочаш не хочаш* пішам у тры словы, а ўтвораны на яго аснове *хоцькі-няхоцькі* — праз злучок.

Дэфіснае напісанне некаторых фразеалагізмаў не зусім стасуецца з пранікальнасцю іх структуры, з магчымасцю ўжывання злучніка «і» («ды») паміж кампанентамі; параўн.: *хлеб-соль і хлеб ды соль; цяп-ляп і цяп ды ляп; шыта-крыта і шыта і крыта; сям-там і сям і там; такі-сякі і такі ды сякі*. Як бачым, з ужываннем злучка ў гэтых і падобных выразях ёсць, як кажуць, праблема. Супаставім і такія паралелі: *адсюль-адтуль і ні адсюль ні адтуль; бокам-скокам — дзе бокам дзе скокам, то бокам то скокам, хоць бокам хоць скокам, ці бокам ці скокам; сюды-туды — і сюды і туды, ні туды і ні сюды, то туды то сюды, сюды ці туды; сяды-тады — то сяды то тады; сям-так — і сям і так, не сям дык так, так ці сям, хоць так хоць сям, ці так ці сям; тое-сёе — і тое і сёе, ні тое ні сёе, тое ды сёе, то тое то сёе* і г.д.

Не робячы ніякіх высноў наконт удакладнення арфаграфічных правілаў, прыгадаем усё ж словы В.К.Паржазінскага, працытаваныя В.У.Вінаградавым [30, с. 59]: «Правапіс — рэч умоўная і не заўсёды «лічыцца з моўнымі фактамі».

2. Пераважная большасць фразеалагізмаў узнікла ў выніку метафарычнага, метанімічнага ці сінекдахічнага пераасэнсавання адпаведных свабодных словазлучэнняў, але не кожнага слова паасобку (што вельмі важна мець на ўвазе), а ўсяго словазлучэння ў цэлым, г.зн. на сінтаксічным узроўні. Напрыклад, выраз *трымаць вуха востра* — метафарычнае ўтварэнне «жывёльнага паходжання», яно склалася ў выніку пераносу на чалавека дзеян-

няў, звычай, скажам, каня ці сабакі, якія пры адчуванні небяспекі востра трымаюць вушы, прыслухоўваюцца, насцярожваюцца.

Калі ж метафарызацыя адбываецца не на сінтаксічным узроўні, а пераасэнсоўваецца кожнае слова асобна, то такое словазлучэнне не атрымлівае цэласнага значэння і не можа стаць фразеалагізмам. Да прыкладу, у паэме Я.Коласа «Сымон-музыка» чытаем: «Панёс ён людзям песень дар — *агонь душы і сэрца жар*». Тут слова *жар* мае значэнне ‘палкасць’, а *сэрца* абазначае ‘пачуцці’. Аднак перад намі не фразеалагізм, а свабоднае словазлучэнне, у якім абодва словы захоўваюць сваё лексічнае значэнне (пераноснае). Гэта словазлучэнне зсэнсавага боку з’яўляецца сумай двух пераносных значэнняў — ‘палкасць пачуццяў’. Тое самае бачым і ў словазлучэнні *агонь душы*, дзе *агонь* ‘палымянасць, уздым’, а *душа* — ‘натхненне’.

Не мяняе сутнасці справы і тое, калі такія словазлучэнні становяцца больш-менш устойлівымі і ўзнаўляльнымі. Гэтыя ж *жар сэрца* і *агонь душы* нярэдка сустракаюцца ў маўленні — галоўным чынам у паэтычных творах: «Я нясу вам дар братніх скіб і слябі, смутак сосен і ліп, думак дар, *сэрца жар* — вольных, звонкіх песень чар» (Я.Купала); «Нікому да Пецёфі не ўдавалася ствараць вершаў, у якіх бы так непадзельна былі зліты *жар сэрца* і звон клінка, любоў і нянавісць да ворагаў, чуласць і рашучасць» (М.Танк); «Табе, мой край, я рад аддаць *агонь душы* не страчаны» (І.Калеснік); «Табе ж я данёс праз граніцы *агонь* сваёй шчырай *душы*» (П.Прыходзька); «О, шчасце жыць, не ведаць прыкрасці, *агонь душы* людзям аддаць!» (І.Калеснік); «Там *душы агонь* затухне» (Я.Колас).

Нельга лічыць фразеалагічнай адзінкай і, напрыклад, словазлучэнне *крык душы*, якое ў некаторых слоўніках і навуковых працах прыводзіцца як фразеалагізм. Тут таксама маем справу з паасобку пераасэнсаванымі словамі, са слоўнікавымі значэннямі слоў: *крык* (чаго) – ‘моцнае праяўленне чаго-небудзь’, *душа* – ‘пачуцці’.

3. Калі фразеалагізмы разглядаць паводле таго будаўнічага матэрыялу, на аснове якога яны ўтварыліся, або па наяўнасці ў іх афармленні спецыфічных прымет мастацка-паэтычнага характару, дык у асобную групу можна вылучыць таўталагічныя выразы. Іх каля 170: *адзін у адзін, баш на баш, было не было, з вока на вока, зуб на зуб не пападае, на кані і пад канём, з рук у рукі, як свет светам, песня песняў, як май змаяваў, хоць гаць і гд.*

Іншы раз у гэту групу ўключаюць спалучэнні, у якіх няма нічога фразеалагічнага. Так, М.М.Аляхновіч [2, с. 98-109] называе «фразеалагізмамі – характарыстыкамі суб’екта (асобы)» такія спа-

лучэнні двух аднолькавых назоўнікаў (адзін – у назоўным, а другі – у творным склоне), як *звер зверам, пень пнём, абух абухом, дуб дубам*. Але ж, ужываючыся ў маўленні, як правіла, у ролі выказніка, гэтыя спалучэнні заўсёды абазначаюць тое самае, што і адпаведныя назоўнікі ў адным са сваіх значэнняў, толькі з адценнем узмацнення. Параўн., напрыклад: «Свёкар быў *звер* і скупеча» (Я.Брыль) і «Стадольскі ж *звер зверам*... Так з бізуном і шныпарыць» (М.Машара). Можна прывесці шэраг прыкладаў на ўжыванне названых спалучэнняў (дарэчы, М.М.Аляхновіч не пацвярджае свае тэарэтычныя разважанні ілюстрацыйным матэрыялам): «Гэты старэйшы, Юзік, дурны, *абух абухом*» (А.Чарнышэвіч); «Зірнеш [на суседа ў самалёце] – *пнём пень*, зноў грабца цераз неба за бананамі ў Пнампень» (В.Макарэвіч); «І што, па-твойму, я павінна канфліктаваць з Алегам за тое, што ён *дуб дубам*?..» (Я.Радкевіч); «Ніхто нічога не ведае. *Дубы дубамі*» (С.Астравец).

Ва ўсіх выдзеленых спалучэннях – творны ўзмацнення, які ў злучэнні з назоўным прэдыкатыўным ужываецца для сумеснага выражэння аднаго і таго ж паняцця; напрыклад, і ў такіх спалучэннях: *абібок абібокам* (у Я.Брыля), *дзед дзедам* (у В.Быкава), *свіння свіннёй* (у У.Караткевіча), *цурбан цурбаном* (у М.Ракітнага), *дурань дурнем* (у З.Дудзюк), *вахлак вахлаком* і *ёлуп ёлупам* (у К.Крапівы). І ўсё гэта, зразумела, не фразеалагізмы.

Надаўшы згаданым вышэй спалучэнням статус фразеалагізмаў, М.М.Аляхновіч спрабуе даказаць, што засведчаныя слоўнікамі пераносныя значэнні слоў *звер, пень, абух, дуб* утварыліся не на базе зыходных значэнняў гэтых слоў у працэсе іх метафарызацыі, а з'яўляюцца вынікам «адфразеалагічнай дэрывацыі», склаліся на аснове гэтых нібыта фразеалагізмаў (*звер* – ад *звер зверам* і г.д.). Беспадстаўна ўключаецца ў фразеалогію і яшчэ адна падгрупа «таўталагічнай структуры» – «фразеалагічныя мадэлі «прыслоўе + дзеяслоў»: *лежма ляжаць, гульма гуляць, кішма кішэць, крычма крычаць, плётма плесці, пёкам пячы, шчымам шчымець, валам валиць, бітком набіць* і інш. Тут дзеясловы рэалізуюць сваё слоўнікавае значэнне, а прыслоўе выконвае амаль такую ж функцыю, як і творны ўзмацнення.

Праўда, варты зазначыць, што чатыры словазлучэнні гэтай мадэлі фразеалагізаваліся, набылі часткова цэласнае значэнне. У выразе *есці поедам* і *хадзіць ходырам* (*хадун*) іх дзеяслоўныя сэнсаўтваральныя кампаненты суадносяцца (але не супадаюць!) з перыферыяльнымі значэннямі адпаведных слоў. Гэтыя выразы, агульныя для ўсходнеславянскіх моў, па праву фіксуюцца беларускімі, рускімі і ўкраінскімі фразеалагічнымі і тлумачальнымі

слоўнікамі. У двух другіх выразах дзеяслоўныя кампаненты (таксама сэнсаўтваральныя) застылі ў форме загаднага ладу, а самі фразеалагізмы сталі выклічкавымі: *прападзі прападам* (што, хто), *гары ён* (*яна, яно, яны*) *гарам*.

Вяртаючыся да спалучэнняў тыпу *дуб дубам*, можна адзначыць, што ў мове ёсць знешне падобныя да іх фразеалагізмы, і ўсе яны маюць цэласнае значэнне, якое «не ёсць ні здабытак, ні сума семантычных элементаў» [18, с. 124]. Гэта *чын чынам* і *чын чынаром* ‘так, як належыць, як трэба, як прынята’, *хмара хмарай* ‘у кепскім настроі, пануры, сярдзіты, злосны’, *жарты жартамі* і *смех смехам* ‘што ні гавары, але...’. Толькі ў адным з іх (*хмара хмарай*) генетычна праглядваецца мадэль з творным узмацнення.

Крылатыя словы і фразеалагізмы

Тэрмін «крылатыя словы» ўвайшоў у беларускую, рускую і шмат якія іншыя мовы як калька з нямецкай *geflügelte Wörter*. Пад такой назвай у 1864 г. выйшла кніга нямецкага вучонага Георга Бюхмана. Сюды былі ўключаны распаўсюджаныя выразы, якія паходзяць з літаратурных крыніц або гістарычных дакументаў і трывала ўвайшлі ў нямецкае літаратурнае маўленне.

У далейшым пад агульнай назвай «крылатыя словы» сталі аб’ядноўвацца не толькі трапныя словазлучэнні і сказы з літаратурных крыніц, але і асобныя словы. Больш таго, калі звярнуцца да некаторых рускіх зборнікаў, якія выходзілі пад назвай «Крылатые слова», то можна ўбачыць, што гэта паняцце ўвесь час пашыралася. У зборнікі ўключаліся і такія выразы, якія не маюць ніякіх адносін да першапачатковага значэння гэтага тэрміна.

Так, у зборніку С.Максімава «Крылатые слова» (Спб., 1890) знаходзім часцей за ўсё звароты, якія паводле свайго першапачатковага ўжывання не з’яўляюцца цытатамі з літаратурных крыніц. Па-першае, гэта выразы, што сфармаваліся ў жывой народнай мове і складаюць ядро сучаснай рускай фразеалогіі: *баклуши бить*, *лясы точить*, *у черта на куличках*, *где раки зимуют*, *после дождичка в четверг*. Па-другое, — звычайныя народныя прыказкі: *Снявши голову, по волосам не плачут*; *Нужда заставит есть калачи*; *На воре шапка горит*. Па-трэцяе, — асобныя словы: *слоняться*, *опростоволоситься*, *подкузьмить*, *щелкопер*.

Матэрыял далёка не заўсёды кніжнага паходжання знаходзім і ў іншых рускіх зборніках, напрыклад, у кнігах М.Булатава «Крылатые слова», С.Замойскага «Крылатое слово», В.Аўсянікава «Ли-

тературная речь». У адрозненне ад папярэдніх зборнікаў, у працу Н.С.Ашукіна і М.Г.Ашукінай «Крылатые слова» (М., 1955), як пра гэта сведчыць падзагалолак, уключаны толькі літаратурныя цытаты. Калі гаварыць пра суадносіны паміж крылатымі словамі і фразеалагізмамі як моўнымі адзінкамі, то далёка не ўсё з таго, што ўвайшло ў гэту кнігу, можна лічыць прататыпамі фразеалагізмаў. Тут ёсць, па-першае, нямала літаратурных цытат, якія нельга суаднесці ні з прыказкамі, ні з фразеалагізмамі. Напрыклад: *великий писатель земли русской; И вот они опять — знакомые места*. Па-другое, даволі многа асобных слоў метафарычнай семантыкі таксама пададзены ў якасці крылатых: *аврора, пошехонцы, молоко, Аполлон, Гамлет, Чичиков* і шмат іншых.

У беларускім мовазнаўстве ёсць толькі адзін зборнік крылатых слоў. Гэта праца Ф.М.Янкоўскага «Крылатые слова і афарызмы» (Мн., 1960). Сюды ўключана 220 рознаструктурных адзінак, узятых з беларускіх літаратурных крыніц. Ёсць тут урыўкі, якія складаюцца з двух сказаў: *Будзь смелы, як вецер, як воля сама! Знай, смелых не чэпе ні крыўда, ні цьма!* (Я.Купала); *Гатовай праўды захацелася? Не, брат, праўду здабываць трэба з боем* (Я.Колас). Пераважаюць выказванні ў форме складаных ці простых сказаў: *Калі справа не пад сіду, дык на плечы не бяры* (М.Лужанін); *Бурай змеце нае лісце не вяртаецца на голле* (П.Панчанка). Многія з пададзеных літаратурных цытат маюць структуру словазлучэнняў: *пан сахі і касы* (Я.Купала); *публіцыстычныя рыштаванні* (А.Адамовіч). У якасці крылатых адзначаны і асобныя словы: *Гарлахвацкі, Туляга* (з камедыі К.Крапівы «Хто смяецца апошнім»). Ужыванне ў літаратурнай мове ўключаных у зборнік выразаў і слоў толькі ў асобных выпадках пацвярджаецца адзінкавай цытатай-ілюстрацыяй.

На якой падставе той ці іншы выраз можна прызнаваць крылатым? Думаецца, толькі пры ўмове, калі ён набыў «крылатасць» — выйшаў за межы таго твора, дзе пачынаў сваё жыццё, стаў вядомым для значнай часткі носьбітаў мовы і ўжываецца ў маўленні без спасылак на яго аўтара. Такім чынам, выраз можна лічыць крылатым, калі ёсць пацвярджэнні яго ўжывання ў літаратуры. Няма пацвярджэнняў — няма падстаў гаварыць пра «крылатасць». Дарэчы, калі звярнуцца да зборніка Н.С.Ашукіна і М.Г.Ашукінай, то тут амаль усе выразы і асобныя словы, аднесеныя да крылатых, маюць пацвярджэнні іх выкарыстання ў пісьмовым маўленні, пацвярджэнні таго, што яны сапраўды ўвайшлі ў літаратурную мову.

Нельга не згадзіцца і з выказваннем Ю.А.Гваздарава: «Гэта спалучэнне перастае быць тэрмінам. Справа ў тым, што пад кры-

латымі словамі разумеюцца самыя разнастайныя адзінкі мовы... Калі тэрмін набывае многа значэнняў, ён не прыдатны для навуковага выкладу. Таму цяпер тэрмін «крылатыя словы» або наогул не ўжываецца, або пад ім разумеюцца толькі такія цытаты з літаратурных твораў, у якіх словы захоўваюць сваё звычайнае значэнне» [24, с. 9-10].

Сказанае можна дапоўніць тым, што цяпер часцей ужываецца тэрмін «крылатыя выразы», які аб'ядноўвае больш-менш аднародныя моўныя факты – устойлівыя, не менш як двухслоўныя звароты з мастацкай літаратуры і публіцыстыкі. У якасці прыкладу можна прывесці кнігу В.П.Феліцынай і Ю.Я.Прохарава «Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения» (М., 1988).

Амаль ва ўсіх падручніках і навучальных дапаможніках па беларускай мове для сярэдніх і вышэйшых школ крылатыя выразы ставяцца ў адзін рад з фразеалагізмамі, хоць для гэтага няма ніякіх падстаў. У такім разе за аснову класіфікацыі бярэцца выпадковая, неістотная прымета — узнаўляльнасць, рэгулярная паўтаральнасць моўнай адзінкі. На самай жа справе толькі асобныя крылатыя выразы з'яўляюцца прататыпамі фразеалагізмаў, базай для іх фармавання, і ў такіх выпадках паняцце «крылаты выраз» мае дачыненне да этымалогіі фразеалагізмаў. Абсалютная ж большасць крылатых выразаў не фразеалагізуецца і не папаўняе фразеалогію. Так, з 220 адзінак, змешчаных у зборніку Ф.М.Янкоўскага «Крылатыя словы і афарызмы», толькі 6 сталі фразеалагізмамі літаратурнай мовы (*асадзі назад, жаба ў каляіне, кветкі з чужых палёў, людзьмі звацца, свінтус грандыёзус, хварэць на пана*).

Калі пад фразеалагізмам разумець устойлівую, узнаўляльную, не менш як двухкампанентную моўную адзінку, якая спалучаецца са словамі свабоднага ўжывання і мае цэласнае значэнне, не роўнае суме значэнняў яе кампанентаў, то па-за межамі фразеалогіі (у плане яе магчымага папаўнення) застаюцца: а) усе непераасэнсаваныя крылатыя выразы (тыпу: *Лепш мени ды лепш; Мне сняцца сны аб Беларусі*); б) пераасэнсаваныя выразы, калі яны маюць форму простага або складанага сказа і канструктыўна не могуць спалучацца са словамі свабоднага ўжывання (тыпу: *А Васька слушае ды есць; Каб сонца засланіць, вушэй асліных мала*).

Толькі тыя крылатыя выразы, якія набылі метафарычнасць, іншасказальны сэнс і ў маўленні канструктыўна звязваюцца са словам, выступаюць у ролі якога-небудзь члена сказа, павінны разглядацца як звычайныя фразеалагізмы. Некалькі прыкладаў такіх шырокаўжывальных у літаратурнай мове фразеалагізмаў, што склаліся на аснове беларускіх крылатых выразаў.

Асадзі назад! З аднайменнага верша Я.Коласа, дзе выраз паўтараецца як рэфрэн амаль ва ўсіх страфах. Ужываецца са значэннем ‘прэч’ як патрабаванне пазбавіцца ад каго-небудзь: *Не толькі на кірмашы мяне слухаюць, калі я закамандую: асадзі назад!* (У.Галубок).

Выдраць лысаму валоссе (валасы). З паэмы К.Крапівы «Хвядос — Чырвоны нос». Абазначае ‘зрабіць ці, выхваляючыся, мець намер зрабіць што-небудзь недарэчнае’: — *Ну што, выдраў лысаму валасы, вызначыўся? — Зраблю вывады, Сцяпанавіч...* (А.Масарэнка).

Жаба ў каляіне. З аднайменнай байкі К.Крапівы. Мае сэнс ‘нікчэмнасць, асуджаная на пагібель’: *Партыя цяпер апынулася ў ролі жабы ў каляіне* (ЛіМ. 1996. 22 сак.).

Кветкі з чужых палёў. Паходзіць ад назвы зборніка (1928) Ю.Гаўрука, куды ўвайшлі пераклады з твораў англійскай, нямецкай, французскай, італьянскай і польскай паэзіі. Ужываецца са значэннем ‘запазычаныя з іншых прац матывы, вобразы, думкі і іх выражэнне’: *Якія ж тут «кветкі з чужых палёў», калі гэта ведае кожны больш-менш адукаваны чалавек?* (Настаўн. газ. 1999. 4 сак.).

Людзьмі звацца. З верша Я.Купалы «А хто там ідзе?». Мае сэнс ‘быць свабоднымі, шчаслівымі, займаць у жыцці належнае месца’: *І на гэты раз В.Адамчык расказвае пра жыццё жыхароў былой Заходняй Беларусі, пра тых, хто імкнуўся людзьмі звацца і за гэта змагаўся* (Г.Пашкоў).

Ні бэ ні мя. З байкі К.Крапівы «Дыпламаваны Баран». Абазначае ‘зусім нічога (не ведаць, не разумець і пад.)’: *Калісьці мамы сваіх дзяцей (найлепшых самых), займеўшы там, дзе трэба, «руку», сілком упахнулі у навуку. Ды тыя ў ёй — ні бэ ні мя: чаго няма, таго няма!* (К.Цвірка).

Свінтус грандыёзус. З камедыі К.Крапівы «Хто смяецца апошнім». Ужываецца са значэннем ‘ганебны, няўдзячны чалавек, нахабнік’: *Гэта запрашэнне свінтус грандыёзус, забуйшыся на яго, перадаў толькі ўчора, калі ў цябе ўжо, відаць, пачалося вяселле* (М.Лынькоў).

Сена на асфальце. З аднайменнага апавядання і назвы зборніка апавяданняў М.Стральцова. Абазначае ‘гараджанін у першым пакаленні, ахоплены настальгіяй па роднай вёсцы’: *Ты, значыць, агітуеш за горад? Ну правільна. Што табе вёска? Паўзабытае мінулае. Ты даўно перастала быць сенам на асфальце. Твой дом у горадзе* (А.Цяжкі).

Хварэць на пана. З паэмы Я.Коласа «Новая зямля». Ужываецца са значэннямі ‘доўга спаць, вылежвацца’ і ‘весці сябе вы-

сакамерна, фанабэрыста, выяўляючы нечаканыя звычкі, імкненне да раскошы': *Дзед-жабрак прачнуўся рана, будзіць хлопца: — Уставай! Хварэць нечага на пана, хоць падзяку людзям дай!* (Я.Колас); *Мужыцкі сын — ці не пагана! — не хоча працы чорнай знаць: пачаў, ці бач, хварэць на пана! Уззяўся панства спаняць!* (Н.Гілевіч).

Ёсць нямала фразеалагізмаў, утвораных на аснове іншамойнага матэрыялу ў выніку запазычвання ці калькавання. Пры класіфікацыі фразеалагізмаў, што ўзніклі на базе крылатых выразаў, нельга змешваць іх уласна генетычны аспект са сферай першапачатковага ўжывання, з тым, дзе, у чым маўленні той ці іншы выраз стаў фразеалагізмам. Па-рознаму павінны ацэньвацца, напрыклад, фразеалагічныя адзінкі *рыцар ночы, мёртвыя душы, пятая калона, каменя на камені не пакінуць*. Першы фразеалагізм (*рыцар ночы*) паводле паходжання з'яўляецца ўласна беларускім, а па сферы першапачатковага ўжывання — крылатым выразам, аўтар якога З.Бядуля. Другі (*мёртвыя душы*) — запазычанне з рускай мовы, крылаты выраз з аднайменнай паэмы М.В.Гоголя. Трэці (*пятая калона*) — калька з іспанскай мовы, крылаты выраз, які належыць іспанскаму генералу Э.Молу. Чацвёрты (*каменя на камені не пакінуць*) — паўкалька з царкоўнаславянскай мовы, крылаты выраз з евангельскага тэксту.

На долю фразеалагізмаў, якія ўзніклі на базе крылатых выразаў, прыходзіцца невялікі працэнт (каля 2%). Так, у беларускай літаратурнай мове сярод прыкладна 6000 фразеалагізмаў толькі каля 120 адзінак сфармавалася ў выніку фразеалагізацыі крылатых выразаў. Сюды ўваходзяць як уласна беларускія, так і запазычаныя ці скальканыя з іншых моў, уключаюцца таксама і біблейскія, міфалагізмы (з грэчаскай і рымскай міфалогіі).

Класіфікуем гэтыя фразеалагізмы паводле паходжання і сферы першапачатковага ўжывання.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове ёсць запазычанні, калькі і паўкалькі з царкоўнаславянскай мовы — з кніг «Свяшчэннага пісання» (Бібліі, Евангелля, Псалтыра і інш.). Запазычанні: *абтрэсці прах з ног* (чыіх, каго), (аддзяляць) *авец ад козлішч, альфа і амега, з мірам, імя* (каму) *легіён, кесарава кесараві, косць ад косці* (каго, чыёй), *на руках насіць* (каго), *перакаваць мячы на аралы, песня песняў, плоць ад плоці* (каго, чыёй), *святая свая, соль зямлі, умыць рукі, вечная памяць* (каму), *на кругі свая*. Калькі: *галаву прыхінуць, блуканне на пакутах*. Паўкалькі: *перці супраць ражна, у поце твару, хлеб надзённы, язык прыліп да горла* (у каго, чый), *кінуць камень* (у каго).

Наступная група — запазычанні, калькі і паўкалькі з рускай мовы. Запазычанні: *неба ў алмазах, не на той вуліцы, ні пава ні варона, падкаваць бльху, разбойнікі п'яра, рыцар на час, танцаваць ад печкі, унтэр прышыбееў, дражніць гусей, з карабля на баль, ківаць на Пятра, кінуць косць, пайшла пісаць губерня, хадзіць на задніх лапках, рыльца ў пушку, у футляры*. Калькі: *абдымаць неабдымнае, як вавёрка ў коле*. Паўкалькі: *варона ў паўлінавых пёрах, дзям'янава юшка, маг і чарадзея, не на днях, а на гадзінах, сцэжка зарасла, трышкаў кафтан, высцебаць самога сябе, глядзець у корань, пуцёўка ў жыццё, ля разбітага карыта*.

Фразеалагізмы, прататыпамі якіх былі крылатыя выразы з неславянскіх моў, прыйшлі ў беларускую мову як калькі і вельмі рэдка — як паўкалькі. Так, калькамі з грэчаскай мовы з'яўляюцца: *аўгіевы стайні, ахілесавы пята, гордзіеў вузел, лебядзіная песня, птушынае малако, траянскі конь*; паўкалька: *лаўры спаць не даюць* (каму, чые). Калькі з лацінскай мовы: *залатая сярэдзіна, змяю гадаваць на сваіх грудзях, святая прастата, яблык разладу, белая варона, дамоклаў меч, божай міласцю, на векі вякоў*; паўкалька: *пакуты Тантала*.

Калькі з французскай мовы: *бура ў шклянцы вады, гарматнае мяса, лавіць рыбу ў каламутнай вадзе, месца пад сонцам, мядовы месяц, сіняя птушка, цягаць каштаны з агню*; паўкалька: *каліф на час*.

Некалькі прыкладаў на скалькаваныя выразы з іншых моў. З нямецкай: *між молатам і кавадлам, радзімая пляма, сусветная туга, чырвонай ніткай* (праходзіць). З англійскай: *апошні з магікан, рукі прэч, трымаць порах сухім*. З іспанскай: *пятая калона, рыцар журботнага вобраза*.

Адзначым некаторыя асаблівасці працэсу фразеалагізацыі крылатых выразаў. Пераважаюць выпадкі, калі ўжо ў самім творы той ці іншы выраз ужыты з метафарычным, пераносным значэннем. У такім разе перад намі патэнцыяльны фразеалагізм. Як толькі яго пачынаюць ужываць іншыя носьбіты мовы, ён становіцца звычайным фразеалагізмам.

Так, выраз *ружовы туман* паходзіць з аднайменнага апавядання (1995) В.Быкава і абазначае 'стан таталітарна-савецкага ўспрымання рэчаіснасці'. У самім тэксце апавядання ёсць сказ: «Можа, хай жыве [Барсук] у сваім *ружовым тумане*, дажывае век і носіць вазончыкі да падножжа помніка». Гэты нядаўна ўзніклы фразеалагізм актыўна ўжываецца ў маўленні: «Магчыма, Быкаў стаў тым пісьменнікам, які першы выйшаў з *ружовага туману*»

(С.Дубавец); «У ружовым тумане мы былі і ёсць і будзем для з натоўпам паяднання ці для ўлад каранавання пры жыцця чарговым цудзе» (Р.Тармола-Мірскі); «Гісторыя літаратуры 20-50 і пазнейшых гадоў яшчэ чакае ўдумлівага асэнсавання. У ёй быў не толькі ружовы туман, узведзеная ў закон фальсіфікацыя» (У.Казбярук); «Адразу знікае і «ружовы туман», і ўсе развагі пра нібыта «несамадастатковасць» беларускай літаратуры ў XX стагоддзі» (Полымя. 1999. № 11. С. 165); «У ружовым тумане» — назва апавядання І.Фурсевіча (Маладосць. 2000. № 9. С. 61).

Можна гаварыць, што набывае крылатасць, фразеалагізуецца і выраз *ездзіць па левым баку*, упершыню са значэннем ‘парушаць нормы літаратурнай мовы’ ўжыты ў артыкуле К.Крапівы «Ці будзем мы ездзіць па левым баку?» (1979). Вось адзін прыклад: «У нас, аднак, для некаторых людзей моўная норма — не закон. Яны «ездзяць па левым баку» (Настаўн. газ. 2000. 1 крас.).

Часам выраз у межах аднаго і таго ж твора спачатку выкарыстаны як свабоднае словазлучэнне, а затым — з метафарычным сэнсам. Так, напрыклад, склаліся фразеалагізмы *кінуць косць каму* (з байкі І.А.Крылова «Сабачая дружба»), *танцаваць ад печкі* (з рамана В.Сляпцова «Добры чалавек»), *свінтус грандыёзус* (з камедыі К.Крапівы «Хто смяецца апошнім»).

У некаторых выпадках асобныя выразы фразеалагізуюцца не ў той мове, у якой яны пачыналі сваё жыццё, а ў іншай. Так, у лацінскай мове склаліся як фразеалагічныя выразы *пакуты Тантала*, *дамоклаў меч*, асновай якіх былі грэчаскія міфы, паданні. Фразеалагізм *ваяваць з ветракамі* сфармаваўся ў нямецкай мове (*Windmühlez kämpfen*) на аснове аднаго з эпизодаў рамана «Дон Кіхот», які належыць пяру іспанскага пісьменніка Сервантэса.

Прыказкі і фразеалагізмы

Прыказкі на працягу доўгага перыяду вивучаліся толькі ў фальклоры, разглядаліся як адзін з жанраў вуснай народнай творчасці. Зрэшты, і цяпер нярэдка бытуе аналагічны погляд на прыказкі як фальклорны жанр. Аднак ужо тое, што прыказка не складаецца ў маўленні, а ўзнаўляецца ў памяці ў якасці гатовага слоўнага комплексу, дазваляе ставіць яе ў адзін шэраг з такімі моўнымі адзінкамі, як слова, фразеалагізм, састаўны тэрмін, крылаты выраз. Прыказкі, у адрозненне ад іншых фальклорных жанраў, ніколі не выконваюцца, не спяваюцца, як, напрыклад, народныя песні ці прыпеўкі, не расказваюцца, як казкі ці анекдоты або гумарэскі, не прапа-

нуюцца для разгадвання, як загадкі, — словам, самастойна не бытуюць, а, выкліканыя канкрэтнай жыццёвай з’явай, у патрэбны момант устаўляюцца ў маўленне як афарыстычнае закончанае сужэнне, правераанае вопытам многіх пакаленняў.

Амаль усе прыказкі характарызуюцца «найбольшай канцэнтраванай думкай пры найменшай затраце слоўнага матэрыялу» (К.Крапіва) і вылучаюцца такімі асаблівасцямі, як сцісласць, выразнасць, вобразнасць, высокія мастацкія вартасці.

Калі прыказкі разглядаць з семантычнага боку, то аказваецца, што гэта далёка не аднародныя моўныя адзінкі. Адны з іх заўсёды ўжываюцца толькі з прамым значэннем іх кампанентаў: *Брат любіць сястру багатую, а мужык жонку здаровую*. У другой групе прыказак частка слоў пераасэнсавалася, а частка захоўвае сваё літаральнае значэнне: *Яйцо курыцу вучыць* — ‘малады, нявопытны вучыць старэйшага, вопытнага’. Трэцяя група прыказак мае алегарычны характар, г.зн. у іх гаворыцца пра адно, а маецца на ўвазе іншае: *З песні слова не выкінеш; Рука руку мые*. Толькі прыказкі трэцяй групы набліжаюцца ў семантычным плане да фразеалагізмаў, але разам з тым і адрознваюцца ад іх па ўсіх параметрах.

Па-першае, фразеалагізмы заўсёды абазначаюць паняцце, выступаюць адзінкамі намінацыі, будаўнічым матэрыялам для сказаў. Прыказкі ж выражаюць не паняцце, а сужэнне, з’яўляюцца не намінатыўнымі, а камунікатыўнымі адзінкамі, пры дапамозе якіх перадаецца вычарпальны ў сэнсавых адносінах змест, што ўласціва толькі сказу, а не слову ці фразеалагізму.

Па-другое, фразеалагізмы па сваёй структуры часцей за ўсё падобныя на словазлучэнні разнастайнага характару. Прыказкі ж маюць форму закончанага сказа, валодаюць і сэнсавай, і інтанацыйнай завершанасцю для перадачы закончанага інфармацыі.

Па-трэцяе, фразеалагізмы выступаюць у ролі таго ці іншага члена сказа. Што да прыказак, то, паколькі яны ў камунікатыўных адносінах з’яўляюцца закончаным сказам, ні адна з іх не можа функцыянаваць у ролі якога-небудзь члена сказа.

Па-чацвёртае, фразеалагізмы, будучы структурным элементам сказа, уступаюць у пэўныя сувязі і адносіны з іншымі словамі ці (значна радзей) фразеалагізмамі. Прыказкі ж, самі з’яўляючыся сказам, не абумоўлены якімі-небудзь заканамернасцямі лексікаграматычнай спалучальнасці са словамі свабоднага ўжывання і ўключаюцца ў тэкст як самастойны сказ-рэпліка або як частка складанага сказа, звязваючыся з папярэдняй часткай пры дапамозе

зе злучнікаў: *Глыбока запала ў душу пачутае на вёсцы, што лапаць боту не пара* (Я.Леца).

Нягледзячы на істотныя адрозненні паміж гэтымі моўнымі адзінкамі, іх і цяпер яшчэ нярэдка змешваюць, з непераканальнымі агаворкамі ўключаюць прыказкі ў раздзел «Фразеалогія», а фразеалагізмы змяшчаюць у зборніках пад адзінай назвай «прыказкі» або «прыказкі і прымаўкі». Прычым паняцце «прымаўка» звычайна ілюструецца (напрыклад, і ў сучасным падручніку-хрэстаматыі для V класа) выразамі тыпу *сем пятніц на тыдні, жаба на языку не спячэцца, мякка сцеле ды мулка спаць, чужымі рукамі жар заграбаць*, якія на самай справе ў сучасным мовазнаўстве маюць агульнапрынятую назву «фразеалагізм».

Прыкладна тое самае бачым і ў метадычным артыкуле пра вывучэнне фразеалогіі ў школе [23, с. 81]. Тут *хоць касой касі, пасля дожджыка ў чацвер* характарызуецца як прымаўкі, хоць гэта тыповыя фразеалагізмы. А асобным прыказкам прыпісваецца надуманае, неўласцівае ім значэнне: *Хто дбае, той мае* — гэта, паводле аўтара, «пра гаспадарлівага, заможнага чалавека», а *Няхай багаты дзівіцца, чым бедны жывіцца* — «багацце аслабляе жыццёвыя сілы чалавека, таму бедны выжывае ў тых умовах, у якіх багаты адразу б загінуў». Тут ужо, як кажуць, знарок не прыдумаеш.

Гаворачы пра адрозненне прыказак ад фразеалагізмаў, варта ўлічваць той факт, што прыказкі з'яўляюцца дэрывацыйнай базай для фразеалагізмаў, што на іх аснове, самымі разнастайнымі шляхамі, сфармавалася каля сотні фразеалагічных адзінак.

Скарачэнне кампанентнага складу прыказак і ўтварэнне на іх аснове фразеалагізмаў — адзін з жывых працэсаў, што адбываецца ў мове. Для адных выслоўяў працэс эліпсацыі ўжо закончаны, яны ўжываюцца толькі ў скарачаным выглядзе (як фразеалагізмы), напрыклад: *губа не дура, і кнігі ў рукі* (з прыказак: *Губа не дура: знае, што прымае; Пісьменнаму і кнігі ў рукі*). Другія ж выкарыстоўваюцца і ў скарачанай форме (як фразеалагізмы), і ў поўнай (як прыказкі). Найчасцей прыказкі, даўшы жыццё фразеалагізмам, не перастаюць ужывацца і самастойна. Знешне кожная такая прыказка адрозніваецца ад свайго «вытворнага» найперш больш шырокім кампанентным складам: *П'янаму мора па калена — мора па калена; Узяўся за гуж, не кажы, што не дуж — узяцца (брацца) за гуж*.

Далей размова пойдзе пра чатыры прыказкі, якія, відаць, мож-
на лічыць анамальнай з'явай, выключэннем з правіла. Маючы аб-

салютна аднолькавы кампанентны склад, яны ў адных выпадках выступаюць як прыказка з усімі ўласцівымі ёй рысамі, у другіх — як звычайны фразеалагізм. І гэта адбываецца таму, што яны развілі ў сабе спалучальныя магчымасці, набылі здольнасць быць структурным элементам сказа, уступаць у пэўныя сувязі і адносіны са словамі кантэксту.

Адна з гэтых прыказак — *Язык без касцей*. Яе сэнсавы змест — ‘нагаварыць можна ўсяго, што хочаш’ (кажуць, калі не надаюць значэння якім-небудзь чуткам, чыёй-небудзь балбатні): *Ці мала што выдумаць ці сказаць людзі могуць? Язык без касцей...* (Б.Сачанка). Калі ж гэта выслоўе рэалізуецца ў строга акрэсленай сінтаксічнай канструкцыі, кіруючы залежным словам (лагічным дзейнікам) і патрабуючы ад яго абавязковай, прыму-совай сувязі «справа» — роднага склону з прыназоўнікам у (*язык без касцей* у каго), то выслоўе перастае быць прыказкай, становіцца фразеалагізмам і ўжо абазначае ‘хто-небудзь вельмі балбатлівы, гаворыць лішняе’. Два прыклады: *У Юлі язык без касцей... псуе нервы і сабе, і яму, Цімоху* (І.Капыловіч); *Палажка ўздыхнула: — У каго язык без касцей, хай што хоча меле...* («Полымя»).

Такая самая метамарфоза адбываецца і з выслоўем *Сэрца не камень*. Яно гаворыцца ў якасці прыказкі, калі хто-небудзь ідзе на ўступкі, адклікаецца на чые-небудзь просьбы, пачуцці: *Сын падаў бацьку руку, сэрца не камень — стары працягнуў сваю* (І.Гурскі). Набыўшы канструктыўна абмежаванае значэнне (*сэрца не камень* у каго, чыё), прыказка ператвараецца ў фразеалагізм з сэнсавым зместам ‘хто-небудзь перастае супраціўляцца, уступае чыёй-небудзь просьбе’: *Сэрца ў Валодзі не камень, павінен зразумець, дзіця ж не павінна сірацінаю гадавацца, калі бацька жывы* (І.Капыловіч); *Лепш ідзі к бацькам сваім: сэрца бацькава не камень, бацькаў хлеб смачней віна* (Я.Колас).

Трэцяя прыказка — *Найшла каса на камень* ‘адзін аднаму ні ў чым не хоча саступіць’: *Некаторыя з хлопцаў смяліся, другія мнагазначна пераміргваліся — найшла каса на камень — хто каго?* (М.Лынькоў). Параўн. ужыванне аманімічнага фразеалагізма *найшла каса на камень* у каго ‘сутыкнуліся розныя непрымірымых погляды, інтарэсы, характары і пад.’: *Вось добра, што ўсе сабраліся, бо ў нас тут найшла каса на камень* (П.Броўка); *Найшла ў вас каса на камень* (І.Кірэйчык).

Чацвёртая прыказка — *Кароль <жа> голы* (паходзіць з казкі Г.-Х.Андэрсена «Новае ўбранне караля»). Яе сэнс — ‘якая-небудзь

тэорыя, палітыка або чый-небудзь аўтарытэт на самай справе беспадстаўныя, фальшывыя, уяўныя': «У грамадстве культывавалася «палітыка згоды» (модная не толькі зараз), калі ніхто не адважваўся сказаць, што *кароль голы*» («Звязда»); «Пільнае вока калі-нікалі заўважае тое, што прывычна не бачыцца, а разняволены розум прымушае час ад часу ўскрыкнуць: «*Кароль жа голы!*» (М.Захаранка). Гэта прыказка, структурна арганізаваная як прэдыкатыванае словазлучэнне, пераўтвараецца ў назоўнікавы фразеалагізм з найбольш тыповай для такіх выказаў структурай «прыметнік + назоўнік» (*голы кароль*) і ўжо выражае не суджэнне, а паняцце, абазначаючы 'пасрэдны чалавек з прэтэнзіяй на аўтарытэт ці з перабольшаным аўтарытэтам': «Уяўляецца вы сабе сімпатычнага брандахлыста, фантазёра, які проста *голы кароль?*» (У.Караткевіч).

Несумненна, гэтыя аманімічныя моўныя адзінкі павінны кваліфікавацца дыферэнцыявана і апісвацца асобна ў слоўніках парэміялагічных (як прыказкі) і ў фразеалагічных (як фразеалагізмы).

Адзначаючы сярод розных спосабаў фразеалагічнай дэрывацыі і такі, як эліптычны, г.зн. утварэнне фразеалагізмаў у выніку скарачэння прыказак, трэба звярнуць увагу і на адваротны працэс — фармаванне прыказкі на базе фразеалагізма. Праўда, перад намі, відаць, адзінкавы прыклад. Маецца на ўвазе прыказка *Іван ківае на Пятра* <а *Пётр на Івана*>. Гэта запазычанне з рускай мовы развілося на аснове фразеалагізма *ківаць на Пятра*, якое па сферы першапачатковага ўжывання з'яўляецца крылатым выразам з байкі І.А.Крылова «Люстэрка і Малпа». У баечнай маралі гаворыцца (пераклад М.Клімковіча): «Што Клімыч рукі грэць умее, — людзі знаюць; пра хабар Клімычу чытаюць, а ён украдкаю ківае на Пятра». Фразеалагізм абазначае 'звальваць віну на іншага': *Я не ківаю на Пятра, я толькі гавару, што і мы не ў бога цялятка ўкралі* (Я.Брыль). Сэнсавы ж змест прыказкі, узніклай у выніку нарошчвання кампанентнага складу, разгортвання фразеалагізма «ад меншага — да большага», — 'адзін звальвае сваю адказнасць ці віну на другога': *Я ваенны чалавек, у нас на першым плане загалі яго выкананне... А тут Іван ківае на Пятра...* (А.Кажадуб); *Увадзенне мэртства таксама накіравана на ліквідацыю звыкллага нашаму вуху і вобразу жыцця: Іван ківае на Пятра, а Пётр на Івана* («Звязда»).

Спынімся цяпер на пытанні пра падачу прыказак у зборніках і слоўніках.

Беларускія прыказкі запісваліся і выдаваліся шматлікімі збіральнікамі вуснай народнай творчасці пачынаючы з 1840 г., калі

А.Рыпінскі апублікаваў 50 прыказак у кнізе «Беларусь», выдадзенай у Парыжы. У XIX ст. апублікавалі зборнікі прыказак ці падборкі ў зборніках Я.Чачот, Я.Тышкевіч, В.Дыбоўскі, Е.Раманаў, П.Шэйн, І.Насовіч, Е.Ляцкі, М.Нікіфароўскі і інш. Запісы прыказак і іх публікацыя працягваліся і ў далейшым, працягваюцца і ў наш час (працы М.Федароўскага, Ф.Янкоўскага, Т.Сцяшковіч, Я.Рапановіча і інш.).

На аснове ўсіх папярэдніх выданняў быў створаны навуковы сістэматызаваны звод «Прыказкі і прымаўкі» ў дзвюх кнігах (Мн., 1976). У ім больш за 12 тысяч прыказак, згрупаваных у раздзелы «па асноўных сферах жыцця і быту народа». Але ў гэтых раздзелах вельмі многа прыказак, звязаных з назвай раздзела толькі этымалагічна або выпадкова, праз знешнія прыметы. Так, у раздзеле «Сельская гаспадарка» ёсць мноства прыказак, якія замацаваліся ў маўленні толькі ў пераносным значэнні і да сельскай гаспадаркі ніякіх адносін не маюць, напрыклад: *І баран бы касіў, каб хто касу насіў; Цераз сілу і конь не цягне; На лечаным кані далёка не заедзеш; Кабыла здыхае, а траву хапае.* Або ў раздзеле «Прырода, яе стыхіі і з'явы»: *З вялікага грому малы дождж бывае;* у раздзеле «Харчаванне»: *На бязрыб'і і рак рыба.* Пададзеная ў раздзеле «Жывёльны свет» прыказка *Ваўка ногі кормяць* дастасоўваецца не да ваўка, а толькі да людзей і абазначае 'каб пракарміцца, трэба шукаць харчы, турбавацца, а не сядзець на адным месцы', таму ў складзе прыказкі яе кампаненты *воўк* і *ногі* страцілі свой першапачатковы сэнс, тут ужо зусім іншы *воўк* і не тыя *ногі*, як не тыя ў прыведзеных вышэй прыказках *баран, конь, кабыла, гром, дождж, рак, рыба* і г.д.

Расказваючы пра сваё ўражанне пры чытанні далейскага зборніка прыказак, В.Бялоў зазначае: «Прыказкі, многімі тысячамі сабраныя разам, у адзін казemat, неяк не іграюць, можа, нават перашкаджаюць адна адной. Ім цесна, ім няма чым дыхаць. Яны жывуць толькі ў кантэксце, у стыхіі няпрыказкавай мовы» [12, с. 232]. Чытач звяртаецца да зборніка прыказак не для таго, каб чытаць іх агулам, адну за другой, а найчасцей, каб выбраць з некалькіх адну, самую неабходную, ці каб пераканацца, у якой традыцыйнай форме яна замацавалася ў мове. Таму прынецп размяшчэння прыказак у зборніку павінен быць абумоўлены інтарэсамі чытача, зручнасцю ў карыстанні зборнікам і параўнальнай лёгкасцю знаходжання ў ім патрэбнай прыказкі.

У адных зборніках, гэтак жа як і ў згаданым акадэмічным зводзе, прыказкі аб'ядноўваюцца ў вялікія тэматычныя групы тыпу

«Маральныя павучанні», «Вонкавы выгляд і сутнасць», «Відавочная ісціна», у другіх падаюцца па «галоўных», «апорных» словах, у трэціх — у алфавітным парадку. Здавалася б, размяшчэнне прыказак у алфавітным парадку — найлепшы прынцып, які палягчае пошукі той ці іншай прыказкі. Але гэта не так. Прыказкі — шматкампанентныя моўныя адзінкі, многія з іх дапускаюць свабодную перастановку сваіх кампанентаў (*Адна бяда не ходзіць — Бяда адна не ходзіць*), ужываюцца ў некалькіх варыянтах (*Не кажы гоп, пакуль не пераскочыш — Не пераскочышы, не кажы гоп; Груган гругану вока не выдзеўбе — Крумкач крумкачу вока не выдзеўбе; Старцу міля не круг — Для старца міля не круг*), могуць мець факультатывныя словы (<Адна> *лыжка дзэгцю псуе бочку мёду*). Усё гэта абцяжарвае знаходжанне шматлікіх прыказак у зборніку, калі яны даюцца ў алфавітным парадку.

Прыкладна 90% прыказак маюць у сваім складзе кампанентназоўнік. Сярод астатніх ёсць нямала такіх, у якіх прыметнік, лічэбнік, займеннік ужыты ў значэнні назоўніка (*багаты, бедны, голы, добры, дурны, скупы, стары, сыты, чужы, адзін, кожны, сам* і інш.). І гэта, на нашу думку, дазваляе, абраўшы ў якасці «апорнага» слова назоўнік або апрадмечаны прыметнік, лічэбнік, займеннік, агульны для многіх прыказак, падаваць іх у адной групе, незалежна ад іх тэматыкі. І «апорны» назоўнік, і прыказкі пры гэтым назоўніку захоўваюць свой алфавітны парадак. «Безназоўнікавыя» прыказкі аб'ядноўваюцца ў групы на чале з іншым паўназначным словам (дзеясловам, прыслоўем і г.д.) і таксама займаюць сваё алфавітнае месца. У такім разе, скажам, прыказку *Куды ні кінь, усюды клін* параўнальна хутка знаходзім пры «апорным» назоўніку *клін*, а *Не кажы гоп, пакуль не пераскочыш* — пры дзеяслове *казаць*.

Яшчэ ў XIX ст. прыказкі сталі ўключацца ў тлумачальныя слоўнікі ў якасці ілюстрацый да значэння слоў. Гэта шырока выкарыстоўвае І.І.Насовіч у сваім «Слоўніку беларускай мовы» (Спб., 1870). Аднак такая практыка далёка не заўсёды апраўданая. Справа ў тым, што пераважная большасць прыказак ужываецца толькі ў пераносным, алегарычным сэнсе. У такіх прыказках кампаненты страцілі сваё лексічнае значэнне, дэнататывную накіраванасць, падпалі пад дэсемантызацыю. Напрыклад, у прыказцы *Перамелецца — мука будзе зусім не пра муку ідзе гаворка*; сэнс выказвання — «усё дрэннае, неспрыемнае з часам пройдзе, забудзецца». Таму няма падставы ілюстраваць гэтай прыказкай значэнні слоў *перамалоцца*, *мука*, *быць*. Адзначым, дарэчы, што і У.І.Даль у сваім «Тлумачальным слоўніку жывой велікарускай мовы» выкарыстоўвае ты-

сячы прыказак як ілюстрацыйны матэрыял да загаловачных слоў. Так, ілюстрацый да слова *каса* ў яго прамым значэнні ‘ручная сельскагаспадарчая прылада для зразання травы, збожжа і пад.’ выступае прыказка *Найшла каса на камень*. У падручніку па рускай мове для студэнтаў-філолагаў адносна такіх ілюстрацый робіцца слушная крытычная заўвага: «У складзе прыказак тыпу *Найшла каса на камень* словы дэактуалізаваліся ў семантычных адносінах, а таму тут «не тая каса» і «не той камень» [84, с. 72].

Падобнае можна назіраць і ў «Слоўніку...» І.І.Насовіча. Так, слова *баразна* ілюструецца прыказкай *Стары конь баразны не сапсе*. Складальнік «Слоўніка...», відаць, добра разумеў, што ў гэтай прыказцы *баразна* не мае прамой сувязі з загаловачным словам артыкула. Пра гэта сведчыць тое, што ў «Зборніку беларускіх прыказак» (Спб., 1874) І.І.Насовіч так перадаў абагульнены, алегарычны змест названай прыказкі: «Кажуць жартаўліва ў пахвалу старому, які добра распараджаецца». Такім чынам, пры ілюстрацыі прамых значэнняў слова прыказкай алегарычнага характару назіраецца відавочная супярэчнасць. І.І.Насовіч ва ўсіх выпадках алегарычныя народныя выказванні суправаджае паметай *посл.* (пословица), як бы папярэджваючы, што сувязь паміж прыказкай і загаловачным словам толькі фармальная ці толькі этымалагічная.

У некаторых выпадках на аснове кампанента з прыказкі алегарычнага характару І.І.Насовіч выводзіць лексічнае значэнне, нібыта ўласцівае загаловачнаму слову. Так, у слове *язюлька*, апрача асноўнага значэння, перададзенага рускім *кукушка*, складальнік вылучыў яшчэ два, абазначыўшы іх як пераносныя: «2) *перан.* Любімая жанчына. *Начная язьюлька дзённую перакукуе*. Прыказка. Гаворыцца пра жонку, якая ў начной размове з мужам змяняе яго намеры і думку. 3) Сам голас язьюлькі. *Схавай дзенежку на язьюльку*. Павер’е: калі, першы раз вясною пачуўшы голас язьюлі, маеш у кішэні грошы, то на працягу цэлага года будзеш мець іх». Але, безумоўна, і ‘любімая жанчына’, і ‘сам голас язьюлькі’ – не пастаянныя значэнні, а штучна вылучаныя з прыказкавага кантэксту. Яны не сталі фактам мовы і не былі ім у часы І.І.Насовіча. Таму іх вылучэнне ў слове *язюлька* трэба лічыць памылковым.

На жаль, і ў сённяшняй лексікаграфічнай практыцы мае месца тая самая з’ява. Напрыклад, у пяцітомным «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» (1977–1984) выкарыстана каля 400 прыказак у якасці ілюстрацый да слоў ці пэўных іх значэнняў. Так, значэнне слова *рак* ‘прэснаводная жывёліна’ падмацоўваецца прыказкай *На бязрыб’і і рак рыба*, сэнс якой — ‘калі няма нічога лепшага, то прыходзіцца абмяжоўвацца тым, што ёсць’. Значэнні слоў *цялят-*

ка, масла, гарбаты ілюструюцца прыказкамі: *Ласкавае цялятка дзве маткі ссе; Кашы маслам не сапсуеш; Гарбатага магіла выправіць*. Аднак у прыведзеных прыказках «не той рак», «не тое цялятка», «не тое масла» і «не той гарбаты».

Прыкладна тое самае можна бачыць і ў аднатомным «Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы» (1996). Тут, напрыклад, назоўнік *кулік* тлумачыцца як ‘невялікая балотная птушка з доўгімі нагамі’ і мае адзіны ілюстрацыйны прыклад (без паказу ў дужках, што перад намі прыказка): *Кожны кулік сваё балота хваліць*. Але гэты прыклад не выступае дадатковым сродкам семантычнай інфармацыі пра загалоўнае слова і не дае ніякага ўяўлення пра яго нарматыўнае ўжыванне ў маўленні. Больш таго, ён нават дэзінфармуе чытача. Яшчэ некалькі прыкладаў. Значэнне і ўжыванне слоў *каса, клін, кошка, рай, язык* праілюстравана прыказкамі *Найшла каса на камень; Клін клінам выбіваюць; Збродлівай кошыцы хвост уцінаюць; Рад бы ў рай, ды грахі не пускаюць; Малако ў каровы на языку*.

Правільнае і дакладнае ўжыванне ў маўленні гэтых згусткаў народнай мудрасці могуць забяспечыць не ілюстрацыйныя прыклады і не зборнікі прыказак, а парэміяграфічныя даведнікі, тлумачальныя слоўнікі прыказак. І такія слоўнікі ў апошнія гады пабачылі свет: «Крынічнае слова» (Мн., 1987) І.Шкраба і Р.Шкрабы, «Слоўнік беларускіх прыказак» (Мн., 1996) І.Я.Лепешава і М.А.Якалцэвіч, «Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў» (Мн., 1997) С.Ф.Івановай і Я.Я.Іванова. Думаецца, што складанне парэміяграфічных даведнікаў будзе працягвацца, таму хацелася б спыніцца на некаторых хібах у слоўніках такога тыпу. Іх, гэтыя хібы, варта ўлічваць і пры напісанні новых слоўнікаў, і найперш пры карыстанні даведнікамі цяпер, тым больш што, як пісаў А.М.Бабкін, «памылкі і промахі слоўнікаў і даведнікаў укараняюцца і ў далейшым набываюць сілу аўтарытэту» [5, с. 140].

1. Апісанне фразеалагізмаў у слоўніку прыказак. Як ужо гаварылася, фразеалагізмы адрозніваюцца ад прыказак па ўсіх параметрах. Аднак яны ўключаліся ва ўсе папярэднія парэміялагічныя зборнікі побач з прыказкамі і ў якасці нібыта прымавак. Больш за 1000 фразеалагізмаў трапіла ў акадэмічныя выданні — у раней памянёны двухтомны звод прыказак і прымавак і ў «Выслоўі» (Мн., 1979). І. і Р.Шкрабы імкнуліся пераадолець гэтую даўнюю традыцыю, але і ў іх «Крынічным слове» знаходзім каля 30 фразеалагізмаў: *давай бог ногі, з гразі ды ў князі, з плеч ды ў печ, не верыць сваім вачам, не першы год замужам, пасаліўшы можна есці і інш.*

Некаторыя з гэтых фразеалагізмаў, апісаных у «Крынічным слове» як прыказкі, перавандравалі ў «Слоўнік...» С. і Я.Івановых. Напрыклад, выраз *пасаліўшы можна есці ў* абодвух даведніках атрымаў такую семантычную характарыстыку ў форме не словазлучэння, а закончанага выказвання (сказа): у першым — «нешта зроблена не надта добра, але прыстойна...», у другім — «усё здаецца нядрэнным, прывабным, калі знарок не зважаць на недахопы». На самай справе гэта прыметнікавы фразеалагізм, які ўжываецца як азначэнне ці выказнік у адносінах да асобы, канкрэтнага або абстрактнага прадмета і абазначае 'не дрэнны і не добры, сярэдні, пасрэдны', што можна пацвердзіць, скажам, такімі цытатамі-ілюстрацыямі: — *Новых п'ес у вас не густа, чым мая вам не да густу?* — *Калі справа йдзе аб месце, пасаліўшы можна есці* (К.Крапіва); *Звычайныя заводскія, фабрычныя дзяўчаты, якіх тузін на фунт сушаных.* — *Пасаліўшы есці можна,* — *ацаніў Жорка* (В.Казько).

У «Слоўніку...» С. і Я.Івановых фразеалагізмы выступаюць як нешта двухаблічнае: апісваюцца ў якасці прыказак з іх грувацкім тлумачэннем і тут жа супастаўляюцца з фразеалагізмамі аднолькавага гучання. Напрыклад, нібыта прыказка *Паспееш з козамі на торг* семантызуецца як 'заўжды паспееш зрабіць тое, што можна зрабіць у любы час' і параўноўваецца з такім жа дзеяслоўным фразеалагізмам са значэннем 'не спяшайся, няма чаго спяшацца'.

2. Падача індывідуальнай варыяцыі якой-небудзь прыказкі ў творы аднаго аўтара ў якасці агульнапрынятай, агульнамоўнай прыказкі. Так, Р.Барадулін на вобразнай аснове прыказкі *Лепш сініца ў руцэ, чым журавель у небе* стварае метафарычны кантэкст, у якім ёсць і *Бачаннем не зловіш жураўля*. Але гэта не прыказка. Тое самае, напрыклад, і ў паэме «Новая зямля» Я.Коласа: *Тады толькі пан, калі добра я п'ян*. Або ў рамане І.Мележа «Людзі на балоце», дзе Сарока амаль заўсёды гаворыць у рыфму, часам перайначваючы прыказку: *Лёгка сказаць, ды далёка дыбаць*. Гэтак жа беспадстаўна падаюцца ў якасці загаловачых у слоўнікавых артыкулах і многія іншыя аўтарскія варыяцыі прыказак: *І дурань ведае, што ў нядзелю святая* (замест *І без папа ведаюць, што ў нядзелю святая*), *Дзе прапала кароўка, там прападай вяроўка* (замест *Прапала кароўка, прападай і вяроўка*), *Добрае карэнне, добрае і насенне* (замест *Якое карэнне, такое і насенне*) і г.д.

3. Уключэнне ў заглавак слоўнікавага артыкула і апісанне маўленчых адзінак пэўнага аўтара, абумоўленых кантэкстам. У п'есе К.Крапівы «Канец дружбы» камсамолка Зося ў час хлебнарыхто-

вак гаворыць пра Лютынскага (ён у *акулярах*), які спачувальна паставіўся да селяніна: «Чатыры вокі мае, але трасцу бачыць». І гэту рэпліку, дастасаваную да канкрэтнай сітуацыі і да канкрэтнага чалавека ў *акулярах*, аўтары «Слоўніка...» (услед за аўтарамі «Крынічнага слова») падаюць як прыказку. Ёсць і адпаведнае тлумачэнне гэтай нібыта прыказкі: «Нават і той, хто павінен бачыць больш за іншых, можа не бачыць таго, што відавочна». Як прыказкі апісваюцца, напрыклад, і такія выкліканыя пэўнай маўленчай сітуацыяй індывідуальныя выказванні, як *Не падганяй, бо не вельмі наедзеш* (В.Адамчык), *Ад жыгучкі трымай далей ручкі* (У.Дубоўка).

4. Варыянты адной і той жа прыказкі нярэдка апісваюцца не ў адным слоўнікавым артыкуле, а ў двух. Паколькі многія прыказкі існуюць у некалькіх разнавіднасцях-варыянтах, перавага павінна аддавацца асноўнаму, найбольш ужывальнаму варыянту. Ён вызначаецца колькасцю пацвярджальных ілюстрацыйных прыкладаў-цытат з картатэкі складальніка, а таксама паказчыкамі акадэмічнага зводу прыказак. Іншыя варыянты (лексічныя, марфалагічныя, словаўтваральныя, фанетычныя і акцэнталагічныя) пры наяўнасці ў картатэцы адпаведнага ілюстрацыйнага матэрыялу павінны знаходзіць адлюстраванне ў загаловачнай прыказцы. Што да сінтаксічных і лексіка-сінтаксічных варыянтаў, то з-за немагчымасці падаць іх у загаложку яны прыводзяцца ўнутры слоўнікавага артыкула пасля апісальнай і ілюстрацыйнай частак, звязаных з загаловачнай прыказкай.

У абодвух названых вышэй даведніках асобна апісваюцца, напрыклад, *Варона з куста, а няць на куст і Сарока з кола — дзесяць на кол; Хто дбае, той і мае і Як дбаеш, так і маеш*. Больш таго, у «Слоўніку...» С. і Я.Івановых апошнія два варыянты атрымліваюць розную семантызацыю. Першы тлумачыцца так: «дабрабыт чалавека залежыць ад яго працавітасці»; другі — «плён усякай працы залежыць ад руплівасці таго, хто яе выконвае». У «Крынічным слове» варыянты не тлумачацца, бо ў гэтым няма патрэбы: прыказка ўжываецца толькі ў літаральным сэнсе.

5. Недакладная семантызацыя прыказак. Асабліва часта гэта назіраецца ў «Слоўніку...» С. і Я.Івановых. Аўтары паставілі перад сабой непасільную і непатрэбную мэту: даць кожнай прыказцы семантычную і сітуацыйную характарыстыку. А між тым многія прыказкі не маюць пераноснага сэнсу і таму не патрабуюць тлумачэння. *Канюшына* — *каню сіла* дастасоўваецца толькі да канюшыны, што і пацвярджаецца адпаведнай цытатай з твора М.Лужаніна. Аднак у «Слоўніку...» чытаем шасцірадкавае «філасафічнае» тлу-

мачэнне: «Кожнаму патрэбныя пэўныя ўмовы для самавыяўлення ўласцівых яму якасцей. Гаворыцца, калі хто-н. атрымлівае ўволю або, наадварот, недаатрымлівае тое, што...» І гэтак далей. Не мае патрэбы ў тлумачэнні, напрыклад, і прыказка *Муж і жонка — найлепшая сполка*, але атрымлівае яго (аж 8 радкоў).

У прыказцы *Багатаму чорт дзяцей калыша* першы кампанент захоўвае сваё літаральнае значэнне. Яе сэнс — ‘багатаму ўсё ўдаецца, ва ўсім шанцуе’. А С. і Я.Івановы, даючы волю фантазіі і ўводзячы чытача ў зман, семантызуюць прыказку так: «Звычайна ўдача спадарожнічае таму, хто і без таго не пакрыўджаны лёсам, а ўсе бядоты навалываюцца на таго, каму і так несалодка жывецца...»

Пры семантызацыі прыказак алегарычнага характару тлумачэнне найчасцей ажыццяўляецца паводле прынцыпу «падобнае падобным». Яно не павінна ўтрымліваць семантычных элементаў, якіх няма ў сэнсавай структуры самой прыказкі. Семантызуючы змест прыказкі *Не да пацераў, калі хата гарыць*, варта і ў тлумачэнні захоўваць сінтаксічную схему прыказкі: ‘не час каму-н. займацца чымсьці высокім, аддаленым, калі самому крута прыходзіцца’. Параўн., як тлумачаць гэту прыказку С. і Я.Івановы, ускладняючы яе змест тым, чаго ў ёй няма: ‘калі неабходна рашуча змагацца з ударамі лёсу, не трэба наракаць на долю, траціць час на роспач’. Аналагічных прыкладаў адвольнага, шматслоўнага тлумачэння прыказак у «Слоўніку...» мноства.

Прыказкі толькі ў рэдкіх выпадках маюць не адно, а два значэнні, прычым першае звычайна прамое, літаральнае, а другое — пераноснае. Складальнікі ж «Слоўніка...» штучна выдзяляюць у шэрагу адназначных прыказак па два значэнні. Прыказка *Пазнаюць нашу дачку і ў андарачку* заўсёды адрасуецца таму, хто, будучы непрыбраным, няёмка адчувае сябе перад чужым чалавекам. У «Слоўніку...» ж яна двухзначная: 1) добра вядомае лёгка распазнаецца ў любым абліччы; 2) сапраўды выдатнае па сваіх якасцях абавязкова будзе заўважана і адпаведна ацэнена, нягледзячы на яго знешні выгляд. Але прыведзеныя ілюстрацыйныя прыклады не толькі не пацвярджаюць гэтага, а, наадварот, бясспрэчна паказваюць, што прыказка адназначная.

Некаторыя прыказкі апрача семантычнай (лагічнай) характарыстыкі маюць патрэбу і ў сітуацыйнай характарыстыцы. У такіх выпадках коротка раскрываецца сітуацыя, у якой ужываецца пэўная прыказка. У даведніку С. і Я.Івановых усе прыказкі забяспечваюцца сітуацыйнай характарыстыкай, а многім з іх беспадстаўна даецца па дзве такія характарыстыкі — за кошт шырокага кантэк-

сту, у якім рэалізуецца прыказка. Напрыклад, *Баязліваму і корч мядзведзь* нібыта выкарыстоўваецца ў такіх дзвюх, па сутнасці, тоесных сітуацыях: 1) гаворыцца, калі хто-н. палохаецца таго, што не ўяўляе сабой ніякай небяспекі; 2) гаворыцца, калі хто-н. занадта перабольшвае якую-н. небяспеку.

6. Неабгрунтаваны падбор іншамойных адпаведнікаў да пэўнай прыказкі. Гэта можна бачыць найперш у «Малым руска-беларускім слоўніку прыказак, прымавак і фразем» (Мн., 1991) З.Санько. Як вядома, асноўным прынцыпам, якім кіруюцца пры складанні перакладнога слоўніка, з'яўляецца вызначэнне, падбор найбольш дакладнага эквівалента да моўнай адзінкі, што перакладаецца з адной мовы на другую. Калі прыказка не мае прамога аналага, то падбіраюць блізкі ў сэнсавых і стылістычных адносінах адпаведнік і абазначаюць гэта ў слоўніку спецыяльным знакам прыблізнага падабенства (\cong).

З.Санько далёка не заўсёды прытрымліваецца названага прынцыпу. Гэта можна было б праілюстраваць дзесяткамі прыкладаў. Вось толькі адзін з іх. Руская прыказка *Куй железо, пока горячо* перакладаецца не адным, як гэта прынята, адпаведнікам, а шасцю, першы з якіх *Касі, каса, пакуль раса*. Але, па-першае, прамым аналагам рускай прыказкі з'яўляецца беларуская *Куй жалеза, пакуль гарачае* (яна ёсць у зборніках М.Федароўскага, Ф.Янкоўскага, акадэмічным двухтомніку прыказак, у шмат якіх іншых даведніках, ужываецца ў творах Я.Коласа, С.Александровіча, М.Гамолкі, П.Місько, Б.Сачанкі, В.Гігевіча, А.Дзятлава і іншых аўтараў). Гэта прыказка — алегарычнага характару і мае толькі пераноснае значэнне 'спяшайся рабіць што-небудзь, пакуль ёсць спрыяльныя ўмовы'. Па-другое, *Касі, каса, пакуль раса* ніяк не можа быць эквівалентам папярэдняй прыказкі, бо не мае пераноснага, вобразнага сэнсу, а заўсёды ўжываецца толькі ў прамым значэнні, у дачыненні да касца (дарэчы, тое самае ў рускай і ўкраінскай мовах): *Марцін падаўся разам з хлопцамі да Андрэя, які дабіваў апошні пракос. Дзядзька весела сказаў: — Касі, каса, пакуль раса, раса далоў, касец дамоў!* (Я.Колас).

Аналагічны адвольны падбор адпаведнікаў назіраецца і ў «Слоўніку...» С. і Я.Івановых, толькі тут, наадварот, да беларускіх загаловачых прыказак падбіраюцца рускія паралелі. Але найчасцей гэта несуднасныя адзінкі. Напрыклад, да беларускай прыказкі *Чым чорт не араў, тым і сеяць не стаў*, што значыць 'няхай так і будзе; варта рызыкнуць', прыраўноўваецца руская *Бог не выдаст — свинья не съест*, сэнс якой — 'нічога кепскага не павінна здарыцца'. У многіх выпадках беларуская прыказка атрымлівае не адзін сапраўдны экві-

валент, а тры-шэсць. Але звычайна такі падбор можна кваліфікаваць толькі як недарэчны. Ды і прыказкі павучаюць: «Што задужа, то не здрова» і «Сем разоў адмерай, адзін раз адрэж».

Яшчэ некалькі слоў пра адну з прыказак. Настаўнік матэматыкі М.Булавацкі ў «Нашым слове» (2001. № 22) крытыкуе мяне за нібыта памылковае апісанне прыказкі «На табе, божа, што нам нябожа». Ён піша: «Ні ў аднаго народа (і ў беларускага таксама) няма такой зняважлівай для Бога прыказкі. Браткі-ўкраінцы, да прыкладу, кажуць так: «На тобі, небоже, што мені негоже». Нябога — бядак, небарака. А пры Саветах з гэтай прыказкі, адкінуўшы дзве літары, зрабілі атэістычную прапаганду, якую спадар Лепешаў гэталічыць нормай».

Тут шэраг недарэчнасцей. Па-першае, яшчэ Саветамі і не пахла, калі гэту прыказку ўжывалі менавіта з кампанентам «божа». У 1881 г. у форме «На табе, божа, што нам нябожа» яе запісаў В.Дыбоўскі ў Навагрудскім павеце. Крыху пазней яна была зафіксавана М.Федароўскім у Ваўкавыскім павеце. А ў 1898 г. яна, у ліку іншых 2022 прыказак, запісаных у Барысаўскім уездзе Мінскай губерні, была змешчана ў «Матэрыялах...» Я.Ляцкага. З кампанентам «божа» яна апублікавана ў 1862 г. у славытым зборніку У.Даля «Прыказкі рускага народа». У гэтакай жа форме прыказку ўжывалі 130 гадоў таму, напрыклад, Л.Талстой і М.Ляскоў.

Па-другое, ва ўсіх украінскіх парэміялагічных даведніках прыказка падаецца так: «На тобі, боже, што мені негоже». Праўда, калінікалі яна ўжывалася і ўжываецца як ва ўкраінскай, так і ў беларускай мовах з кампанентам «нябожа». Тут можна было б праілюстраваць гэта трыма ўрыўкамі (з «божа») — з твораў П.Броўкі, І.Новікава, У.Кузьмянкова і адным (з «нябожа») — з аповесці К.Каліны «Світанне». Таму ў «Слоўніку беларускіх прыказак» (Мн., 1996) яна апісваецца ў такім загаловачым афармленні: «На табе, божа (нябожа), што нам (мне) нябожа». А слова *нябожа* ў беларускай мове, як і ва ўкраінскай, мае не адно, а тры значэнні: 1) пляменніца, 2) зварот да малодшага па гадах, 3) бядак, сірата. Цяжка сказаць, якое з гэтых значэнняў мелася на ўвазе ў, магчыма, першапачатковым варыянце прыказкі. Але наўрад ці трэцяе. Хутчэй, другое.

Па-трэцяе, няма ў гэтай прыказцы ніякай «атэістычнай прапаганды». Няма таксама і «зняважлівых» адносін да Бога. Зрэшты, у народнай мове спакон веку бытуе нямала прыказак, у якіх кампанент *бог*, калі яго беспадстаўна апрадмечваць, знаходзіцца ў, здавалася б, не зусім прымальным акружэнні: «Дзякуй богу за бога, што бог даў бога», «Бог не цяля, бачыць круцяля», «І бог ашуканствам жыве: у аднаго адбярэ, другому дасць» і інш.

Фразеалагізмы як вынік сінекдахічнага пераносу

Сярод чатырох спосабаў фразеалагічнай дэрывацыі — фразеалагічна-сінтаксічнага, эліптычнага, фразеалагічна-лексічнага і ўнутрыфразеалагічнага — [58, с. 17-29] асноўнае месца займае фразеалагічна-сінтаксічны спосаб, г.зн. утварэнне фразеалагізмаў на базе сінтаксічных адзінак у выніку іх пераасэнсавання. Нярэдка гэты спосаб зводзяць толькі да метафарызацыі свабодных словазлучэнняў ці састаўных тэрмінаў. Несумненна, што пераважае метафарычнае пераасэнсаванне гэтых сінтаксічных адзінак — перанос назвы з адной з’явы на другую на аснове падабенства паміж імі. Але ў межах названага спосабу існуюць і іншыя шляхі ўтварэння фразеалагізмаў, праўда, значна менш пашыраныя за метафарычныя. Так, у выніку метанімічнага пераносу, заснаванага на сумежнасці дзвюх з’яў, не ўяўна, а непасрэдна звязаных адна з другой пастаяннымі адносінамі, узніклі, напрыклад, такія выразы: *даць гарбуз, на пасад садзіць, вынесці ўперад нагамі, і брывом не вядзе, паціраць рукі*.

Больш за сотню фразеалагізмаў утварыліся шляхам сінекдахічнага пераносу (назва часткі ўжываецца ў значэнні цэлага). Напрыклад, *дах над галавой* ‘дом ці кватэра, пакой’ паходзіць са свабоднага словазлучэння ў выніку сінекдахічнага пераасэнсавання (замена на назва цэлага назвай яго часткі). Аналагічна склаўся і выраз *над адным дахам* ‘у адным доме, у адной кватэры, разам (жыць, пражываць)’. Як разгорнутая сінекдаха ўспрымаецца фразеалагізм *да апошняга дыхання* ‘да самай смерці, да канца жыцця’. Сінекдахічны перанос бачыцца ў аснове выказаў з *кальскі* ‘ад самага маленства’, *на колах* ‘у руху, у дарозе (жыць, знаходзіцца і пад.)’.

Шмат якія фразеалагізмы страцілі сваю ўнутраную форму, і іх сінекдахічная аснова ўсведамляецца толькі ў выніку этымалагічнага аналізу. Так, выраз *ад Адама* ‘з даўніх часоў, здаўна’ генетычна звязаны з назвай першага, паводле Бібліі, чалавека на зямлі. Калька з нямецкай мовы з *малатка*, што значыць ‘з публічнага торгу’, мае этымалагічную сувязь з аўкцыённым продажам: калі за тую ці іншую рэч пакупнік прапаноўваў найвышэйшую цану, ударам малатка аб’яўлялі, што рэч прададзена. Сінекдахічная аснова ёсць, напрыклад, і ў выразе *сіняя панчоха* (калька з англійскай мовы са значэннем ‘непрывабная жанчына, якую больш за ўсё цікавяць дзелавыя, навуковыя заняткі’). У Англіі ў другой палове XVIII ст. спачатку гэтым выразам называлі, а дакладней, прызывалі адну асобу, прычым не жанчыну, а мужчыну — вучонага Стэлінгфліта,

які, насуперак модзе, апранаўся ў цёмнае, а панчохі насіў сінія. У такой форме ён прыходзіў у свой гурток, які аб'ядноўваў жанчын і мужчын і на пасяджэннях якога вяліся гутаркі на літаратурныя і навукова-тэхнічныя тэмы. Назва *сіняя панчоха* была перанесена на ўвесь гурток і яго ўдзельнікаў. У далейшым выраз замацаваўся толькі за такімі жанчынамі, якія больш цікавяцца навукай, чым гаспадарчымі жаночымі справамі.

Пры сінегдахічным пераасэнсаванні, як і пры метафарычным і метанімічным, пэўнае абстрактнае паняцце, увасобленае ў фразеалагізме, перадаецца праз канкрэтны вобраз, праз нагляднае ўяўленне. Так, у выразе *да сівых валасоў* 'да глыбокай старасці' назва канкрэтнай дэталі, характэрнай для пэўнага ўзросту, ужыта ў значэнні самога гэтага ўзросту. Параўн. таксама: *пад бокам* — 'зусім блізка, недалёка'.

Калі ж супаставіць вынікі пераасэнсавання з зыходным словазлучэннем, то назіраецца пэўная паслядоўнасць. Пры метафарызацыі пераменнага словазлучэння досыць часта ўвага акцэнтуюцца не на асноўных семах гэтага словазлучэння, а на пабочных, другарадных, а то і патэнцыяльных, якія, актуалізуючыся, засланяюць астатнія элементы сэнсавай структуры свабоднага словазлучэння. Пры ўзнікненні фразеалагізма, напрыклад, *закручваюць гайкі* 'павышаць патрабаванні да каго-небудзь, умацняць строгасць' актуалізацыю атрымала патэнцыяльная сема адпаведнага словазлучэння (гайкі *закручваюць*, каб механізм працаваў надзейна, бездакорна). Калі ж пэўнае словазлучэнне, напрыклад, *даваць гарбуз*, падпадае пад метанімічнае пераасэнсаванне, то ўсе семы зыходнага словазлучэння «пераходзяць у структуру вытворнага» (фразеалагізма), «дзе становяцца дыферэнцыяльнымі» [88, с. 128]. Нагадаем, што ўзнікненне фразеалагізма *даваць гарбуз* 'адмаўляць таму, хто сватаецца' этымалагічна мае пасрэдную сувязь са звычайем, які бытаваў на Украіне і ў некаторых паўднёвых раёнах Беларусі: калі дзяўчына ці яе бацькі непрыхільна ставіліся да сватання, дык маладому або свату давалі гарбуз як знак нязгоды.

Што да сінегдахічных пераносаў, дык тут ва ўтвораны фразеалагізм, як, дарэчы, і пры ўзнікненні такім жа шляхам новага значэння ў слове, «пераходзіць толькі адна сема зыходнага» спалучэння, «якая выконвае ролю архісемы (агульнай, родавай семы)» [88, с. 128]. Гэта ўжо было паказана на прыкладах *дах над галавой*, *з калыскі*, *на колах* і інш.

Найчасцей менавіта такім жа чынам утварыліся так званыя саматычныя фразеалагізмы (з кампанентам, які на ўзроўні слоў

з'яўляецца назвай часткі чалавечага цела або абазначае сумежныя з імі з'явы). Так, ёсць больш за 80 заснаваных на сінекдасе фразеалагізмаў з кампанентамі *вока, вуха, рука, нага, галава, нос, вусны, горла, грудзі, губа, зуб, твар, плячо, рот, пята, язык* (у розных склонавых формах гэтых кампанентаў). Вось толькі некалькі прыкладаў разам з кароткай семантычнай характарыстыкай фразеалагізмаў: *на чатыры вокі* 'без сведак, без пабочных асоб', *на свае вочы* 'непасрэдна сам, без пасрэднікаў', *у вочы* 'ў прысутнасці каго-небудзь, адкрыта і нічога не хаваючы', *з вуха на вуха* 'ад аднаго да другога', *сваімі вушамі* 'непасрэдна сам', *у адны рукі* 'адной асобе', *з рук у рукі* 'непасрэдна каму-небудзь' і 'ад аднаго да другога, ад адных да другіх', *на нагах* (мае 5 значэнняў, у тым ліку 'стоячы (рабіць што-небудзь)', 'здаровы, не хворы', 'не кладучыся ў пасцель (пераносіць хваробу)', *ні нагой* (куды, да каго) 'зусім не бываць у каго-небудзь', *галава гуза шукае* (чыя, у каго) 'хто-небудзь сваімі паводзінамі напрошваецца на непрыемнасці', *на сваю галаву* 'сабе на шкоду', *на нос* 'кожнаму, на кожнага', *з-пад носа* 'зусім блізка ад каго-небудзь', *з вуснаў* 'ад каго-небудзь (пачуць, даведацца і пад.)', *на вуснах* 'пастаянна паўтарацца кім-небудзь', *з вуснаў у вусны* 'ад аднаго да другога, у вуснай форме', *горла шырокае* (у каго) 'хто-небудзь вельмі прагны, хцівы, зайздросны', *грудзі ў грудзі* 'вельмі блізка, зусім побач (стаяць, знаходзіцца і пад.)', *губа не дура* (у каго) 'хто-небудзь мае добры густ', *не па зубах* (каму) 'не адпавядае чым-небудзь магчымасцям, здольнасцям', *перад тварам* 'непасрэдна перад кім-небудзь, у прысутнасці каго-небудзь', *плячо ў плячо* 'ў непасрэднай блізкасці, адзін каля аднаго', *і пары з рота не пусціць* 'не гаварыць нічога лішняга', *пад пятай* (у каго) 'у поўным падпарадкаванні', *язык доўгі* (у каго) 'хто-небудзь занадта балбатлівы'.

Можна меркаваць, што шматлікія выразы з кампанентам *язык* у іх складзе таксама генетычна з'яўляюцца разгорнутымі сінекдахамі. Гэта, напрыклад, такія выразы: *язык адняўся* (у каго), *язык гладка ходзіць* (у каго), *язык заплятаецца* (у каго), *язык ля вушэй матляецца* (у каго), *язык не паварочваецца* (у каго), *язык па-за вушамі ходзіць* (у каго), *язык свярбіць* (у каго), *язык у роце не месціцца* (у каго). Як відаць з прыведзеных прыкладаў, гэтыя і падобныя фразеалагізмы маюць адкрытую, незамкнёную структуру сказа, і іх рэалізацыя ў маўленні немагчыма без дапаўнення іх назвай суб'екта. Яны заўсёды выступаюць як ацэнка лагічнага суб'екта, выражанага назоўнікам у родным склоне. Так, *язык у роце не месціцца* (у каго) — гэта 'хто-небудзь не можа стрымацца, каб

не загаварыць, не расказаць пра штосьці'. У аснове кожнага з гэтых фразеалагізмаў — нерэальны вобраз, звязаны з языком як органам маўлення ў чалавека. Кампанент *язык* уступае ў, здавалася б, нелагічныя сувязі з дзеясловам (ці дзеяслоўным словазлучэннем), утвараючы лексіка-фразеалагічны кантэкст, слоўна-кампанентны комплекс (фразеалагізм + *у каго*), якім характарызуюцца дзеянні або стан чалавека.

Для фразеалагізмаў, утвораных у выніку метафарычнага ці метанімічнага пераасэнсавання, характэрна семантычная цэласнасць, нераскладальная на асобныя значэнні кампанентаў. Пры сінекдахічным жа пераносе сустракаюцца выпадкі, калі асобныя кампаненты, суадносныя з часціцамі ці прыназоўнікамі, захоўваюць свой сэнсавы змест (граматычнае значэнне). Так, фразеалагізм *не па зубах* (каму) абазначае 'не адпавядае чым-небудзь магчымасцям, здольнасцям'. Тут кампанент *не* не страчвае сваёй адмоўнай мадальнасці. Яшчэ некалькі прыкладаў з кампанентамі-прыназоўнікамі *да, з, на, у*: *да сівых валасоў* 'да глыбокай старасці', *да апошняга дыхання* 'да канца жыцця', *з носа* 'з кожнага, з аднаго чалавека', *з рук* (чыіх, каго) 'з-пад чыёй-небудзь улады, залежнасці', *на нос* 'на кожнага', *у руках* 'у поўнай залежнасці ад каго-небудзь', *у вачах* (каго, чыіх) 'у чым-небудзь уяўленні'. Гэтыя выпадкі, хоць і нячастыя пры ўтварэнні фразеалагізмаў сінекдахічным шляхам, з'яўляюцца прыкладам нераўнамернай дэактуалізацыі слова-кампанента.

Калі разглядаць выразы *з рук* (купляць, прадаваць), г.зн. 'не ў магазіне', *з першых рук* 'непасрэдна ад уладальніка, не праз перакупшчыка (купляць, набываць)', *з другіх рук* 'праз перакупшчыка', то першы выраз (*з рук*) склаўся ў выніку сінекдахічнага пераносу, а ва ўтварэнні двух другіх выказаў бачым адначасова і сінекдахічнае пераасэнсаванне (*з... рук*), і наяўнасць кампанентаў *першых, другіх*, якія тут выконваюць сэнсаўтваральную функцыю і семантычна суадносяцца з адпаведнымі словамі свабоднага ўжывання. Дарэчы, фразеалагізм *з першых рук* і *з другіх рук* — гэта калькі з французскай мовы.

Аналагічнае можна сцвярджаць і пры разглядзе фразеалагізмаў *з вуснаў* 'ад каго-небудзь (пачуць, даведацца і пад.)', *з першых вуснаў* 'непасрэдна ад сведкі', *з другіх вуснаў* 'праз пасрэднікаў'. Тут таксама ў двух апошніх выказах ёсць семантычна адзначаныя словаўтваральныя кампаненты *першых, другіх*.

Такім чынам, пад фразеалагічна-сіntaxічным спосабам фразеалагічнай дэрывацыі трэба разумець не толькі метафарычнае, але

і метанімічнае і сінекдахічнае пераасэнсаванне свабодных, пераменных словазлучэнняў, у тым ліку і прэдыкатыўных, а таксама спалучэнняў слоў.

Выразы тыпу абіванне парогаў і каша заварваецца

У нашай мове ёсць нямала выказаў, якія ўзніклі на аснове ўнутраных фразеалагічных рэсурсаў, склаліся на базе ўжо існуючых фразеалагічных адзінак. У такім разе можна і трэба асобна гаварыць пра ўнутрыфразеалагічны спосаб і яго шматлікія і разнастайныя працэсы ўтварэння новых фразеалагізмаў. Адзін з гэтых працэсаў — утварэнне ад выказаў дзеяслоўнага тыпу суадносных з імі назоўнікавых фразеалагізмаў. Ён у пэўнай ступені збліжаецца з марфалагічным спосабам лексічнай дэрывацыі — самым прадуктыўным спосабам словаўтварэння. Так, у чатырох тамах ТСБМ пададзена каля 2000 назоўнікаў, утвораных ад дзеясловаў пры дапамозе суфіксаў ці нулявой суфіксацыі (*валодаць* — *валоданне*, *абвозіць* — *абвоз*).

Падобную з’яву можна назіраць і сярод фразеалагізмаў. Тут таксама нярэдка новы выраз (назоўнікавы) фарміруецца на аснове дзеяслоўнага ў выніку ўтварэння аддзеяслоўнага кампанента-назоўніка ад граматычна галоўнага слова; пры неабходнасці замяняецца і склонавая форма залежнага слова-кампанента: *абіваць парогі* — *абіванне парогаў*, *зрываць маску* — *зрыванне масак*, *з’яўляцца на свет* — *з’яўленне на свет*, *гуляць у хованкі* — *гульня ў хованкі*, *выкручваць рукі* — *выкручванне рук*, *замятаць сляды* — *замятанне слядоў*. Параўн. ужыванне апошняй пары суадносных выказаў у межах двух суседніх сказаў: «Гэта ўжо было падобна на *замятанне слядоў*. А калі *замятаюць сляды*, тады, зразумела, пачынаюць нечага баяцца» (М.Лынькоў).

Адны даследчыкі (М.М.Капыленка, Л.І.Райзензон і інш.) не лічаць такія ўтварэнні новымі адзінкамі, а разглядаюць іх як змяненні фразеалагізма па парадыгматычных формах. Другія (напрыклад, А.М.Базыленка) кваліфікуюць утварэнні тыпу *пераліванне з пустога ў парожня* як індывідуальна-аўтарскія, як творчую апрацоўку агульнамоўнага фразеалагізма. Трэція (Ю.Ю.Аваліяні, Е.А.Іваннікава, А.Н.Ціханаў, А.П.Чапасава і інш.) сцвярджаюць, што ўтварэнні на аснове дзеяслоўных выказаў — гэта «новыя фразеалагічныя адзінкі ўжо не з працэсуальным, а з прадметным значэннем» [44, с. 9], што дзеяслоўныя і суадносныя назоўнікавыя

фразеалагізмы — «гэта не дзве формы адной і той жа адзінкі, а два самастойныя ўтварэнні» [103, с. 75].

Як у лексікалогіі дзеяслоў (скажам, *пераліваць*) і аддзеяслоўны назоўнік (*пераліванне*) слухна лічаць двума асобнымі словамі, так і ў фразеалогіі назоўнікавыя выразы, утвораныя на аснове дзеяслоўных, павінны кваліфікавацца як самастойныя адзінкі моўнай сістэмы. Яны адрозніваюцца ад суадносных дзеяслоўных выказаў семантыкай, катэгорыяльным значэннем, марфалагічнымі формамі, сінтаксічнай роляй. Нельга лічыць іх і індывідуальна-аўтарскімі з’явамі, асабліва калі яны не адзінкавыя ўжыванні, а шырока выкарыстоўваюцца ў маўленні. Так, тут можна было б прывесці 9 прыкладаў на рэалізацыю фразеалагізма *пераліванне з пустога ў парожняе*. Амаль гэтак жа часта ўжываюцца і такія, напрыклад, выразы: *ад’яда душы, вайна з ветракамі, гульня з агнём, гульня ў ката і мышку, гульня ў паддаўкі, закручванне гаек, звядзенне рахункаў, ігра на нервах, навешванне ярлыкоў, таптанне на месцы*.

Несумненна, гэтыя і іншыя выразы, непадобныя на суадносныя дзеяслоўныя сваімі семантычнымі і граматычнымі характарыстыкамі, з поўнай падставай заслужваюць статуса самастойных адзінак і павінны тлумачыцца, апісвацца ў слоўніку на сваіх алфавітных месцах. Аднак у «Фразеалагічным слоўніку рускай мовы» (1967, пазнейшыя перавыданні стэрэатыпныя) выразы тыпу «ігра в бирюльки» кваліфікуюцца не як асобныя назоўнікавыя адзінкі, а як так званыя «формы ўжывання» пэўнага дзеяслоўнага фразеалагізма. Пад уплывам гэтага слоўніка і ў некаторых беларускіх фразеаграфічных даведніках аналагічным чынам падаюцца назоўнікавыя ўтварэнні. Напрыклад, у слоўніку Г.Ф.Юрчанкі «І сячэ і паліць» у слоўнікавым артыкуле «пераліваць з пустога ў парожняе» побач з трывальнай формай «пераліваць...» прыводзіцца і нібыта форма «пераліванне...». Прыкладна тое самае знаходзім і ў «Фразеалагічным слоўніку мовы твораў Я.Коласа» (гл., напрыклад, артыкулы: *выйсці са строю, валодаць пяром, закласці фундамент*).

У ФСБМ кожны назоўнікавы дэрыват тыпу *абіванне парогаў* апісваецца ў сваім слоўнікавым артыкуле і ілюструецца адпаведнымі прыкладамі, з якіх відаць, што ён мае не дзеяслоўнае, працэсуальнае значэнне, а назоўнікавае, прадметнае, у сказе выступае не як выказнік, а як дзейнік ці дапаўненне, валодае не дзеяслоўнымі катэгорыямі трывання, часу, асобы і ладу, а назоўнікавымі — роду, ліку, склону, не спрагаецца, а скланяецца, — інакш кажучы, паводзіць сябе як звычайныя назоўнікавыя фразеалагізмы. Такіх дэрыватаў у ФСБМ 44, яшчэ 16 (*валоданне пяром, замыканне*

<самога> ў сабе, псаванне крыві, умыванне рук, спісванне ў архіў і інш.) апісаны ў дадатку да слоўніка [57, с. 20-43]. Амаль усе назоўнікавыя дэрываты, за рэдкім выключэннем (*навядзенне мастоў, уступленне ў сілу*), утвараюцца ад кампанентаў, якія генетычна з'яўляюцца дзеясловамі незакончанага трывання, прычым у пераважнай большасці прама-пераходнымі: *забіваць казла — забіванне казла, выносіць смецце з хаты — вынас смецця з хаты*.

Найбольш прадуктыўным дэрывацыйным сродкам выступае суфікс *-нн-е*, які далучаецца да дзеяслоўнай асновы: *выбіваць клін клінам — выбіванне клінам кліна; выкіданне за вароты, закрыванне вачэй, падбіванне кліноў, паціранне рук, капанне на мазгі, коўзанне па паверхні* і інш. Некаторыя выразы ўтварыліся пры дапамозе суфіксаў *-н-я, -к-а*, перад якімі канцавая галосная інфінітыўнай асновы адкідаецца: *гуляць у маўчанку — гульня ў маўчанку; гульня ў жмуркі, гульня ў бірулькі, прамыўка мазгоў* і інш. Выкарыстоўваецца і суфікс *-л-я*, перад якім адсякаецца канцавая галосная ўтваральнай асновы, а таксама чаргуюцца *а-о, в-ў*: *будаваць паветраныя замкі — будоўля паветраных замкаў; лоўля рыбка ў мутнай вадзе*.

Асобныя выразы ўтварыліся бязафіксным спосабам (нулявой суфіксацыяй), пры якім адкідаецца канцавая галосная інфінітыўнай асновы, чаргуюцца канцавыя зычныя (*адводзіць вочы — адвод вачэй, пераводзіць на рэйкі — перавод на рэйкі, сыходзіць са сцэны — сыход са сцэны*), пераносіцца націск на папярэдні склад (*выядаць душу — выяда души, выходзіць са строю — выхад са строю*).

Калі ўтваральны дзеяслоўны фразеалагізм мае два значэнні ці больш, то ў адных выпадках і вытворныя назоўнікавыя выразы захоўваюць тую ж колькасць значэнняў (*перамыванне костачак, пераліванне з пустога ў парожняе*), у другіх — назоўнікавыя выразы адназначныя (*сыход са сцэны, згушчэнне фарбаў*). Назіраюцца несупадзенні паміж суадноснымі выразамі па іх спалучальных магчымасцях. Параўн., напрыклад: *адводзіць вочы (каму) — адвод вачэй; пераядаць вантробы (каму) — пераяда вантроб; выходзіць у свет — выхад у свет (чаго); перамываць костачкі (чые, каго, каму) — перамыванне костачак (каго, чыіх)*.

Што да суадноснай пары *блукаць па пакутах* і *блуканне па пакутах*, дык у гэтым выпадку маем справу з адваротным дэрывацыйным працэсам. Спачатку ўзнік назоўнікавы фразеалагізм *блуканне па пакутах* як калька з царкоўнаславянскай мовы, а ўжо на яго аснове стварыўся *блукаць па пакутах*, набыўшы працэсуальнае значэнне і граматычныя ўласцівасці дзеяслоўнага фразеалагізма.

Звернемся цяпер да фразеалагізмаў тыпу *каша заварваецца, вочы адкрываюцца* (у каго, каму). Кожны з гэтых і шматлікіх падобных выказаў ні ў сэнсавых, ні ў граматычных адносінах не можа быць суаднесены з якой-небудзь часцінай мовы. Тут назіраем як бы адначасовае сумяшчэнне прымет некалькіх часцін мовы. Такія выразы варта называць несудадноснымі.

Яны характарызуюць дзеянне або стан асобы ці прадмета, і іх рэалізацыя ў маўленні, за рэдкім выключэннем, немагчымая без дапаўнення іх назвай суб'екта ва ўскосных склонах: *сэрца ледзянее* (у каго). Сэнсавы змест несудадноснага фразеалагізма раскрываецца з дапамогай прэдыкатыўнага словазлучэння, у складзе якога ролю граматычнага ці лагічнага дзейніка выконвае няпэўны займеннік: *скура шэрхне* (на кім, у каго) — 'хто-небудзь адчувае моцны страх, жах'.

Несудадносныя выразы найчасцей утвараюцца фразеалагічна-сітаксічнымі спосабам — на базе адпаведных сітаксічных адзінак (свабодных словазлучэнняў прэдыкатыўнага тыпу) у выніку іх пераважна метафарычнага пераасэнсавання. У аснове такіх выказаў можа быць як рэальны, так і нерэальны вобраз: *валасы становяцца дыбам* (у каго), *калені дрыжаць* (у каго), *манна з неба сыплецца* (каму), *вароты пірагамі падпёртыя* (у каго), *і куры не шэпчуць* (пра каго), *на вярбе грушы растуць* (у каго). Зрэдку несудадносныя выразы ўзнікаюць эліптычнымі спосабам — у выніку скарачэння прыказак; напрыклад: *адальюцца слёзы* (каму чые), *чорт дзяцей калыша* (каму).

Параўнальна немалая частка несудадносных выказаў, структурна арганізаваных як двухсастаўны сказ, утварылася на базе фразеалагізмаў дзеяслоўнага тыпу. Так, выразы *вочы адкрываюцца* (у каго, каму), *сэрца ледзянее* (у каго) узніклі на аснове дзеяслоўных *адкрываць вочы* (каму), *ледзяніць сэрца* (чыё, каго). Параўн. таксама: *закрываць (заплюшчваюць) вочы* (на што) 'знарок не заўважаць чаго-небудзь важнага, значнага' — *вочы закрываюцца (заплюшчваюцца)* (у каго на што) 'хто-небудзь знарок не заўважае чаго-небудзь'. Яшчэ прыклады такіх дэрыватаў: *клубок разблытваецца*, *вузел развязваецца*, *святло праліваецца* (на што), *свет пераварочваецца*, *свет адкрываецца* (каму), *рука набіта* (у каго, чыя на чым, у чым).

Найчасцей яны маюць двухкампанентную структуру, як і судадносныя дзеяслоўныя фразеалагізмы. Калі ж дэрыват узнікае на аснове дзеяслоўнага выразу з большай колькасцю кампанентаў, то адпаведна і ён становіцца трох- ці чатырохкампанентным — са

структурай развітага двухсастаўнага сказа; параўн.: *выбіць козыр з рук* — *kozyr выбіты з рук*; *ставіць знак роўнасці* — *ставіцца знак роўнасці*; *знайсці агульную мову* (з кім) — *знайшлася агульная мова* (у каго з кім); *перапоўніць чашу* <цярпення> — *чаша* <цярпення> *перапоўнілася*.

Тое, што гэтыя выразы пазнейшага паходжання і склаліся яны на базе дзеяслоўных, а не наадварот, пацвярджаецца шэрагам фактаў. Так, у зборніках з прыказкамі і фразеалагізмамі, апублікаваных у XIX ст. (працы І.Насовіча, Е.Раманава, Я.Ляцкага і інш.), такія выразы не фіксуюцца. Некаторыя дзеяслоўныя фразеалагізмы прыйшлі да нас як калькі з іншых моў (напрыклад, *закрываецца лавачку*, *скрыжоўваецца мячы* — з французскай, *зрабіць вялікія вочы* — з нямецкай), і пасля на іх аснове ўжо ў нашай мове ўтварыліся: *лавачка закрываецца*, *мячы скрыжоўваюцца* (дзе), *вочы вялікія зрабіліся* (у каго). Асобныя дзеяслоўныя фразеалагізмы паходзяць з прыказак. Напрыклад, *заварыць кашу* і *расхлёбваць кашу* ўтварыліся з прыказкі *Сам заварыў кашу, сам і расхлёбвай* у выніку яе расшчаплення на дзве часткі. У далейшым дзеяслоўны фразеалагізм *заварваць* (*заварыць*) *кашу* стаў вытокаам новага выразу, утворанага па структурнай схеме двухсастаўнага сказа: *каша заварваецца* (*заварылася*).

Лексіка-граматычная спалучальнасць фразеалагізмаў тыпу *каша заварваецца* нярэдка такая ж, як і ў іх папярэднікаў (дзеяслоўных фразеалагізмаў): *закладваць асновы* (чаго) — *закладваюцца асновы* (чаго), *перайсці рубікон* — *рубікон прайдзены*, *адпячы пірагі* (каму) — *адпякуцца пірагі* (каму), *завязаць свет* (каму) — *свет завязаны* (каму). Найчасцей ад дзеяслоўнага фразеалагізма ўтвараецца суадносна выраз з іншымі спалучальнымі магчымасцямі: *пускаяць рукі* — *рукі апускаюцца* (у каго), *набіць вока* (на чым) — *вока набіта* (у каго, чыё на чым), *раскрыць карты* (каму) — *карты раскрыты* (чыё), *звязаць рукі* (каму) — *рукі звязаны* (у каго).

Характэрна, што ўсе двухкампанентныя дзеяслоўныя фразеалагізмы, якія сталі дэрывацыйнай базай для ўтварэння выказаў, несудносных з часцінамі мовы, структурна арганізаваныя як дзеяслоўныя словазлучэнні мадэлі «прама-пераходны дзеяслоў + назойнік у вінавальным склоне»: *развязаць вузел*, *набіць руку*, *пускаяць рукі* і г.д. У трох- і чатырохкампанентных фразеалагізмах схема больш ускладненая, але таксама з прама-пераходным дзеясловам у якасці граматычна галоўнага кампанента: *ставіць знак роўнасці*, *зводзіць канцы з канцамі* і інш. Усе гэтыя выразы

абазначаюць дзеянне і выражаюць яго ў катэгорыях асобы, ладу, часу, трывання і ліку, а таксама роду (у формах прошлага часу і ўмоўнага ладу): *заварваю (-еш, -е, -ем і г.д.) кашу, заварвай..., заварыў..., заварыла б...* і інш. Сінтаксічная роля гэтых фразеалагізмаў — выказнік.

Што да ўтвораных на іх аснове фразеалагізмаў, несуднасных з часцінамі мовы, то яны знешне падобныя да прэдыкатыўных словавазлучэнняў, у якіх граматычна галоўнае слова — назоўнік у назоўным склоне, залежнае — дзеяслоў ці дзееспрыметнік, дапасаваны да назоўніка. З'яўляючыся часткай больш складанага па структуры сказа, такія фразеалагізмы аказваюцца на месцы галоўных членаў, але слухна кваліфікуюцца не як дзейнік і выказнік, а як непадзельны галоўны член безасабовага сказа: «У многіх хатах *канцы не зводзіліся з канцамі*. Не хапала хлеба, каб дацягнуць да новага ўраджаю» (І.Дуброўскі).

З марфалагічнага боку большая частка гэтых фразеалагізмаў належыць да зменных, але іх граматычная парадыгма абмяжоўваецца толькі катэгорыямі трывання і часу. Носьбітам парадыгматычных формаў выступае дзеяслоўны кампанент. Так, *мост перакідаецца* (паміж чым, ад чаго да чаго) ужываецца ў такіх трывальных і часавых формах: *перакідаўся, перакінуўся, перакінецца*. Або: *кроў льецца (лілася, пральецца, пралілася)* (дзе, чыя, за каго, за што).

Другая частка гэтых фразеалагізмаў не змяняецца. Сюды адносяцца выразы, утвораныя па мадэлі «назоўнік у назоўным склоне + дзееспрыметнік закончанага трывання»: *карты збытаны* (чыя, каго), *дзверы адчынены* (каму, для каго, перад кім), *дарога адкрыта* (каму, перад кім) і пад. Зрэшты, фразеалагізмы гэтай структурнай мадэлі граматычнае значэнне часу могуць выражаць пры дапамозе звязкі *быць*, якая ставіцца паміж кампанентамі або перад фразеалагізмам: *масты былі спалены* (Б.Мікуліч), *у вас будуць рукі развязаны* (А.Шашкоў).

Як відаць са сказанага, несуднасныя фразеалагізмы адрозніваюцца ад адпаведных дзеяслоўных па ўсіх параметрах: па семантыцы (пры наяўнасці агульных сем), катэгарыяльным значэнні, марфалагічных формах, структурнай арганізацыі і сінтаксічнай функцыі. Таму гэтыя выразы, як зыходныя — дзеяслоўныя, так і вытворныя — несуднасныя, павінны кваліфікавацца як самастойныя адзінкі моўнай сістэмы і апісвацца ў слоўніку на сваіх алфавітных месцах. Несуднасных аддзеяслоўных дэрыватаў апісанага тыпу ў ФСБМ 43.

Калі параўнаць гэтыя пары па колькасці значэнняў, то выяўляецца, што ў адных выпадках і ўтваральныя дзеяслоўныя, і вытворныя несудадныя выразы захоўваюць тую ж колькасць значэнняў (*галава забіта ў каго, чыя чым*), у другіх — вытворныя выразы адназначныя (*мост перакідваецца, кроў льецца, рыса падводзіцца*), у трэціх — вытворны выраз развівае ў сабе адно са значэнняў, несупастаўляльнае са значэннямі дзеяслоўнага фразеалагізма (*канцы з канцамі не зводзяцца*).

Пры ўтварэнні несудадных фразеалагізмаў прамы аб'ект (назоўнік у вінавальным склоне) дзеяслоўнага выразу становіцца суб'ектам (назоўнікам у назоўным склоне). Да яго дапасоўваецца адпаведны кампанент-дзеяслоў, утвораны на базе папярэдняга пры дапамозе постфікса *-ся (-ца)*, або кампанент-дзеепрыметнік, утвораны з дапамогай суфіксаў *-т-, -н-, -ен-*: *разрадзіць атмасферу — атмасфера разраджаецца; набіць вока — вока набіта; дарога расчышчаецца (расчышчана), душа раскрываецца, коп'і ломяцца, кропка пастаўлена, кропкі над «і» пастаўлены, рукі развязаны*. Своеасабліва ўтвораны выразы *кроў ледзянее, сэрца ледзянее* на аснове дзеяслоўных *ледзяніць кроў, ледзяніць сэрца*. У адным выпадку можна назіраць дэрывацыйны працэс, адваротны апісанаму. На базе несудаднага фразеалагізма *акцыі паднімаюцца* (чые, каго), паўкалькі з французскай мовы, у нашай мове склаўся дзеяслоўны выраз *паднімаць акцыі* (чые, каго).

Недакладна скалькаваныя фразеалагізмы

У нашай мове, як і ў іншых развітых літаратурных мовах, больш як трэцюю частку фразеалагізмаў складаюць калькі і паўкалькі. Калькаванне — адзін з асноўных шляхоў папаўнення фразеалагічнага складу. Яно бывае поўнае і няпоўнае. Пры поўным калькаванні ствараюцца калькі, пры няпоўным — паўкалькі. Напрыклад, *як на іголках* — калька з нямецкай мовы (*wie auf Nadeln*), узнікла ў выніку паслоўнага перакладу: *wie* — *як, auf* — *на, Nadeln* — *іголках; рубікон перайсці* — паўкалька з лацінскага выразу *Rubiconem transeo*, у якім апошні кампанент перакладзены словам *перайсці*, а першы (назва ракі ў паўночнай Італіі) не патрабуе перакладу.

Некаторыя скалькаваныя выразы можна ацэньваць як недакладныя калькі ці паўкалькі. Напрыклад, фразеалагізм *не ў сваёй талерцы* — недакладная калька французскага выразу *en dehors de son assiette* (літаральна «не ў сваёй пасадцы»).

Ні богу свечка ні чорту качарга — недакладная паўкалька з польскай мовы, дзе гэты выраз ужываўся ўжо ў XVI ст. і фіксуецца ў форме *ani Bogu swieczki ni diablu ożoga* (літаральна «ні богу свечка ні чорту галавешка»). Ён пабудаваны на супрацьпастаўленні Бога і чорта і іх крыніц святла — свечкі і галавешкі. Слова *ożog* у польскай мове абазначае і ‘галавешка’, і ‘качарга’, таму пры калькаванні, відаць, адбылася падмена аднаго значэння другім. Дарэчы, у «Зборніку беларускіх прыказак» І.І.Насовіча выраз занатаваны ў форме *ні богу свечка ні чорту галавешка*.

Цікавую гісторыю мае фразеалагізм *ісці ва-банк*. Для тых, хто ведае французскую мову, адразу становіцца відавочнай сэнсавая таўталагічнасць гэтага выразу. У ім ёсць запазычанне з французскай мовы *va banque*, што значыць ‘іду на банк, ці, інакш, гуляю на ўсе грошы, пастаўлены на кон’. Гэта запазычанне злілося ў маўленні карцёжнікаў у адно слова *ва-банк* і ўступіла ў сувязь з дзейсловам *ісці*. У такім выглядзе таўталагічнае словазлучэнне, перасэнсаванне, перайшло ў літаратурны ўжытак.

Ёсць і яшчэ шмат выразаў, недакладна скалькаваных з французскай мовы. Фразеалагізм *jondre les deux bouts* пры літаральным перакладзе гучыць так: «зводзіць два канцы». Генетычна ён звязаны з маўленнем рахункаводаў, дзе канцы асэнсоўваліся як «расход і прыход». У нас ён замацаваўся ў форме *зводзіць канцы з канцамі* і атрымаў два значэнні: ‘пераадольваючы перашкоды, узгадняць розныя бакі чаго-небудзь, злучаючы іх у адно’ і ‘задавальняць жыццёвыя патрэбы, знаходзячы выйсце з цяжкага матэрыяльнага становішча’.

Рабіць пагоду — недакладны пераклад французскага выразу *faire la pluie et le beau temps* (літаральна «рабіць дождж і добрую пагоду»). У французаў узнікненне фразеалагізма звязана з дзейнасцю астралагаў, якіх трымалі пры каралеўскім двары, бо яны нібыта маглі не толькі прадказаць пагоду, але і ўплываць на яе.

Параўн. наша *трымаць на адлегласці* (каго) і французскае *tenir a distance respectueuse* (літаральна «трымаць на значнай адлегласці»). Этымалагічна выраз звязваецца з правіламі этыкету, паводле якіх неабходна было знаходзіцца на пэўнай адлегласці ад караля і іншых важных асоб. Французскі фразеалагізм *sur pied de J'egalité* (літаральна «на назе роўнасці») перакладзены як *на роўнай назе* (з кім). На аснове гэтай недакладнай калькі ў нашай мове развіўся яшчэ адзін выраз — (станавіцца, стаць) *на роўную нагу* (з кім).

Прыкладзём яшчэ некалькі прыкладаў недакладна скалькаваных фразеалагізмаў з іншых моў. Нямецкія выразы *Hand aufs Herz*

(«руку на сэрца»), *Muttermal* («матчына пляма»), *sich die Haare auszaufen* («сабе валасы рваць») перакладзены так: *паклаўшы руку на сэрца, радзімая пляма, рваць на сабе валасы*. Са складанага нямецкага назоўніка *Grützkopf* ‘дурніла’, у якім *Grütz* — каша, *Kopf* — галава, атрымаўся фразеалагізм *каша ў галаве* (у каго). Дарэчы, многія складаныя нямецкія назоўнікі спарадзілі ў выніку перакладу іх асноў фразеалагізмы: *Adamsapfel* — *адамаў яблык*, *Goldregen* — *залаты дождж*, *Krokodilstänen* — *кракадзілавы слёзы*, *Prüfstein* — *пробны камень*, *Bartholomäusnacht* — *варфаламеўская ноч*. Недакладныя калькі з лацінскай мовы: *animus in pedes decidit* («душа ў ногі (ступні) упала») — *душа ў пятках*; *tria verba non potest jungere* («трох слоў не магчы гаварыць») — (не магчы, не ўмець) *вязаць двух слоў*.

Некаторыя калькі з рускай мовы таксама недакладныя, напрыклад: *витать в облаках* — бел. *лунаць у паднябессі*, руск. *сбрасывать са счетов* — бел. *скідваць з рахунку*. У апошнім выпадку кампаненты *со счетов* маюць першапачатковую сувязь з лічылнікамі, а сам рускі выраз паходзіць з маўлення рахунковых работнікаў, якія, калі падлікі закончаны, скідвалі костачкі з лічылнікаў, паварочваючы рамку так, каб костачкі аказаліся справа.

Асобна трэба сказаць пра выраз *адстаўной казы барабаншчык*. Тут ужо не калькаванне, а запазычанне з рускай мовы, прычым з памылковай формай першага кампанента. У беларускую мову выраз перайшоў механічна і стаў ужывацца без уліку яго сапраўднага этымалагічнага вобраза (*адстаўной казы барабаншчык* замест правільнага *адстаўны казы барабаншчык*). У аснове фразеалагізма ляжыць даўнейшы звычай. У кірмашовыя дні выводзілі напаказ «вучонага мядзведзя», а таксама прыбранага «пад казу» хлопчыка-танцора. Іх суправаджаў барабаншчык, звычайна адстаўны салдат, які барабаным боем заклікаў глядачоў і прыцягваў іх увагу да асноўных «акцёраў»: мядзведзя і «казы». Роля барабаншчыка ў гэтай працэсі была самая сціплая і незаціпеная. У рускай мове выраз склаўся на ўзор спалучэнняў тыпу *отставной гвардии поручик*, таму першы кампанент фразеалагізма дапасуецца не да другога, а да трэцяга (*отставной барабанщик*).

Ёсць і яшчэ некаторыя недакладныя калькі, паўкалькі, запазычаныя. Але як і папярэднія, усе яны трывала прыжыліся ў маўленні, замацаваліся моўнай традыцыяй, сталі прывычнымі, усведамляюцца як правільныя, нарматыўныя. І, зразумела, чыя-небудзь спроба падправіць гэтыя недакладнасці сёння выглядала б абсурдам, недарэчнасцю.

Фразеалагізмы з кампанентам *не*

У навуковай і навучальнай літаратуры іншы раз у асобны структурны тып вылучаюць «фразеалагізмы-канструкцыі з адмоўем *не*» [102, с. 84; 91, с. 9], хоць для гэтага няма ніякіх падстаў. Што да лексікаграфічных і фразеаграфічных прац, то ў іх згаданыя канструкцыі, як часткова будзе паказана далей, нярэдка падаюцца не зусім правільна.

Сярод амаль 6000 фразеалагізмаў, апісаных у ФСБМ і ў дадатку да яго [57, с. 20-43], больш за 350 прыходзіцца на долю выразаў, арганічным структурным элементам якіх выступае адмоўе *не*. У гэты лік, зразумела, не ўваходзяць выразы, у якіх адмоўная часціца стала прыстаўкай: *непачаты край*, *птушка невысокага палёту*, *няпоўнае вока* і інш. Часцей за ўсё адмоўе ўжываецца пры дзеяслоўным кампаненце (*з калена не выламіш*, *карона з галавы не спадзе*), радзей пры назоўнікавым (*не кампанія*), займенніковым (*не нашага бога*), прыслоўным (*не туды хата*), прыметніковым (*рад не рад*), лічэбніковым (*не першай маладосці*), а таксама прыназоўнікава-склонавымі формамі назоўнікавага ці займеннікавага кампанента (*не па носе*, *не па сабе*). Зрэдку сустракаюцца фразеалагізмы з двума кампанентамі-часціцамі ў іх складзе: *не дай і не прывядзі*, *не знай не ведай*, *і ў агні не гарыць і ў вадзе не тоне*; параўн. таксама: *не-не ды і*.

Гэтыя выразы ў сваёй пераважнай большасці з’яўляюцца адмоўнымі як па форме, так і па змесце. Іх сэнсавая структура змяшчае ў сабе як яе неад’емны элемент сему адмоўя. Таму ў слоўніках пры раскрыцці значэння такіх фразеалагізмаў абавязкова выкарыстоўваюцца словы *не*, *няма* ці іншыя з прыстаўкай *не*. Некалькі прыкладаў: *і вухам не весці* — ‘ніяк не рэагаваць, не звяртаць ніякай увагі’; *ад зямлі адарвацца і неба не дастаць* — ‘прагадаць у жыцці, адышоўшы ад свайго, прывычнага і не прымкнуўшы да іншага, непрывычнага, але жаданага’; *дождж за карак не капае* — ‘няма прычын спяшацца’; *і не пахне* (чым) — ‘няма ніякіх адзнак, прымет з’яўлення ці надыходу чаго-небудзь’; *не мёд* (каму) — ‘нялёгка, мала прыемнага, радаснага’; *не ў яйцы пішчыць* — ‘нялёгка дастаецца, дарма не возьмеш’.

Многія фразеалагізмы гэтай шматлікай серыі маюць узмацняльна-адмоўнае значэнне і нярэдка выступаюць у маўленні з ацэначнай функцыяй, што таксама павінна ўлічвацца пры перадачы іх зместу ў слоўніках. У такіх выпадках у дэфініцыю ўваходзяць часціца *ні* (у тым ліку і як прыстаўка), словы *вельмі*, *надзвычайна* і

пад. Напрыклад: *волас з галавы не ўпадзе* (у каго) — ‘ніхто не крапе каго-небудзь, не зробіць яму ніякай шкоды’; *і нагі не будзе* (чыёй дзе) — ‘хто-небудзь ніколі не прыйдзе куды-небудзь’; *ніякі чорт не бярэ* (каго) — ‘абсалютна нічога не здараецца, не робіцца з кім-небудзь, не шкодзіць каму-небудзь’; *вадой не разальеш* (каго) — ‘вельмі дружныя, неразлучныя, заўсёды разам’.

Як відаць са сказанага, у фразеалагізмах гэтай серыі кампанент *не* не страчвае сваёй адмоўнай мадальнасці, уносіць яе ў агульны змест фразеалагізма і гэтым адрозніваецца ад фразеалагічных кампанентаў, суадносных з паўназначнымі словамі. Ужо гаварылася, што галоўнай, вызначальнай прыметай фразеалагізма з’яўляецца яго семантычная цэласнасць, унутранае сэнсавое адзінства, нераскладальнае на асобныя значэнні кампанентаў. Так, выраз *жываць жвачку* абазначае ‘гаварыць нудна і бесталкова пра адно і тое ж’. Гэты фразеалагізм, як і любы іншы, семантычна не звязваецца з сістэмай значэнняў, уласцівых адпаведным аднагучным словам. Састаўныя часткі фразеалагізма толькі знешне падобныя на словы, але гэта цені, прывіды слоў, бо не маюць асобнага лексічнага значэння. Кампанент жа *не* выступае як выключэнне, як прыклад нераўнамернай дэактуалізацыі слова ў працэсе фразеалагізацыі свабоднага словазлучэння, сказа або спалучэння слоў.

Другая група фразеалагізмаў з кампанентам *не*, значна меншая за разгледжаную, складаецца з выказаў, адмоўных толькі па форме, але сцвярдзальных у сэнсавых адносінах. Часціца *не* тут мае мадальнае значэнне, якое В.У.Вінаградаў [20, с. 670-671] называе кантрастна-сцвярдзальным, бо пры яе ўжыванні сцвярджаецца наяўнасць якасці, стану ці дзеяння, супрацьлеглых таму, што адмаўляецца. Напрыклад, у сказе *Дзед-стараж з чырвоным носам.. у гарэцы быў не дурань* (Я.Колас) выраз *не дурань* абазначае ‘вялікі аматар, ахвотнік (выпіць, паесці і пад.)’. Або: «Ты востры на язык, у гэтым табе *не адмовіш*» (М.Лынькоў). Тут фразеалагізм *не адмовіш* (каму ў чым) мае сэнс ‘каму-небудзь уласціва якасць, названая ў папярэднім выказванні’. *Пальца ў рот не кладзі* (каму) — гэта ‘хто-небудзь такі, што можа пастаяць за сябе’; *за вушы не адцянеш* (у 1-м значэнні) — ‘вельмі смачнае, такое, што выклікае апетыт’; *не лезе па слова ў кішэню* — ‘знаходлівы, дасціпны ў размове’; *куры не клююць* — ‘вельмі многа (грошай)’.

Як бачым, у дэфініцыях гэтых і падобных выказаў адмоўная часціца не выкарыстоўваецца. Кампанент *не* ў такіх фразеалагізмах, у адрозненне ад выказаў папярэдняй групы, поўнасцю нейтралізуецца і, як бы растварыўшыся, удзельнічае ў стварэнні цэласна-

га сцвярджальнага зместу. Вось яшчэ некалькі фразеалагізмаў з гэтай групы (іх у ФСБМ каля 80): *не акінуць вокам, не бі ляжача-га, бог не пакрыўдзіў, было не было, бяры не хачу, канца-краю не відаць, вуж галавы не ўткне, не даваць праходу, не з палахлівага дзесятка, малоць не падсяваючы, і з мукой і не пыльна, не сходзіць з языкоў, чуць не чуць*. Асобна варта падаць выразы, пабудаваныя на проціпастаўленні з выкарыстаннем *не* і злучніка *а* (дык): *не ў брыво, а ў вока; не галава, а дом саветаў; не па днях, а па гадзінах; не цяпер, дык у чацвер; не на жыццё, а на смерць*.

Фразеалагізмы абедзвюх разгледжаных груп заўсёды ўжываюцца толькі з кампанентам *не*. Ад гэтых адмоўных выказаў, небарачальных у сцвярджальныя, трэба адрозніваць невялікую групу фразеалагізмаў (іх у ФСБМ 15), якія функцыяніруюць як з адмоўем, так і без яго, прычым адмоўныя канструкцыі больш частотныя.

У некаторых выпадках гэта звязана з гісторыяй пэўнага выразу. Так, фразеалагізм *не ў сваёй талерцы* прыйшоў у беларускую мову з рускай, дзе ён з'яўляецца недакладнай калькай французскага выразу *er dehors de son assiette*. Апошнія слова гэтага выразу ў французскай мове мае шэсць значэнняў, у тым ліку 'пасадка (на кані)' і 'талерка'. Пры калькаванні збыталі гэтыя два значэнні, і замест *не ў сваёй пасады* атрымалася *не ў сваёй талерцы*. У такой форме фразеалагізм трывала прыжыўся ў маўленні. З цягам часу ён стаў шырока ўжывацца і як сцвярджальная канструкцыя — без *не*; напрыклад, у М.Лынькова: «— Толькі не зважайце на бацькоў, яны, бачыце, *не ў сваёй талерцы* цяпер, дзікуюць... — А мне то вялікі клопат, я заўсёды *ў сваёй талерцы*».

У ФСБМ такія дзве формы ўжывання аднаго фразеалагізма паказваюцца наступным чынам: загаловачны фразеалагізм падаецца як адмоўная канструкцыя (з часціцай *не*), а пасля ў гэтым жа слоўніковым артыкуле прыводзіцца і сцвярджальная канструкцыя (без часціцы *не*) з сэнсавай паметай «з супрацьлеглым значэннем». Гл., напрыклад: *не поле насеяна* (каго) — *поле насеяна* (каго); *у цема не біты* — *у цема біты*; *рука не падымаецца* (у каго, чыя) — *рука падымаецца* (у каго, чыя); *не пад сілу* (каму) — *пад сілу* (каму); *не па сіле* (каму) — *па сіле* (каму); *на лбе не напісана* (у каго) — *на лбе напісана* (у каго); *не ў сілах* — *у сілах*; *не па кішэні* (каму) — *па кішэні* (каму); *не ў радасць* (каму) — *у радасць* (каму); *душа не ляжыць* (чыя, у каго, каго) — *душа ляжыць* (чыя, у каго, каго); *душа не на месцы* (у каго) — *душа на месцы* (у каго); *не паказваць носа* (куды) — *паказваць нос* (куды). Два іншыя выра-

зы, з улікам частотнасці іх выкарыстання то ў сцвярджалнай, то ў адмоўнай канструкцыі, пададзены так: *нюхаць порах* — *не нюхаць пораху*; *свет клінам сышоўся* (на кім, на чым) — *свет клінам не сышоўся* (на кім, на чым).

Амаль усе гэтыя фразеалагізмы пачыналі сваё жыццё, хутчэй за ўсё, у форме адмоўнай канструкцыі, а пасля сталі функцыяніраваць і без яе — з супрацьлеглым значэннем. Ад гэтых выразаў адрозніваецца вялікае мноства фразеалагізмаў, зыходная форма якіх — сцвярджалная канструкцыя. У гэтай зыходнай форме яны і прыводзяцца ў слоўніках, атрымліваючы сцвярджалнае тлумачэнне: *прыходзіць у галаву* (каму) — ‘раптоўна, выпадкова з’яўляецца ў свядомасці (пра думку, ідэю і пад.)’. У пэўнай маўленчай сітуацыі да гэтага фразеалагізма можа далучацца часціца *не*: «Табе *не прыходзіла ў галаву* думка: а што калі мы не тое робім, што трэба?» (К.Крапіва). Яшчэ прыклады: *загаворваць зубы*, *драць нос*, *лавіць варон*, *блытацца пад нагамі*, *апускаць галаву*, *круціць хвостом*. Гэтыя фразеалагізмы, выкарыстоўваючыся ў форме загаднага ладу, звычайна спалучаюцца з часціцай *не*: *не загаворвай мне зубоў* (С.Баранавых); *не дзяры носа* (В.Гарбацэвіч); *не лаві варон* (Т.Хадкевіч); *не блытайся пад нагамі* (А.Макаёнак); *не апускай галавы* (Я.Колас); *хвостом не круці* (А.Асіпенка). Ужыванне часціцы *не* пры такіх і шматлікіх іншых фразеалагізмах не змяняе іх статуса, бо гэта часціца не ўваходзіць у іх кампанентны склад і выконвае сваю функцыю адмаўлення, як і пры ўжыванні са словамі (*пайду* — *не пайду*, *мой* — *не мой*).

Такія выразы, аднак, у фразеаграфічнай практыцы апісваюцца не заўсёды дакладна: часам адбываецца беспадстаўнае раздваенне аднаго фразеалагізма на нібыта дзве самастойныя адзінкі. Напрыклад, у ТСБМ як два асобныя выразы апісваюцца *так сабе* і *не так сабе*. Тое самае і ў «Фразеалагічным слоўніку мовы твораў Я.Коласа». У гэтым жа слоўніку асобна пададзены фразеалагізм *спаць у шапку*, растлумачаны як ‘бяздзейнічаць, не праяўляць руплівасці, быць аб’якавым да чаго-небудзь’, і *не спаць у шапку* з тлумачэннем ‘неадкладна дзейнічаць, праяўляць руплівасць, не быць аб’якавым да чаго-небудзь’.

Магчымаць свабодна ўступаць у спалучальнасць з *не* найчасцей пашыраецца на дзеяслоўныя фразеалагізмы (*выносіць смецце з хаты* — *не выносіць смецця з хаты*), несудадносныя з часціцамі мовы (*галава варыць* — *галава не варыць*), прыслоўныя (*з рукі* — *не з рукі*). У ФСБМ гэта асаблівасць даволі часта пацвярджаецца ілюстрацыйнымі прыкладамі, іншы раз і ў межах

адной цытаты: «Пана Ёдкі батракі хочуць загадзя ўсё ведаць, што з рукі і не з рукі» (А.Астрэйка).

Асобнай гаворкі патрабуюць некаторыя выразы, якія пры на-яўнасці агульных кампанентаў адрозніваюцца па форме тым, што адзін з іх ужываецца толькі з часціцай *не*, а другі — толькі без яе. Адрозніваюцца яны і па семантыцы, а таксама па спалучальнасці і іншых асаблівасцях. Вось прыклады.

Фразеалагізмы *есці не просіць* і *есці просіць* найперш розныя па сваёй вобразнай аснове. Розныя яны і семантычна. *Есці не просіць* абазначае ‘не абцяжарвае каго-небудзь сваім існаваннем і можа спатрэбіцца’: «—Бяры аўтамат... — Ну, няхай будзе; ён *есці не просіць*» (І.Гурскі). Выраз *есці просіць* ужываецца пры дзейніку, які абазначае назву абутку ці яго асобныя часткі. Сэнс выразу — ‘вельмі знасіўся, патрабуе рамонту’: «Па гразі хадзіць нялоўка, калі *есці просіць* бот» (А.Астрэйка).

Не па адрасу — па адрасу (каго, чыйму). Першы абазначае ‘не туды, куды трэба; не да таго, да каго трэба (заходзіць, звяртацца і пад.)’: «Вы *не па адрасу* звяртаецеся, я творчы работнік» (К.Крапіва). Другі мае канструктыўна абмежаванае значэнне ‘ў адносінах да каго-небудзь (гаварыць, выказвацца)’: «Чуецца смех *па адрасу* Гарлахвацкага» (Р.Шкраба).

Язык не наварочваецца (у каго) — (як, ці, няўжо) *язык наварочваецца* (у каго). Сэнс першага — ‘хто-небудзь баіцца, не адважваецца, саромеецца ці не мае ахвоты (сказаць, запытаць і пад.)’: «Схлусіць, што Люся тут ні пры чым, — у мяне *язык не наварочваецца*, а сказаць праўду я не хачу» (В.Быкаў). Другі выраз склаўся на аснове першага, стаўшы ўжывацца пры абавязковых словах-суправаджальніках *як, ці, няўжо*; ён абазначае ‘(як, ці, няўжо) хапае рашучасці, смеласці, сумлення (сказаць, гаварыць, пытацца і пад.)’: «—Хіба з Барташэвічам нагуляла? — Як у цябе *язык наварочваецца* гэта казаць!» (М.Лобан).

Прыкладна гэтак жа адрозніваюцца і фразеалагізмы: *душа не прымае* (чыя чаго) — (што) *душа прымае*; *не ў меру — у меру*; *не ўпускаць з віду* (каго, што) — *упускаць з віду* (каго, што).

У адзінкавых двухзначных фразеалагізмах сумяшчаюцца, суіснуюць два антанімічныя значэнні. Такая з’ява, характэрная і для асобных слоў, называецца энантыясеміяй. *Далей некуды* — гэта і ‘лепш не можа быць’, і ‘горш не можа быць’; *як свет светам* — гэта ‘заўсёды, спрадвечна’ і ‘ніколі’. Тое самае бачым і ў выразях *ад зары да зары, век-вяком*. Двухзначны фразеалагізм *мець вока* таксама сумяшчае ў сваёй сэнсавай структуры два антанімічныя

значэнні ('вельмі паважаць каго-небудзь' і 'ненавідзець каго-небудзь'), а адназначны выраз *не мець вока* ('адчуваць непрязнасць да каго-небудзь, ненавідзець каго-небудзь') выступае як сінонім да аднаго значэння і як антонім да другога значэння ў фразеалагізме *мець вока*.

Некалькі іншыя суадносіны назіраюцца пры супастаўленні двухзначных фразеалагізмаў *не ў галаве* і *ў галаве*. У адным са значэнняў яны антанімізуюцца; параўн., напрыклад: «Мусіць, проста *не ў галаве* яму бацька» (К.Чорны); «Гаспадар уміраць рыхтуецца, а табе вунь што *ў галаве*» (Ядвігін Ш.). Адназначны выраз *кот наплакаў* ('вельмі мала') уступае ў антанімічныя адносіны з першым значэннем ('многа, нямала') двухзначнага фразеалагізма *не кот наплакаў*; яно рэалізуецца пры дзейніку, які выражаецца колькасна-іменным спалучэннем; параўн.: «Ты падумай, паўтары тысячы цалковых, гэта, брат, *не кот наплакаў*» (М.Льнякоў); «Зямлі ў нас, як вам вядома, *кот наплакаў*» (К.Крапіва).

Паміж значэннямі яшчэ адной суадноснай пары адназначных выказаў існуюць сінанімічныя адносіны. Гэта фразеалагізмы *не вялікая бяда – бяда вялікая (вялікая бяда)*. Яны маюць тоесны сэнс 'няважна, не мае значэння': «Не бойся. А ўзарвецца — *не вялікая бяда*» (В.Быкаў); «—Я ж дасюль не ведаю вашага прозвішча. — *Бяда вялікая*, падумаеш... прозвішча...» (М.Зарэцкі). Як і ў папярэдніх выпадках, гэтыя выразы распрацоўваюцца ў асобных слоўнікавых артыкулах.

Паэтычныя мініяцюры ў фразеалогіі

Пісьменнікі, фалькларысты, лінгвісты слухна называюць фразеалагізмы самародкамі, самацветамі роднай мовы, залацінкамі народнай мудрасці. А часам дадаецца, што гэта «вобразныя моўныя сродкі», што «большасці фразеалагізмаў уласціва вобразнасць» [89, с. 75]. Нельга, аднак, згадзіцца з тым, што ўсе ці большасць фразеалагізмаў з'яўляюцца вобразнымі.

Вобразнасць характэрна толькі для фразеалагічных адзінстваў — выказаў з жывой унутранай формай. Нагадаем, што ўнутранай формай называюць вобраз, які ляжыць у аснове наймення фразеалагічнай адзінкі, або вобразнае ўяўленне, якое спадарожнічае фразеалагічнаму значэнню. Вобразнасць у дачыненні да фразеалагізмаў — гэта сумешчанае бачанне дзвюх карцін. Так, пры ўжыванні фразеалагізма *віць сабе гняздо*, што значыць 'уладкоўваць сямейнае жыццё' і 'ўладкоўвацца, ствараючы дамашнюю ўтульнасць',

зыходны вобраз птушынага паходжання, пакладзены ў аснову гэтага выразу, хоць і знаходзіцца як бы ў цені свядомасці, але не можа не прасвечвацца праз цэласнае фразеалагічнае значэнне.

Многія фразеалагізмы з цягам часу страчваюць унутраную форму, а з ёю і сваю былую вобразнасць. Як пісаў у гэтай сувязі Б.А.Ларын, «метафарычным ці вобразным фразеалагізм застаецца да таго часу, пакуль не разбураюцца суадносіны першага і другога сэнсавага плана, інакш кажучы, «прамога» і «пераноснага» значэння». І яшчэ: «Чым далей зайшла ўнутраная і знешняя дэфармацыя або перабудова першапачатковага выразу, тым меней вобразнасці, тым бляднейшае і больш адцягненае яго значэнне. Ну што, напрыклад, засталася ад былой вобразнасці ў ідыёме *як ніць даць*, якая стала сінонімам прыслоўя *немінуца, абавязкова?*» [52, с. 155, 148].

Найбольшы «каэфіцыент вобразнасці» (У.П.Жукаў) маюць фразеалагізмы, якія могуць быць супрацьпастаўлены адпаведнаму свабоднаму словазлучэнню і на яго фоне ўспрымаюцца як разгорнутыя метафары ці, значна радзей, метаніміі або сінекдахі. Па нашых падліках, каля 1700 фразеалагізмаў супадаюць у гукавых адносінах са свабоднымі словазлучэннямі, і хоць не ўсе гэтыя выразы ўспрымаюцца як вобразныя, пераносныя, матываваныя, але пераважная іх большасць — адзінствы. Гэта, напрыклад, фразеалагізмы жывёльнага, птушынага, расліннага паходжання: *трымаць вуха востра, падпілоўваць рогі, дойнае карова, жаваць жвачку, пералётны птах, апускаць крылы, вырываць з каранем, перакаці-поле*. Пад фразеалагізацыю падпалі сотні пераменных словазлучэнняў з самых разнастайных сфер: *плысці супраць цячэння, гуляць у маўчанку, кідаць якар, мазаць дзёгцем, мераць на свой аршын, варыцца ў сваім саку, блытаць карты, выбіваць з сядла, выкідаць за борт, камандаваць парадам, міна запаволенага дзеяння, ставіць знак роўнасці, цяжкая артылерыя* і г.д.

Як гэтыя, так і шмат якія іншыя фразеалагізмы ўзніклі шляхам пераносу назвы з адной з’явы на другую на аснове падабенства паміж імі. У аснове такога пераносу ляжыць прыхаванае параўнанне, уяўная сувязь паміж дзвюма з’явамі. Асобныя выразы і сёння могуць ужывацца то з параўнальным злучнікам *як*, то без яго (як прыхаванае параўнанне): *як неба і зямля і неба і зямля; як нож у сэрца і нож у сэрца* і пад. Параўн., напрыклад: «*Дома ад бацькі хаваешся і тут як вады ў рот набраў*» (С.Грахоўскі) і «*Што будзем рабіць, мужчыны? Чаго ў рот вады набралі?*» (І.Пташнікаў). Або: «*Валодзя ў іх нібы перакаці-поле*» (В.Кадзетава) і «*І адкуль*

яго прынесла, гэтае *перакаці-поле?*» — з непрыязню думаў Пракоп пра Перапечку» (І.Сіняўскі).

Нярэдка пішуць, што ўсе фразеалагізмы выступаюць «яркім сродкам выразнасці», што выразнасць, «экспрэсіўнасць з'яўляецца к а т э г а р ы л ь н а й у л а с ц і в а с ц ю ф р а з е а л а г і з м а » [62, с. 173]. Але, скажам, выразы *ўсё роўна, ва ўсякім разе, з году ў год* наўрад ці маюць экспрэсіўнасць, які б шырокі сэнс ні ўкладваўся ў гэта паняцце. Нічуж не прыніжаючы іх, нельга, аднак, не заўважыць, што ў фразеалагічным складзе мовы ёсць сотні выказаў, якія маюць «у сваім значэнні і афармленні спецыфічныя прыметы мастацка-паэтычнага характару» [101, с. 223]. Гэта — своеасаблівыя паэтычныя мініяцюры. Яны і не ў кантэксце ярка, выразна, а часта і вобразна гавораць самі за сябе. Пра адну з груп такіх фразеалагізмаў, самую шматлікую, ужо ішла размова вышэй. Вылучым яшчэ некалькі груп.

1. Фразеалагізмы з нерэальным вобразам у іх аснове (каля 300 адзінак). Іх узнікненне — плён народнай фантазіі. Асобныя з іх склаліся пад пяром пісьменнікаў; напрыклад, К.Крапіва стварыў выраз *выдраць лысаму валоссе*, З.Бядуля — *рыцар ночы*, К.Чорны — *адмыкаць адамкнёныя дзверы*, М.В.Гогаль — *высцебаць самога сябе*, К.Пруткоў — *абдымаць неабдымнае*, А.П.Чэхаў — *неба ў алмазах*.

У аснову гэтых і падобных фразеалагізмаў пакладзены прыдуманая, нерэальныя вобразы, вельмі многія з іх сэнсава алагічныя: *ваду ў ступе таўчы, грушы на вярбе, дзірка ад абаранка, сёрбаць лапцем боршч, голаму за пазуху, як босаму разуцца, сабакам сена касіць, сем пятніц на тыдні, хапаць зоркі з неба, салаўі ў жываце пяюць, наступаць сабе на язык, ад яйка адліць, вароты пірагамі падпёртыя* (у каго), *выходзіць сухім з вады, абуць сэрца ў лапі, куры будуць смяяцца, смаловы дуб, бярозавая каша, цырк на дроце* і г.д. Параўн. таксама сінанімічны рад са значэннем 'зусім не (патрэбны каму-небудзь)': *як зайцу стоп-сігнал, як рыбе парасон, як пятае кола ў возе, як сабаку пятая нага, як мёртваму кадзіла*.

Сюды ж трэба аднесці і фразеалагізмы, вобразнасць якіх засноўваецца на гіпербале ці літоце (прымяншэнні), напрыклад: *абсытацца золатам, рабіць з мухі слана, з рукамі адарваць, мора па калена, з-пад сучкі яйцо ўкрадзе, закідаць шапкамі, вераб'ю па калена, зімою снегу не выпрасіш, утапіць у лыжцы вады, ад зямлі не адрос, язык ля вушэй матляецца, аршын з шапкай*. Дарэчы, апошні з прыведзеных выказаў будзеца на літоце і алігэрацыйнай згушча-

насці гука *ш* (вымаўляецца *аршын ш шапкай*). А этымалагічна спалучэнне з *шапкай* дастасоўваецца не да аршына, а да нізкарослага чалавека, які разам са сваёй шапкай іранічна прыраўноўваецца да аршына — даўнейшай меры даўжыні (71, 12 см).

Цэласнае значэнне таго ці іншага фразеалагізма гэтай групы ўзнікае ў выніку расшыфроўкі нерэальнага вобраза: напрыклад, *ваду ў ступе таўчы* — ‘займацца бескарыснай, безвыніковай справай’, *грушы на вярбе* — ‘недарэчнасць, несусвецца’. Часам расшыфроўка нерэальнага вобраза адбываецца праз супастаўленне з рэальным вобразам: *мазолиць язык* праз *мазолиць рукі*. Фразеалагізм *касіць дугой* абазначае ‘не назапасіўшы корму для жывёлы, выпрошваць, купляць, пазычаць яго’: «Ён ужо з месяц як *касіць дугой*» (В.Блакiт). Выраз утвораны на аснове свабоднага словазлучэння *касіць касой*, у якім назоўнікавы кампанент заменены словам *дугой*. Апошняя сімвалізуе запрэжанага каня, на якім едуць здабываць сена.

Бывае, што спроба расшыфраваць сэнс упершыню пачутага выразу не дае належных вынікаў, асабліва калі гэта спрабуе зрабіць дзіця. Гераіня аповесці А.Васілевіч «Расці, Ганька» ведае, што бацька пакінуў яе і маці тады, калі Ганьцы не было яшчэ і двух гадоў. «І цяпер усе на вёсцы, абы размова зайшла пра Ганьчынага бацьку, кажуць, што ён *сабакам сена косіць*... Ганька не можа зразумець, чым сабакам спатрэбілася столькі сена, што бацька так доўга косіць і ўсё не вяртаецца. І наогул, чаму сена — сабакам? У іх вёсцы ні адзін сабака сена не есць...»

Адны фразеалагізмы з нерэальным вобразам маюць шматвяковую гісторыю (напрыклад, *што сліна да губы прынесла* фіксуецца ў старажытным палемічным творы 1599 г.), другія ўзніклі пазней, трэція — нядаўна (напрыклад, *як зайцу стоп-сiгнал, касіць дугой*).

2. Блізкія да дзвюх папярэдніх груп сваёй вобразнасцю, рэальнай ці нерэальнай, фразеалагізмы, прататыпамі якіх сталі крылатыя выразы. Яны, кажучы словамi В.У.Вінаградава, нясуць з сабой «сферу вобразаў і iдэй» з той крыніцы, якая дала ім жыццёвы пачатак, асабліва калі гэта крыніца вядомая носьбітам мовы. Напрыклад, фразеалагізм, выдзелены ў сказе «Дык ты даруй, што я такі *свінтус грандыёзус*» (Л.Гаўрылкін), выклікае асацыяцыі з пэўнай сцэнай камедыi К.Крапівы «Хто смяецца апошнім». Тое самае варта сказаць і пра шэраг iншых фразеалагізмаў, якія не страцілі сувязі з першакрыніцай: *ваяцель з ветракамі, апошні з магікан, падкаваць бльху, унтэр прышыбееў, жаба ў каляіне, траянскі конь, ахілесава пята і пад.*

У гэтай жа групе можна разглядаць і дзесяткі фразеалагізмаў, што паходзяць з прыказак і таксама нярэдка ўспрымаюцца праз прызму больш шырокага кантэксту. Так, выразна адчуваецца даволі моцная сувязь фразеалагізмаў *стары верабей, на мякіне не правядзеш* (каго), *сініца ў руках, журавель у небе* з прыказкамі «Старога вераб'я на мякіне не правядзеш», «Лепш сініца ў руках, чым журавель у небе».

3. Фразеалагізмы каламбурнага характару, заснаваныя на абыграванні мнагазначнага слова. Іх узнікненне грунтуецца на стылістычным прыёме, які называюць разгортваннем слова ў фразеалагізм. Так склаўся, напрыклад, выраз *пракаціць на вараных* са значэннем 'праваліць на выбарах'. Гэты фразеалагізм пры супастаўленні яго з адпаведным свабодным словазлучэннем не ўспрымаецца як метафарычнае ўтварэнне. Ён узнік на аснове мнагазначнага слова *пракаціць* у выніку накладання на значэнне 'праваліць на выбарах' яшчэ аднаго значэння гэтага ж дзеяслова — 'правезці' і яго каламбурнага дапаўнення дадаткам *на вараных*.

Выраз *малоць не падсяваючы* 'гаварыць глупства, пустасловіць' сфармаваўся ў выніку разгортвання мнагазначнага дзеяслова *малоць* у фразеалагізм. На рэалізаванае спачатку пераноснае значэнне гэтага дзеяслова 'балбатаць, пустасловіць' накладзена прамое значэнне 'размолваць, ператвараць зерне ў муку' з адначасовым далейшым дапаўненнем гэтага дзеяслова дзеепрыслоўем з адмоўем — *не падсяваючы* 'не прасейваючы муку праз сіта, не пытлюючы яе'.

Гэтак жа, пры адначасовай рэалізацыі двух значэнняў дзеяслова *заводзіцца* ('узбуджаючыся, распачынаць спрэчку з кім-небудзь' і 'пачынаць дзейнічаць у выніку пуску ў ход якога-небудзь механізма') і яго каламбурнага дапаўнення дадаткам з *паўабароту*, склаўся фразеалагізм *заводзіцца з паўабароту*. Параўн. прыклад, дзе як бы перадаецца працэс разгортвання слова ў фразеалагізм: «Ролік на хвіліну змоўк, але потым *завёўся*. *З паўабароту*» (У.Караткевіч). Вось яшчэ некалькі выказаў, утвораных аналагічнымі спосабам: *гад печаны, варона загуменная, гарадзіць плот, плесці кашалі, плячысты на жывот, гарэць сінім агнём, абуць у лаці, цягнуць ката за хвост, і пайшло і паехала* і г.д.

Да фразеалагізмаў, заснаваных на гульні слоў, трэба адносіць і такія, у якіх адначасова ў двух значэннях выкарыстоўваецца слова-суправаджальнік. Гэта звычайна выразы, што пачынаюцца злучнікам як: *выскачыць як піліп з канпель, тупы як абух, абадраць як лінку, ляпнуць як лапцем на цымбалах, калаціцца як асінавы ліст,*

прыстаць як *смала*, распусціцца як *старэчая пуга*, сыпаць як з *мяшка* і пад. Так, у першым прыкладзе (выскачыць як *піліп* з *канпель*, дзе этымалагічна *піліп* абазначае ‘заяц’) дзеяслоў-суправаджальнік адначасова рэалізуе два значэнні: ‘хутчэй выбегчы’ і ‘нечакана ўмяшацца ў чыю-небудзь справу’; у другім прыкладзе (тупы як *абух*) рэалізуюцца два значэнні прыметніка: ‘ненавостраны’ і ‘някемлівы, разумова абмежаваны’; у трэцім прыкладзе (абадраць як *ліпку*) дзеяслоў абазначае ‘здзерці верхні слой’ і ‘абрабаваць каго-небудзь’.

4. Рыфмаванія фразеалагізмы. Іх больш за 160. Кампаненты іх, пераважна назоўнікавыя, звязваюцца ўнутранай рыфмай: *абяцанка-цацанка, гады ў рады, кату на пяту, з плеч ды ў печ, лахі пад пахі, за дзедам шведам, агнём і мячом, ні вока ні бока, дзівосы на калёсах, ад варот наварот, ад гаршка паўвяршка, ні роду ні плоду, ні сват ні брат, ні складу ні ладу, і смех і грэх, ні да танца ні да ружанца* і г.д. Значна радзей рыфмуюцца назоўнікі з прыметнікамі ці прыслоўямі, займеннікамі, дзеясловамі: *дабры бабры, гол як сакол, з дарагой душой, кароткі завароткі, жыдкі лыткі, днём з агнём, проста з моста, следам за дзедам, не цяпер дык у чацвер, з усёй душой, самі з вусамі, купіла прытупіла, нос не дарос* і інш. Ёсць нямала выказаў, у якіх звязваюцца рыфмай два прыслоўныя або дзеяслоўныя, займеннікавыя кампаненты: *ні адсюль ні адтуль, то бокам то скокам, і так і сяк, ні туды ні сюды, то там то сям, б’юць і плакаць не даюць, ні даць ні ўзяць, і дняваць і начаваць, ні ўбавіць ні прыбавіць, ногі мыць і тую ваду піць, і нашым і вашым, і сёе і тое, ні з таго ні з сяго, такі ды сякі* і інш. Зрэдку рыфмуюцца кампаненты, суадносныя з неаднатыпнымі часцінамі мовы, напрыклад: *абое рабое, на сваіх дваіх*.

Як відаць з прыведзеных прыкладаў, найчасцей звязваюцца рыфмай сумежныя кампаненты, але сустракаецца нямала рыфмаваных фразеалагізмаў іншага характару: *зімой і летам адным цветом, зух супроць мух, пацеха з пустога меха, гаў дыў зубы сцяў, гнеў пайшоў у хлёў, даваць ды з рук не пускаць, крупіна за крупінай ганяецца з дубінай, соваць носа не ў сваё проса, шалёная муха ўкусіла за вуха*. У фразеалагізме і *шавец і жнец і на дудзе ігрэц* рыфмуюцца аж тры кампаненты.

Пераважаюць рыфмы мужчынскія (*у віру на калу, наводзіць цень на пляцень, хто ў плот хто ў гарод*) і жаночыя (*зладзейка з налейкай, ні семья ні емя, мяняць быка на індыка*). Дактылічныя рыфмы вельмі рэдкія: *шыварат-навыварат, усімі праўдамі і няпраўдамі, без усякага-якага*.

Сродкамі спайкі ў фразеалагізмах гэтай групы выступае не толькі рыфма, але і рытм. Адны з іх «напісанья» ямбам (*любой цаной*), другія — харэем (*шыта-крыта*), трэція — дактылем (*збоку прылёку*), чацвёртыя — амфібрахіем (*ні слыху ні дыху*), пятыя — анапестам (*ад відна да цямна*).

Сярод рыфмаваных фразеалагізмаў ёсць і такія, экспрэсіўнасць якіх ствараецца эўфанічнымі прыёмамі ў сукупнасці з іншымі сродкамі мастацкай выразнасці. Так, фразеалагізм *з гразі ды ў князі* грунтуецца на метафары, антытэзе, алітэрацыі (паўтарэнне зычных з) і рыфме. Фразеалагізм *куку ў руку* страціў былую вобразнасць, але яго экспрэсіўнасць падтрымліваецца рытмам, рыфмай, асанансам (паўтарэннем галосных у) і алітэрацыяй. Параўн. таксама выразы з гукавым паўторам: *абяцанка-цацанка, шапкі ў мяшкі, ці скокам ці бокам, то тое то сёе* і інш.

Шмат якія фразеалагізмы рэалізуюць сваё значэнне толькі пры іх спалучэнні са строга акрэсленым словам-суправаджальнікам. Хоць яно неразлучнае з фразеалагізмам і ўзнаўляецца разам з ім, але ў яго кампанентны склад не ўваходзіць, бо захоўвае сваю сэнсавую самастойнасць. Часам слова-суправаджальнік рыфмуецца з фразеалагічным кампанентам, у выніку фразеалагізм і яго найбліжэйшае акружэнне зліваюцца ў непадзельны і марфалагічна нязменны комплекс: *турбот повен рот, злосці поўныя косці, пані на ўсе сані, у даўгах як у шаўках, муж аб'еўся груш, з'явіўся не запыліўся, не купіш за кукіш, нос на дваіх рос, аднаму дастаўся* і пад. Іншы раз рыфмаваны суправаджальнік стаіць пасля фразеалагізма: *тры чвэрці да смерці*.

5. Фразеалагізмы з кампанентамі-сінонімамі (моўнымі ці кантэкстуальнымі): *не знай не ведай, ні канца ні краю, пераліваць з пустога ў парожняе, не кіем дык палкай, з агню ды ў польмя, цалкам і поўнасцю, канца-краю не відаць, да пары да часу, ні свет ні зара* і інш. Дарэчы, кампаненты некаторых з пададзеных тут выказаў падпарадкоўваюцца пэўным рытмічным памерам.

У гэту ж групу можна ўключыць і яшчэ шэраг фразеалагізмаў, хоць, праўда, яны характарызуюцца не толькі сінанімічнасцю кампанентаў, але і наяўнасцю іншых сродкаў выразнасці. Напрыклад, у фразеалагізме *часам з квасам, а парою з вадою* ёсць кампаненты-сінонімы (*часам — парою*), дзве ўнутраныя рыфмы, свая рытмічнасць у кожнай частцы і антытэзнае супрацьпастаўленне (*квасам — вадою*).

6. Фразеалагізмы, пабудаваныя на сэнсавым супрацьпастаўленні кампанентаў, якія на ўзроўні слоў з'яўляюцца моўнымі або кантэкстуальнымі антонімамі (іх больш за сотню): *ад а да я, ад*

зямлі адарвацца і неба не дастаць, з галавы да ног, глядзець зверху ўніз, з хвораі галавы на здаровую, ад малага да вялікага, рабіць з белага чорнае, рана ці позна, ставіць з ног на галаву, хоць стой хоць падай, мякка сцеле ды мулка спаць і г.д.

Нярэдка ў выразях гэтай групы, як і некаторых іншых, кампаненты структурна арганізаваны як спалучэнне аднародных членаў, звязаных злучальнай сувяззю, у прыватнасці адзіночным ці паўторным злучнікам і: направа і налева, удоўж і ўпонарац, узад і ўперад, і дзень і ноч, і стары і малы, і так і гэтак, і там і тут і пад. Яшчэ часцей выкарыстоўваецца паўторны злучнік ні-ні: ні больш ні менш, ні гневу ні ласкі, ні гарача ні холадна, ні жывы ні мёртвы, ні многа ні мала, ні з пушчы ні з поля, ні ішоў ні ехаў і інш. Ёсць і выразы, антанімічныя кампаненты якіх звязваюцца часціцай не і злучнікам а: не ў брыво, а ў вока, не на жыццё, а на смерць.

Часам аднаго фразеалагізма сустракаюцца два супрацьпастаўленні: лыжка дзёгцю ў бочцы мёду, ні богу свечка ні чорту качарга (у «Зборніку беларускіх прыказак» І.І.Насовіча падаецца ранейшы варыянт з больш выразнай падвойнай антанімічнасцю: ні богу свечка ні чорту галавешка). Для некаторых выразаў характэрна рытмічнасць: душой і целам, паміж жыццём і смерцю, добрая міна пры дрэннай гульні і інш. Фразеалагізмы антытэзнай пабудовы — нярэдка з’ява і сярод рыфмаваных выразаў: ад відна да цямна, ні нашым ні нашым, і туды і сюды і пад.

7. Таўталагічныя фразеалагізмы (іх каля 170). Таўталагія ў выразях гэтага тыпу выступае не як нешта заганае, а як своеасаблівы стылістычны прыём, які склаўся гістарычна і замацаваўся ў маўленні.

Этымалагічна гэтыя выразы найчасцей пабудаваныя на паўтарэнні паўназначных зменных слоў (адзін, век, вока, вуха, дзень, зуб, нос, рука і інш.) у розных склонавых формах з прыназоўнікамі на, у, за, ад, па і г.д.: адзін на адзін, вока на вока, кон на кон, душа ў душу, дзень у дзень, лоб у лоб, зуб за зуб, нага за нагу, слова за слова, час ад часу, косць ад косці, кроў ад крыві, слова па слове, чын па чыну, чэсць па чэсці і пад. Многія таўталагізмы склаліся па структурных схемах з... у..., з... на..., ад... да..., напрыклад: з веку ў век, з вуснаў у вусны, з краю ў край, з рук у рукі, з вока на вока, з дня на дзень, з нагі на нагу, з часу на час, ад відна да відна, ад выпадку да выпадку, ад званка да званка, ад слова да слова.

Нямала выразаў пабудавана паўтарэннем прыслоўя (так, там, туды, тут) у спалучэнні са злучнікамі ці прыназоўнікамі: і так і так, так дык так, так на так, там і там, не там дык там,

туды і туды, тут як тут і інш. Некаторыя фразеалагізмы склаліся ў выніку паўтарэння аднолькавага слова, часам з дадаткам *ні: вась-вась, будзь-будзь, вось-вось, нуль-нуль, ні бум-бум, ні гу-гу, ні мур-мур* і пад. Ёсць шмат выказаў з аднакаранёвымі кампанентамі: *валаводзіць валаводы, на векі вечныя, хоць вазамі вазі, хоць касой касі, хоць гаць гаці, гром грывнуў, як май змаяваў, масла масленае, прападзі пропадам, і ў сне не сніў* і г.д.

Захапляючыся характам асобных слоў, М.В.Гогаль пісаў, што «некоторая назва яшчэ даражэйшая за самую рэч» [81, с. 134]. Хочацца пашырыць гэтую ацэнку на шмат якія паэтычныя мініяцюры ў фразеалогіі.

Заўважаныя недакладнасці ў ФСБМ

Перш чым гаварыць пра гэтыя недакладнасці, некалькі слоў — пра колькасныя паказчыкі фразеалагізмаў. У друку даволі часта сустракаюцца нічым не пацверджаныя звесткі пра колькасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове. Напрыклад, адзін аўтар піша, што «ў беларускай мове налічваецца дзесяткі тысяч фразеалагізмаў» [46, с. 132]; другі сцвярджае: «Фразеалагічны склад беларускай мовы — некалькі дзесяткаў тысяч адзінак» [1]. Яшчэ адзін аўтар лічыць, што беларуская фразеаграфія «недастаткова распрацаваная» і што «ў самым вялікім на сённяшні дзень двухтомным «Фразеалагічным слоўніку беларускай мовы» І.Я.Лепешава толькі 6000 адзінак». Падаецца і супастаўленне: «Англо-русский фразеологический словарь» А.У.Куніна змяшчае 20000 адзінак» [100, с. 39].

Тут усё залежыць ад таго, што разумець пад фразеалагізмам. Як пісаў Ф.М.Янкоўскі, уключэнне ў фразеалогію выказаў тыпу «*смах бярэ, дамашняе заданне, працоўныя поспехі, глыбей узарэш — болей збярэш* вядзе амаль да «бязмежнасці» фразеалогіі» [107, с. 26]. А што да англа-рускага фразеалагічнага слоўніка, дык, па-першае, у яго ўвайшлі не толькі зрашчэнні і адзінствы, якія разам са словамі выступаюць будаўнічым матэрыялам для сказаў, але і «камунікатыўныя адзінкі — прымаўкі і прыказкі». Па-другое, не варта забываць і пра такі істотны фактар: у самым вялікім нашым «Слоўніку беларускай мовы» (1987) 118 тысяч слоў, а найвялікшы ў свеце лексікон — англійскі «Вялікі Оксфардскі слоўнік» — налічвае 600 тысяч слоў.

Адзін з рэцэнзентаў «Фразеалагічнага слоўніка беларускай мовы» папракае складальніка за тое, што ён не ўключыў у даведнік «шырока ўжываемыя ў сучаснай беларускай агульнанароднай гутарковай мове фразеалагізмы» [1]. Называюцца і больш як 50

такіх «няўключаных» выказаў: *ад зубоў адскокваць, ані баліць ані свярбіць, доўбняй не заб'еш, на возе і пад возам, ні ў плот ні ў гарод, ні ў пень ні ў калоду, пень маляваны* і г.д. Але ўсе гэтыя і іншыя прыклады ўзяты рэцэнзентам з майго дыферэнцыяльнага слоўніка «З народнай фразеалогіі» (Мн., 1991), дзе падаюцца выразы, якія не апісваліся ні ў нарматыўных слоўніках беларускай літаратурнай мовы, ні ў даведніках беларускай дыялектнай фразеалогіі і, такім чынам, належаць да фразеалагічнай нерушы. Яны не могуць быць уключанымі ў фразеалагічны слоўнік *літаратурнай* мовы да таго часу, пакуль не паявяцца хоць бы адзінкавыя пацвярджэнні іх ужывання ў мастацкіх, публіцыстычных і іншых беларускіх тэкстах.

Амаль аналагічны папрок знаходзім і ў яшчэ адной рэцэнзіі на ФСБМ (Польша. 1995. № 2). Яе аўтар хацеў бы бачыць у двухтомніку «нямала цікавых, сваіх, «незалежных» фразеалагізмаў, на кшталт: *цераз казу руку падаваць, вясна вочы крадзе, аж нос упрысядкі ходзіць*», шкадуе, што «ў слоўнік не трапіла вельмі шмат цудоўных устойлівых выказаў жывой беларускай мовы, сабраных яшчэ М.Федароўскім, І.Насовічам, Я.Станкевічам ды іншымі слыннымі фалькларыстамі і мовазнаўцамі».

Нельга блытаць паняцці «літаратурная мова» і «нацыянальная мова» (або «жывая народная мова»). Тлумачальныя слоўнікі фразеалагізмаў (як і слоў) літаратурнай мовы складаюцца толькі на аснове фактычнага матэрыялу, сабранага пераважна з мастацкай і публіцыстычнай літаратуры. Менавіта на такой матэрыяльнай аснове і ствараўся ФСБМ. У ім выяўлена і па магчымасці поўна апісана фразеалогія *літаратурнай* мовы ў яе сучасным стане. Зразумела, што фразеалагічны склад мовы ўвесь час папаўняецца. Яшчэ 113 фразеалагізмаў апісаны ў маім даведніку «У слоўнікавую скарбонку» (Гродна, 1999). Чакаюць сваёй чаргі і яшчэ каля 150 раней не апісаных выказаў.

Пасля выхаду ФСБМ у свет (1993) я сотні разоў звяртаўся да яго і знаходзіў раней не ўбачаныя промахі. На некаторыя недакладнасці паказвалі калегі-фразеологі, асобныя настаўнікі, студэнты і аспіранты. Думаецца, што ў далейшым пры карыстанні слоўнікам (а яго тыраж 15 тысяч экзэмпляраў) варта ўлічваць гэтыя промахі.

1. У ФСБМ асобна, у двух слоўнікавых артыкулах апісваюцца *бог пакрыўдзіў* (каго чым) і *бог не пакрыўдзіў* (каго чым). Але гэта не два фразеалагізмы, а адзін, ён можа ўжывацца як з часціцай *не*, якая пры гэтым выконвае функцыю адмаўлення, так і без *не*. Ён найчасцей выкарыстоўваецца з адмоўем *не*, таму ў такой канструкцыі яго і трэба было даваць у загалоўку слоўнікавага артыку-

ла, а пасля, у тым жа артыкуле, змяшчаць і другую, сцвярдзальную канструкцыю (без *не*) з паметай «з супрацьлеглым значэннем». Гэтак у ФСБМ падаецца шэраг выразаў, напрыклад: *у цемя не біты* (у загаловаўку) — *у цемя біты* (у сярэдзіне артыкула).

2. У слоўніку адлюстраваны сінанімічныя сувязі паміж фразеалагізмамі. У сінанімічны рад *ледзь душа ў целе* (у каго) — *у чым толькі душа трымаецца* (у каго) варта ўключыць і яшчэ адзін выраз — *хоць у дамавіну кладзі* (каго). Усе яны вельмі блізкія ў сэнсавых адносінах і амаль ва ўсіх выпадках узаемазамяняльныя.

У 2-м томе ФСБМ (с. 321) адзін слоўнікавы артыкул даецца ў такім загаловачным афармленні: **свет пераварочваецца <у вачах> каму <чыіх>**. Аднак гэта не адзін фразеалагізм з канструктыўна-колькаснай варыянтнасцю (з факультатыўнымі кампанентамі ў *вачах*), а два фразеалагічныя сінонімы, якія, па-першае, адрозніваюцца сваімі спалучальнымі магчымасцямі. Абодва яны маюць канструктыўна абмежаванае значэнне, патрабуюць інфарматыўнай падтрымкі з боку залежнага ад іх слова, але ў першага (*свет пераварочваецца*) — гэта канструкцыя «фразеалагізм + каму», а ў другога (*свет пераварочваецца ў вачах*) — «фразеалагізм + чыіх». Па-другое, як вынік першага адрознення, гэтыя фразеалагізмы не паддаюцца ўзаемазамяняльнасці, пры спробе замены аднаго другім патрабуецца абавязковая перабудова сказа. Напрыклад: «Пальчык працягнуў руку, каб схопіцца за суседава плячо і ўстаяць на нагах, але *свет перавярнуўся ў яго вачах...*» (У.Дамашэвіч). Гэтак жа сама павінны апісвацца (не як варыянты, а як сінонімы) і такія фразеалагізмы: *кроў гарыць* (у каго) — *кроў гарыць у жылах* (чыіх); *ледзяніць кроў* (каго) — *ледзяніць кроў у жылах* (чыіх).

Яшчэ адзін слоўнікавы артыкул (т.2, с. 62): *наводзіць цень на пляцень* (на светлы дзень). І тут не варыянтнасць, а сінанімія. Кожны з фразеалагізмаў адрозніваецца сваім этымалагічным вобразам.

3. У некалькіх выпадках, наадварот, маем справу не з сінонімамі, а з варыянтамі. Наступныя варыянтныя пары трэба лічыць марфалагічнымі разнавіднасцямі аднаго і таго ж выразу, якія адрозніваюцца склонавай або прыназоўнікава-склонавай формай кампанента: *носам у нос* — *нос у нос*; *тварам у твар* — *твар у твар*; *не палахлівага дзесятка* — *не з палахлівага дзесятка*; *бачыць на тры сажні пад зямлёй* — *бачыць на тры сажні ў зямлю*; *за дрэвамі не бачыць лесу* — *з-за дрэў не бачыць лесу*. *Жабры і шчэлены* — сінонімы на лексічным узроўні, таму *браць за жабры і браць за шчэлены* не сінонімы, а лексічныя варыянты.

Такімі ж варыянтамі трэба лічыць *адкуль вецер дзьме і куды вецер дзьме* (ужываюцца пры аднолькавых дзеясловах-суправаджальніках *ведаць, разумець* і пад.).

4. На с. 83 у 2-м томе слоўніка ёсць артыкул: *наша (ваша, маё, тваё, яго, іх, чья, чыё) бярэ (узьяло, возьме)*. Але тут толькі *чья бярэ, чыё бярэ* — варыянты, узаемазамяняльныя ў любым кантэксьце. Усе астатнія — не варыянты і не сінонімы, а шэсьць самастойных фразеалагізмаў. Кожны з іх сэнсава адрозніваецца ад іншага. *Наша бярэ* — гэта ‘мы перамагаем’; *ваша бярэ* — ‘вы перамагаеце’; *маё бярэ* — ‘я перамагаю’; *тваё бярэ* — ‘ты перамагаеш’; *яго бярэ* — ‘ён перамагае’; *іх бярэ* — ‘яны перамагаюць’. Напрыклад: «—Я вельмі рада. — Чаго? — Што *наша ўзяло*. — *Наша ўзяло*, а *тваё*-то яшчэ невядома. — Калі *наша*, то і *маё*» (К.Крапіва); «—Давай на заклад, што *маё возьме*. — Не, пабачыш, *наша возьме*. — Што ж? *Ваша ўзяло?* Нікуды не дзенешся!» (Ф.Янкоўскі); «Калі на другога брата няшчасце накатвалася, першы ад радасці ў скокі пускаўся: *маё бярэ!*» (У.Правасуд); «Ну, а цяпер — гуляй, бедната! *Тваё* пачынае *браць...*» (М.Чарот); «Не вітаешся... Пахаваў ужо? Дарэмна! А што калі я зноў вярнуся, хоць цяпер *іх* і *ўзяло?* Падумаў пра гэта? Не? Падумай» (У.Карпаў).

5. Каля 7% фразеалагізмаў, змешчаных у ФСБМ, ахоплена антанімічнымі адносінамі. І гэта пазначаецца ў слоўніку. Да іх варта дадаць і такія выразы з супрацьлеглым значэннем і аднатыпнай спалучальнасцю: з *аганьком* — *цераз пень калоду* (у 1 знач.); *ад калыскі* — *да магілы*. Ужываючыся ў сказе, яны часам супрацьпастаўляюцца: «Ад калыскі да магілы выціскалі сокі...» (К.Крапіва).

6. У слоўніку адлюстравана варыянтнасць шмат якіх фразеалагізмаў. Але, як аказалася, дзе-нідзе ёсць пропускі ці іншыя недакладнасці.

У выразях з кампанентамі *іграць, іграе* ёсць фанетычная варыянтнасць, не паказаная ў загалюках артыкулаў, хоць і адлюстраваная ў прыкладах-цытатах. Такіх выказаў 8: *кроў іграе (грае), іграць (граць) у дудку* і інш. (гл. с. 462-463 у 1-м томе слоўніка). У іх галосны «і» нельга разглядаць як прыстаўны, ён «належыць да асновы слова, і яго адсутнасць ніколі не бывае абумоўленай фанетычнымі ўмовамі» [9, с. 17]. У фразеалагізмах жа з кампанентамі *рвацца, рваць, рве, рвецца, рвуць* (у адрозненне ад кампанента *іграць*) галосны «і» — прыстаўны, «прыгук зычнай фанемы», ён заўсёды абумоўлены пазіцыяна: «не *рваў нуа* ніколі» (Т.Бондар), «не хацелася *пун ірваць*» (Я.Радкевіч). У выразях з гэтымі кампанентамі няма фанетычнай варыянтнасці, яна і не паказваецца ў загалюках слоўнікавых артыкулаў, хоць, праўда, у асобных выпадках

пры аналагічнай з’яве дапушчаны памылкі: *львіны (ільвіны) зеў, ілбом (лбом) сцяну прабіваць*.

У ФСБМ непаслядоўна паказваецца акцэнтная ці акцэнтна-фанетычная варыянтнасць у фразеалагізмах з кампанентамі *дарма (дарма), супраць (супроць), бакі (бокi), доўгі (даўгі)*.

7. Застаецца адкрытым пытанне, як падаваць у слоўніку дзеяслоўныя фразеалагізмы, у якіх стрыжнёвы кампанент-дзеяслоў мае суадносныя пары незакончанага і закончанага трывання: *рабіць з мухі слана — зрабіць з мухі слана*. У адных слоўніках абедзве трывальныя формы прыводзяцца (праз кропку) у загалоўку артыкула: *Рабіць з мухі слана. Зрабіць з мухі слана*. У другіх — пасля дзеяслоўнага кампанента даецца ў круглых дужках форма закончанага трывання: *Рабіць (зрабіць) з мухі слана*. Сэнс фразеалагізма ў абодвух выпадках тлумачыцца па дзеяслоўнай форме незакончанага трывання: ‘беспадстаўна перабольшваць што-небудзь’. У ФСБМ падаюцца ў дужках і варыянты фразеалагізма, таму, калі дзеяслоўнаму фразеалагізму ўласціва лексічная варыянтнасць, а яго граматычна галоўны кампанент здольны ўжывацца ў незакончаным і закончаным трыванні, то ў загалоўку трывальныя формы аддзяляюцца адна ад другой кропкай з коскай: *Лезці (ісці) на ражон; палезці (пайсці) на ражон*.

У тлумачальных жа даведніках слоў абедзве трывальныя формы займаюць сваё алфавітнае месца ў слоўніку. Звычайна апісваецца дзеяслоў у форме закончанага трывання (напрыклад, *звязаць*), а ў адпаведным іншым месцы слоўніка даецца суадносны дзеяслоў незакончанага трывання, напрыклад: *Звязаць... незак. давязаць* (у 1-8 і 10 знач.).

Думаецца, і ў фразеалагічных слоўніках абедзве трывальныя формы павінны змяшчацца на сваіх алфавітных месцах, а распрацоўку фразеалагізма трэба даваць у адным слоўнікавым артыкуле: спачатку апісваецца загаловачны выраз у форме незакончанага трывання (з паметай «незак.»), а пасля (у сярэдзіне артыкула) прыводзіцца гэты ж выраз у форме закончанага трывання — без тлумачэння, але з паметай «зак.» і адпаведным ілюстрацыйным матэрыялам.

Часам у ФСБМ сустракаюцца недакладнасці пры падачы трывальных пар. Так, паміж *вадзіць за нос* і *павадзіць за нос* няма трывальнай суадноснасці, як няма яе і паміж дзеясловамі *вадзіць* і *павадзіць*. *Павадзіць за нос* — гэта самастойны выраз са значэннем мнагакратнасці, ён мае ў сваёй сэнсавай структуры семы ‘нейкі час, звычайна працяглы’ і ‘неаднаразова’: «Павадзіла партызанка тых фашыстаў за насы» (П.Панчанка); «Прабач, я цябе

трохі, груба кажучы, павадзіў за нос» (І.Шамякін); «Чакайце! Прыйдзе коза да воза! Ну і паваджу ж я вас за насы, хлопчыкі!» (М.Гіль).

Нельга таксама лічыць трывальнымі формамі аднаго фразеалагізма выразы *біць крыніцай* і *забіць крыніцай*, бо другі з іх паказвае не на завяршэнне дзеяння, а на пачатак, мае адценне пачынальнасці: «Забіла крыніцай культурнае жыццё» (Р.Шкраба). Загалавак аднаго слоўнікавага артыкула ў ФСБМ (т.1, с. 269) мае такі выгляд: *глытаць* (*глынуць*, *паглытаць*) *сліну*. Але тут таксама не варыянтны рад і не трывальныя суадносіны, а тры выразы. Другі з іх (*глынуць* *сліну*) мае адценне аднакратнасці, а трэці (*паглытаць* *сліну*) — мнагакратнасці.

У абарону фразеалагізмаў

У апошнія гады асобныя «наватары» даволі актыўна выступаюць у друку з моўнымі папраўкамі разнастайнага характару, адкідаюць шматлікія словы, выразы, сінтаксічныя канструкцыі, якія трывала прыжыліся ў маўленні, замацаваліся моўнай практыкай, сталі прывычнымі, усведамляюцца як правільныя, нарматыўныя. А пачалося гэта, бадай, ці не з перакладнога даведніка З.Санько «Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем». Ён выйшаў у 1991 г. (выдавецтва «Навука і тэхніка»). Пра хібы гэтага даведніка мне ўжо даводзілася пісаць у «Весцях АН Беларусі» (1993. № 1). Варта паўтарыць некаторыя моманты, звязаныя з падачай толькі фразеалагізмаў.

Складальнік слоўніка пры падборы фразеалагічных адпаведнікаў не размяжоўвае агульнанародныя, літаратурныя і вузкамясцовыя, дыялектныя выразы. Ён бярэ фразеалагічны матэрыял не з картатэкі, якая шматлікімі прыкладамі пацвярджае жыццё пэўнага выразу ў мове, і не з нарматыўных слоўнікаў, а, як сказана ў прадмове, з запісаў фалькларыстаў, часткова з мастацкай літаратуры, а таксама «ад сваіх бацькоў» і не зважае на тое, ці мае гэты выраз устойлівасць і ўзнаўляльнасць на агульнамоўным узроўні. З прыкладна 870 фразеалагізмаў, вынесеных у загалоўкі, не менш як чацвёртая частка прыпадае на выразы, якім складальнік беспадстаўна надае статус рускага першародства. Адпаведна адмаўляюцца існаванне аднолькавага ці блізкага гучаннем беларускага фразеалагізма. Напрыклад, няма ніякіх падстаў не лічыць беларускімі такія фразеалагізмы: *аршын з шапкаю*, *без задніх ног*, *як снег на галаву*, *валіцца з ног*, *у добры час*, *узяць за жабры*, *віляць хвостом*, *віць вяроўкі*, *ганяцца за двума зайцамі*, *даць дуба*, *жаваць жвачку*, *задзіраць нос*, *ні рыба ні мяса*, *мець зуб*, *памінай як звалі...*

Нельга выкідаць з мовы тое, што ўсталявалася ў ёй, ужыванне чаго можа быць падмацавана дзесяткамі апраўдальных цытат і не парушае нашых моўных законаў. Тое, што, напрыклад, выразы *ні рыба ні мяса, мець зуб, памінай як звалі* даўным-даўно сталі нарматыўнымі адзінкамі беларускай літаратурнай мовы, я мог бы пацвердзіць больш як 70 ілюстрацыйнымі прыкладамі. Так, В.Дунін-Марцінкевіч аж 4 разы выкарыстаў фразеалагізм *памінай як звалі*, у тым ліку ў вершаванай аповесці «Халімон на каранацыі»: «Я хваць за талакно! Памінай як звалі!»

Выразы *ні рыба ні мяса, памінай як звалі* занатавалі ў жывой народнай мове Я.Чачот, І.Насовіч, М.Федароўскі. Гэтыя фразеалагізмы, а таксама *мець зуб* даюцца ў нашых акадэмічных слоўніках — тлумачальным, беларуска-рускім, руска-беларускім. Дарэчы, выраз *ні рыба ні мяса* трапіў у беларускую мову як калька з нямецкай мовы (*nich Fisch nich Fleisch*), дзе склаўся ў перыяд Рэфармацыі (XVI ст.), а выраз *мець зуб* — калька з французскай мовы (*avoir une dent*). Гэтыя фразеалагізмы, як і сотні іншых, сталі міжнароднымі. Амаль ва ўсіх еўрапейскіх мовах яны ўжываюцца з такім самым значэннем, граматычнай структурай, стылістычнай афарбоўкай і адрозніваюцца толькі гучаннем, кампанентным складам, а ў роднасных мовах супадаюць і гучаннем.

Як казалі даследаванні Э.Саладухі і Ю.Саладуба, у любой развітай літаратурнай мове больш як трэцяя частка ўсяго фразеалагічнага фонду прыпадае на калькі і паўкалькі. Пераафарбоўваючыся пад нацыянальную ідыяматэку, яны арганічна ўваходзяць у маўленне, уліваюцца ў агульную плынь нацыянальнай мовы. Вось толькі некалькі скалькаваных выказаў: *божыя кароўка, вадзіць за нос, востры на язык* — з французскай, *браць быка за рогі* — з іспанскай, *асінае гняздо* — з англійскай, *скура ды косці* — з лацінскай, *ні богу свечка ні чорту качарга* — з польскай мовы.

У слоўніку З.Санько вельмі многія з падобных скалькаваных фразеалагізмаў (напрыклад, *делать из мухи слона* — з грэчаскай, *как на иголках* — з нямецкай, *на седьмом небе* — з французскай мовы) прызнаюцца, відаць, як рускія, і аўтар падбірае да іх беларускія адпаведнікі, хоць на самай справе такія выразы павінны перакладацца паслоўна.

Спынімся яшчэ толькі на двух выказах. Ёсць у беларускай мове фразеалагізм у *імгненне вока*, зафіксаваны ўсімі нашымі слоўнікамі. Ён ужываўся ў нас яшчэ ў XVI ст., напрыклад у «Катэхізісе» С.Буднага, і, магчыма, трапіў у рускую мову (*в мгновение ока*) як паўкалька з беларускай. У слоўніку ж З.Санько мы гэтага фразеалагізма не знойдзем, тут даецца *в мгновение ока* з такімі анала-

гамі: *вокам маргнуць, як змаргнуць, на вокамгненні, як у воку мгненне, як га.*

У Я.Купалы ёсць верш «Не ўсе дома», дзе гэты выраз як рэфрэн паўтараецца аж 14 разоў. Герайня камедыі «Паўлінка» гаворыць: «У Якіма не ўсе дома, бо поначы ходзіць да маладых дзяўчат». У Я.Коласа знаходзім: «Сам жа рэдактар для іх быў чалавекам, у якога не ўсе дома». Не цураліся агульнавядомага выразу *не ўсе дома* К.Крапіва, Р.Мурашка, І.Мележ, Р.Барадулін і іншыя пісьменнікі. Амаль аднолькава ён гучыць у рускай, украінскай, польскай, чэшскай мовах, у польскай мове зафіксаваны ўжо ў XVI ст. У слоўніку ж З.Санько выраз *не все дома* кваліфікуецца як рускі, да яго прыводзіцца набор беларускіх эквівалентаў, сярод якіх, зразумела, няма *не ўсе дома*. Выходзіць, і Я.Купала, і Я.Колас памыляліся, калькавалі фразеалагізмы, і ўсе нашы слоўнікі памыляюцца...

Пра гэты небеззаганны даведнік (а ён выдадзены значным тыражом — 30 тысяч экзэмпляраў!) часам пішуць, што «хоць зроблены ён на аматарскім узроўні..., усё ж практычнае значэнне яго вельмі істотнае» [73, с. 33]. Якраз і бяда, што памылкі слоўніка, набываючы аўтарытэтную моц, укараняюцца ў практыку, асабліва ў навучальную літаратуру. Небездакорны матэрыял гэтага даведніка ўключаецца ў віктарыны (гл., напрыклад: [86, с. 39, 167]), выкарыстоўваецца на абласных і рэспубліканскіх алімпіядах па беларускай мове і, напэўна, у школьнай практыцы выкладання мовы. Як ні дзіўна, некаторыя фрагменты занадта вольнага перакладу з даведніка З.Санько перанесены ў трэцяе і чацвёртае выданні акадэмічнага «Руска-беларускага слоўніка» (1991, 1993); напрыклад, ранейшае «сем пятниц на неделе — сем пятніц на тыдні» папоўнена адзінкамі, не падмацаванымі маўленчай практыкай: *на адзін дзень сем перамен, як увосень: на дзень пагод восем.*

У перыядычным друку апошняга часу назіраецца нічым не апраўданае імкненне падправіць ці нібыта абеларусіць некаторыя выразы. Так, фразеалагізм *на самай справе* ўсё часцей і часцей ужываюць з пераносам націску ў займеннікавым кампаненце з асновы на канчатак: *на самой справе*. У адным і тым жа выданні (гл., напрыклад, «Маладосць», 1998, № 7. С. 105 і 146) сустракаем паралельныя ўжыванні: *на самой справе* і *на самай справе*.

Прыхільнікі варыянта *на самой справе*, напэўна, звязваюць фарманванне гэтага выразу з займеннікам *сам*. Але гэта не так. Ва ўсіх нашых акадэмічных слоўніках, тлумачальных і перакладных, гэты фразеалагізм слухна выносіцца за ромбавы знак пад словам *самы*, а не *сам*. Займеннік *самы* мае 5 значэнняў і 7 адценняў. І

фразеалагізм *на самай справе* этымалагічна якраз стасуецца з адным са значэнняў займенніка *самы*. Да таго ж гэты выраз знаходзіцца ў шэрагу іншых, дзе фігуруе той жа займеннік *самы* ў розных яго формах: *у самай сіле, самы раз, на самае годзе, ад самага сэрца, пад самым носам* і г.д.

Сустракаецца і такое адвольнае ўжыванне, прычым у аўтарскай мове, як *насамсправе* [69, с. 26, 35]. Параўн. у маўленні аднаго з персанажаў «Тутэйшых» Я.Купалы: *самдзеле* (відаць, варыяцыя рускага «в самом деле»). Што да нядаўняга ўтварэння *насамрэч*, якое сёння вельмі часта выкарыстоўваецца ў друку як абсалютны сінонім выразу *на самай справе*, то, відаць, гэта слова ўжо прыжылося.

Апошнім часам нападкі на беларускія фразеалагізмы актыўна здзяйсняе і П.Сцяцко як у сваіх выдадзеных у Гродзенскім універсітэце дзвюх кніжках, так і ў шматлікіх публікацыях. Асабліва ў газеце «Наша слова», дзе ён пад агульнай назвай «З чужой моўнай практыкі» рэгулярна выступае з моўнымі папраўкамі разнастайнага характару. Дастаецца і фразеалагізмам. І яны трапляюць пад татальную рэвізію мовы.

Пра выраз *драць (задзіраць) нос* сказана, што яго варыянт *драць нос* «механічна перанеслі ў беларускую частку з расейскай (гэта асабліва практыкавалася ў 80-х гадах)». Па-беларуску гэты выраз, паводле П.Сцяцко, павінен выглядаць так: *задзіраць нос*. Але гэта няпраўда. Абодва варыянты не «механічна перанесены з расейскай», а жывыя адзінкі народнай мовы. Яны фіксуюцца ў слоўніках народнай фразеалогіі Г.Юрчанкі, Е.Мяцельскай і Я.Камароўскага. Параўн. таксама ва ўкраінскай мове: *дерти (задирати) носа*. Як складальнік двухтомнага «Фразеалагічнага слоўніка беларускай мовы» (1993), я маю ў сваёй картатэцы 45 ужыванняў выразу *драць (задзіраць, задраць) нос*. Сярод іх 11 — *драць нос*. Каго-каго, а Ф.Багушэвіча ўжо ніяк нельга абвінаваціць у імкненні, як дзесяткі разоў паўтарае П.Сцяцко, «зліць мовы», «падагнаць пад усесаюзны стандарт» і г.д. Паэт, які заклікаў шанаваць і «не пакідаць мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі», у вершы «Ахвяра» пісаў: «Перад меншым я носу не драў...» Варыянт *драць нос* тройчы ўжыў К.Крапіва, двойчы — В.Шырко, па адным разе — І.Мележ, В.Гарбацэвіч, Р.Сабаленка, П.Місько, Н.Рыбак.

У нашай мове ёсць дзеяслоўныя фразеалагізмы *складваць рукі, сядзець склаўшы (злажыўшы) рукі* і прыслоўны *склаўшы (злажыўшы) рукі*. У маёй картатэцы адпаведна 12, 43 і 24 іх ужыванні з твораў такіх аўтарытэтных аўтараў, як Я.Купала, Я.Колас,

Ц.Гартны, П.Галавач, М.Зарэцкі, К.Чорны, К.Крапіва, З.Бядуля, М.Лынькоў, І.Мележ і інш. Усе тры выразы фіксуюцца ў слоўніках як літаратурная норма. А П.Сцяцко імкнецца пераканаць чытача, што (*сядзець*) *склаўшы (злажыўшы) рукі* «амаль даслоўна» пераклалі з адпаведнага «расейскага ўстойлівага спалучэння» і што замест *склаўшы рукі* трэба ўжываць «сваё адмысловае выслоўе *згарнуўшы рукі*». Прыводзяцца і нібыта аргументы: ім, маўляў, «вельмі актыўна карыстаюцца ў гаворках Зэльвеншчыны» (даецца прыклад з роднай вёскі Грабава). І яшчэ аргумент: «Карыстаецца гэтым фразеалагізмам і класік нашай літаратуры, выбітны майстра мастацкага маўлення Кузьма Чорны: «Я не сядзела тады на камені, паклаўшы на прыпол згорнутыя рукі». Але ж у гэтым прыкладзе фразеалагізмам і не пахне, тут усе словы свабоднага ўжывання. А што да К.Чорнага, дык ён у творах «Семнаццаць год», «Вясна» і інш. ужывае толькі *склаўшы рукі*. Вось такія пірагі... Да таго ж *згарнуць рукі* ў беларускай мове мае значэнне зусім іншае — ‘памерці’: «Матка.. у марцы й *ручанькі згарнула*» (Ф.Багушэвіч); «Вось леташняй вясной малады яшчэ чалавек і — *рукі згарнуў*.. Нейкі бежанец з-пад Гародні» (А.Якімовіч).

Чорным па белым, хадзячая энцыклапедыя ёсць у беларускай, рускай, украінскай (*чорным по білому, ходяча енциклопедія*), некаторых іншых мовах. Прыйшлі гэтыя выразы з французскай мовы, першы — як калька, другі — як паўкалька. Толькі ў такой традыцыйнай форме іх і ўжываюць шматлікія аўтары (К.Крапіва, М.Лынькоў, М.Танк, Б.Сачанка і г.д.). У 1918 г. В.Ластоўскі пісаў: «Трэба гэта даказаць *чорным па белым*...» На аснове гэтых ужыванняў выразы трапляюць у слоўнікі і кадыфікуюцца як норма. П.Сцяцко ж хоча абеларусіць гэтыя фразеалагізмы. Не маючы канкрэтных пашпартызаваных моўных пацвярджэнняў, ён спасылаецца на абстрактнага беларуса: «Беларус кажа: *жывая энцыклапедыя*» (а не *хадзячая*), «у жывой мове бытуе натуральная сінтаксічная структура *чорным па белым*». Вось ужо сапраўды, як пісаў Салтыкоў-Шчадрын, нішто не акрыляе так фантазію, як адсутнасць фактаў.

На самай справе, у чым справа — гэта, паводле П.Сцяцко, выразы, скалькаваныя слоўнікамі 60-80 гадоў «з чужой моўнай практыкі». Грунтам для такіх сцвярджэнняў стала тое, што ў «Руска-беларускім слоўніку» (1953) рускае *в самом деле* перакладалася адпаведнікам *сапраўды*.

Але, па-першае, ці варта ўвесь час абапірацца на РБС-53 як на бяспрэчны аўтарытэт? Калі падумаць, дык пры чым тут гэты

слоўнік? Ён жа перакладны даведнік, разлічаны на перакладчыкаў з рускай мовы. Руская частка ў ім нарматыўная, а беларуская — гэта падбор больш-менш дакладных адпаведнікаў. Многія сучаснікі не ведаюць, што ён укладаўся ў цяжкіх ваенных умовах і ў першыя пасляваенныя гады і што ў яго складальнікаў і рэдактараў не было пад рукамі ні картатэкі, ні даведчай літаратуры. А без шматтысячнай картатэкі з ілюстрацыйным матэрыялам як асновы любога слоўніка, перакладнога і тлумачальнага, цяжка пазбегнуць памылак. І іх там хапае.

Па-другое, пералічаныя вышэй выразы — не «з чужой моўнай практыкі». Яны ўвайшлі ў сучасныя слоўнікі як норма, бо сталі неаспрэчным фактам мовы. А ўжываліся гэтыя выразы і да «зліцця моў» — у 20-я гады; напрыклад, *на самай справе* — у творах П.Галавача, Ц.Гартнага, а ў *чым справа* двойчы выкарыстаў Я.Купала ў п'есе «Тутэйшыя» (1922).

Па-трэцяе, лексічны і фразеалагічны склад мовы ўвесь час развіваецца, папаўняецца новымі словамі і выразамі, у тым ліку і за кошт запазычанняў з іншых моў. Існуе агульная для ўсіх моў і прызнаная ўсімі заканамернасць: «Літаратурная мова, нават калі яна засноўваецца на якім-небудзь адным дыялекце, ніколі не застаецца тоеснай апошняму, а развівае свае ўласныя рысы — у галіне фанетыкі, марфалогіі, сінтаксісу і слоўніка» (Р.Оці) [22, с. 27].

Выразы *на праву*, *больш таго*, канешне ж, запазычаныя з рускай мовы. П.Сцяцко абеларушвае іх, замяняе, падрабляе: «справядліва, на справядлівасці, заслужана, а не на праву», «больш за тое, яшчэ больш, а не больш таго». Але ж яны замацаваліся ў маўленні, перад імі не паставіш жалезабетонную заслону нахштальт Берлінскай сцяны. І сілком іх не выганіш, не навязаш замест іх іншыя заменнікі. Менавіта гэтак пісалі ці пішучь не абы-якія аўтары, а Я.Брыль, В.Быкаў, В.Вітка, А.Вярцінскі, Ц.Гартны, У.Караткевіч, К.Крапіва, Я.Лёсік, Х.Шынклер і інш. Да таго ж, напрыклад, выраз *на праву* мае не адно, а тры значэнні, да якіх аніяк не падыходзяць прапанаваныя словы-заменнікі «справядліва, заслужана». Першае (абсалютыўнае) — 'законна, з поўнай падставы (лічыцца, называць, прызнаваць, рабіць і інш.)': «Панчанка па праву ўваходзіць у кагорту тых, хто рыхтаваў перабудову» (А.Вярцінскі). Другое (*на праву* каго) — 'у якасці кагоці на становішчы каго-небудзь': «У кабінеце, побач з Альшэвічам, шафёрам, сядзеў, па праву старэйшага, Хоміч» (Я.Брыль). Трэцяе (*на праву* чаго) — 'на падставе чаго-небудзь, абапіраючыся на што-небудзь': «Да гэтага часу ты валодаў мною па праву

штыка і нагайкі» (Я.Лёсік); «Я гэтыя словы па праву сілы кідаю пад ногі...» (У.Караткевіч).

Замест (*спаць*) *мёртвым сном* прапануецца *каменным сном*, бо так гавораць у той жа вёсцы Грабава. Няўжо ж усім астатнім раўняцца на гаворку адной вёскі?

Прыслоўнаму кампаненту фразеалагізма *душа нарадохрыст* (*нараспашку*) уласціва варыянтнасць. П.Сцяцко — толькі за *надохрыст*, бо *нараспашку* — «з расейскай мовы». Аднак жа і паза фразеалагізмам прыслоўе *нараспашку* прыжылося ў беларускай мове, падаецца ў ТСБМ, ілюструецца цытатамі, у тым ліку з І.Мележа: «Шынель яго расперазаны, нараспашку».

Яшчэ на адным фразеалагізме варта спыніцца больш падрабязна.

«*Па шчупаковай волі* — а не *па шчупаковаму загаду*», — устанаўляе норму П.Сцяцко і іранізуе наконт *па шчупаковаму загаду*: «Якая штучнасць?! Нібы шчупак піша загады?» Але калі звярнуцца да рускай народнай казкі, адкуль паходзіць гэты выраз («по щучьему веленью»), дык іронія тут залішняя. Да таго ж для шматлікіх фразеалагізмаў з нерэальным вобразам у іх аснове знешняя нелагічнасць — звычайная рэч: *кот наплакаў, і куры не шпичуць, сабакам сена касіць, выдраць лысаму валоссе, грушы на ярбе, ад яйка адліць, смаловы дуб, голаму за пазуху...*

Пра пошукі фразеалагічнага адпаведніка да памянёнага рускага выразу ўжо не раз пісалі ў друку, асабліва Ф.Янкоўскі. У «Зборніку беларускіх прыказак» (1874) І.І.Насовіч занатаваў тоесны выраз *па шчупакова казанне*. Гэты ж выраз апісаў Ф.Янкоўскі [108, с. 255], пацвердзіўшы яго ўжыванне двума ілюстрацыйнымі прыкладамі: адзін — з вядомай працы М.Федароўскага «Люд беларускі...», другі — з гаворак Маладзечанскага раёна. У раней названым слоўніку З.Санько чытаем пад нумарам 1089: «*По щучьему велению* — на шчупакова казанне». Акадэмічны «Руска-беларускі слоўнік» ва ўсіх выданнях паўтарае аднолькавы пераклад: «*по щучьему велению* — па шчупачынаму загаду, цудам».

Цяпер настойліва прапануецца (як нібыта фразеалагізм) словазлучэнне *па шчупаковай волі*. Яго яшчэ раней, чым П.Сцяцко, падаў, праўда, не за ромбавым знакам, «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (1996): «*Шчупакоў... Па шчупаковай волі* або на *шчупакова казанне* (само сабой, як бы дзякуючы чарадзейству)». Адкуль узялося гэта *па шчупаковай волі*, на аснове якіх літаратурных крыніц уключаецца ў акадэмічны слоўнік? Як прыгадвае А.Каўрус [78, с. 101], гэта ён на пачатку 70-х гадоў ства-

рыў і прапанаваў Тэрміналагічнай камісіі БелСЭ словазлучэнне *на шчупаковай волі* як адпаведнік рускага *по шчучьему велению*.

Аднак у літаратурных тэкстах не даводзілася сустрэць хоць бы адно пацвярджэнне, што гэтыя аналагі (*на шчупаковай волі, на шчупакова казанне, на шчупачынаму загаду*) бытуюць у мове. Таму пра адпаведную норму можна будзе гаварыць толькі тады, калі назапаяцца факты ўжывання ў маўленні якога-небудзь з гэтых, магчыма, патэнцыяльных выразаў. А пакуль што маўленчая практыка, насуперак рэкамендацыям слоўнікаў, сведчыць пра іншае: «І неўзабаве на круглым сталe, нібы *на шчупаковым загадзе*, з'явіліся каралеўскія прысмакі...» (В.Іпатава); «Я пачынаю разумець, што не ўсё робіцца, як кажуць, *на шчупаковым загадзе*: атрымаў пісьмо, пайшоў да міністра ці напісаў у выканком — і ўсё ў парадку» (М.Замскі); «На нейкую хвілю заплюшчыў вочы і ўявіў: робіцца ўсё — нібы *на шчупаковым загадзе*» (Р.Бохан). І яшчэ — у крыху іншым афармленні: «Не *на шчупаковаму загаду* паднімаліся з руін гарады і вёскі» (Х.Жычка); «Праект новага агрэтага. Думаеш, *на шчупаковаму загаду* гэта робіцца?» (М.Чавускі).

Усе выразы, за выключэннем *на шчупаковым загадзе* (*на шчупаковаму загаду*), якія ў даведніку З.Санько і працах П.Сцяцко кваліфікуюцца як небеларускія, апісаны ў маім двухтомным «Фразеалагічным слоўніку беларускай мовы» (Мн.: БелЭн, 1993), а, як сказана ў выдавецкай анатацыі, «паводле адбору матэрыялу і яго граматычнай і стылістычнай ацэнак гэта нарматыўны слоўнік фразеалагізмаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы». Таму, як складальнік слоўніка, я і мушу выступаць у іх абарону. А можа, і не толькі з гэтай прычыны. Душа не на месцы, калі бачыш, што вытвараюць з мовай — на дзяржаўным і недзяржаўным узроўні.

У сённяшніх варунках, неспрыяльных для беларускай літаратурнай мовы, разгледжанае моўнае эксперыментатарства як жаданне задаволіць свае «моватворчыя» амбіцыі — не на карысць мове, а толькі на шкоду. Лепей паслухаем Васіля Быкава, які не так даўно сказаў: «Настаў час... калі нельга развіваць культуру... Важна хоць бы захаваць тое, што напрацавана ранейшымі пакаленнямі, закансерваваць яго (у тым ліку і мову), як кансервуюць руіны старых замкаў і цэркваў. Сапраўды, культура падобна да евангельскага зерня і павінна памерці, каб уваскрэснуць зноў, як мудра зазначыў некалі Андрэ Жыд».

ГРАФІКА

У падручніках і дапаможніках падаюцца неаднатыпныя, часам супярэчлівыя сцвярджэнні пра беларускі алфавіт. У «Буквары» А.К.Клышкі (Мн., 1995. С. 103) колькасць літар не называецца, але першакласнікі пры жаданні самі могуць зрабіць падлік: апрача 32 літар, тут пасля *д* у дужках прыводзяцца *дж* і *дз*. Тое самае знаходзім і ў падручніку для 2 класа «Беларуская мова» В.А.Бекіша і інш. (Мн., 1995. С. 24). Пяцікласнікі з падручніка «Беларуская мова» В.П.Краснея і Я.М.Лаўрэля (Мн., 1995. С. 141) даведваюцца, што «ў беларускім алфавіце 32 літары, а гукі [дж] [дз] абазначаюцца на пісьме дзвюма літарамі (*д*, *ж* і *д*, *з*). Прыкладна тое самае паўтараецца і ў дапаможніку для вучняў старэйшых класаў «Беларуская мова» М.Ц.Кавалёвай (Мн., 1995. С. 66-67). Аналагічныя звесткі даюцца і ў падручніку для педвучылішчаў «Беларуская мова. Ч. I» (Мн., 1982. С. 41-42).

У дапаможніках жа для студэнтаў-філолагаў вышэйшых навучальных устаноў сцвярджаецца, што сучасны беларускі алфавіт складаецца з 34 літар, потым даецца іх пералік: *а, б, в, г, д, дж, дз* і г.д. (гл., напрыклад: *Бурак Л.І.* Сучасная беларуская мова. Мн., 1974. С. 89; *Камароўскі Я.М., Сямешка Л.І.* Сучасная беларуская мова. Мн., 1985. С. 113-114; *Рагаўцоў В.І., Юрэвіч А.Л.* Уводзіны ў мовазнаўства. Мн., 1987. С. 147-148; *Сцяцко П.У.* Пачатковы курс мовазнаўства. Гродна, 1993. С. 53; Сучасная беларуская мова: Лексікалогія. Фаналогія. Арфаграфія. Мн., 1976. С. 168). Праўда, у апошняй з пералічаных кніг, у 2 і 3-м дапрацаваных выданнях (1984. С. 160-161; 1993. С. 177-178), сказана, што ў нашым алфавіце 32 літары, а *дж* і *дз* утвораны са спалучэння літар і называюцца дыграфамі. Няпэўнасць адносна колькасці літар у алфавіце адчуваецца і пры чытанні энцыклапедыі «Беларуская мова» [11, с. 29]. Тут спачатку гаворыцца, што алфавіт складаецца з 32 літар, а затым дадаецца, што «некаторыя даследчыкі асобнымі літарамі лічаць дыграфы *дж*, *дз*». Думаецца, што тут слова «даследчыкі» ўжыта не зусім дакладна (замест «аўтары падручнікаў»), бо спецыяльнымі даследаваннямі пра названія дыграфы ніхто ў беларускім мовазнаўстве не займаўся, ды ў гэтым і няма патрэбы, бо існуе адпаведная агульнапрынятая сусветная практыка.

Паводле гэтай практыкі, кожная літара алфавіта як асобны графічны знак для перадачы на пісьме пэўнага асноўнага, тыповага гуча (фанемы) мае свой, толькі яму ўласцівы малюнак (абрыс), непадобны ні да адной іншай літары. Так, фанема [д] абазначаецца літарай *д*, фанема [ж] — літарай *ж*, фанема [з] — літарай *з*. Ідэальным мог бы лічыцца алфавіт, калі б у ім для кожнай фанемы была

свая літара. Але такіх алфавітаў няма. Яны б былі занадта шматлітарныя. У нашай графіцы, як і ў некаторых іншых, многія літары маюць два асноўныя гукавыя значэнні (напрыклад, літары *б*, *в* у словах *быць* — *біць*, *воз* — *вёз*). Няма ў беларускай графіцы асобных знакаў-літар для фанем [дж] і [дз]. Яны абазначаюцца на пісьме спалучэннем дзвюх літар (*д*, *ж* і *д*, *з*), кожная з якіх ужо заняла ў алфавіце сваю нішу. Такія спалучэнні дзвюх літар называюцца дыграфамі або лігатурамі. І, зразумела, яны не павінны ўключацца ў алфавіт — ні ў дужках пасля *д*, ні без дужак. Як слушна зазначана ў прадмове да «Беларуска-рускага слоўніка ў 2 тамах» (Мн., 1988. Т. I. С. 22), лігатуры «*дж*, *дз* пры размяшчэнні слоў у алфавітным парадку разглядаюцца як дзве літары». І пры фанетычным або графічным разборы, напрыклад, слова *дзед* мы кажам, што ў ім 3 гукі і 4 літары.

Аналагічнае можна бачыць і ў шмат якіх іншамовных алфавітах. Напрыклад, і ва ўкраінскай мове гукі [дж] і [дз] перадаюцца на пісьме дыграфамі: *бджола*, *дзвін*. Тое самае і ў польскай мове, дзе алфавіт складаецца з 33 літар, а па-за алфавітам ёсць яшчэ аж 7 дыграфаў, у тым ліку *dz*, *dź* для абазначэння афрыкатаў [дз], [дж]. Дыграфы ці лігатуры характэрныя і для англійскай, французскай, нямецкай моў. У нямецкай мове фанема [ш] абазначаецца спалучэннем трох літар — *sch*, а для перадачы на пісьме фанемы [ч] выкарыстоўваецца спалучэнне з чатырох літар — *tsh*. І, канешне, такія спалучэнні ў алфавіт не ўваходзяць. «Вынікам непаразумення» называе вядомы даследчык тэорыі пісьма Л.Р.Зіндэр выпадкі, калі ў алфавіт уключаюць спалучэнні дзвюх і больш літар, і ў якасці прыкладаў прыводзіць кабардзіна-чэркескі алфавіт, у якім ёсць чатырохлітарнае спалучэнне *кжъу*, а таксама беларускі «са спалучэннямі *дз* і *дж* для абазначэння афрыкатаў» [39, с. 62].

Характэрна, што ў 20-я г. мінулага стагоддзя не было праблемы адносна таго, уключаць ці не ўключаць у алфавіт дыграфы *дз*, *дж*. Б.Тарашкевіч у «Беларускай граматыцы для школ. Выданне 5-е» (Вільня, 1929. С. 47) пісаў: «У беларускай азбуцы 32 літары... Для гукаў *дз*, *дж* няма асобных літараў, а таму для кожнага ўжываецца па дзве літары. Але трэба ведаць, што вымаўляюцца *дз* і *дж* як адзін гук». Я.Лёсік у «Граматыцы беларускае мовы: Фонэтыка» (Мн., 1926. С. 43, 38) піша: «Для абазначэння гукаў *дз* і *дж* пішацца дзве літары, але чытаюцца яны не паасобку, а разам, злітна: *дзень*, *дзед*». У азбуцы, паводле Я.Лёсіка, 33 літары, сярод іх дзве (аднолькавага малюнку) літары *г*: адна абазначае фрыкатыўны гук [г], а другая — выбухны гук [г].

Тут, дарэчы, варта асобна запыніцца на гэтых двух гуках у нашай мове. Пра выбухны [г], парны звонкі з [к], ва ўсіх беларускіх

падручніках па мове пры разглядзе арфаэпіі зычных гукаў гаворыцца, што ён вымаўляецца толькі ў паасобных словах: *гузік, гонта, швагер, рэзгіны, гвалт* і некаторых іншых. А Я.Лёсік ілюстраваў вымаўленне выбухнога [г] не толькі словамі *мазгі, розгі, ганак*, але і шматлікімі іншымі, у якіх [к] пераходзіць у [г], «калі яму, будучы прыназоўнікам, прыходзіцца стаяць перад словамі, што пачынаюцца звонкімі *г, д, ж*: *г гары, г дому, г дзераву, г жалезу*» (с. 111 у цытаванай працы). Выбухны [г] вымаўляецца, аднак, не толькі ў гэтых выпадках. Азванчэнне глухога [к] адбываецца ў сярэдзіне вельмі многіх слоў, найчасцей запазычаных з неславянскіх моў, а таксама на стыку двух слоў. Вось толькі некалькі прыкладаў, дзе замест [к] вымаўляецца выбухны [г]: *анекдот, вакзал, Вялікдзень, гексаметр, штрэйкбрэхер, экзамен, экзатычны, экзекуцыя, экзэмпляр, экзотыка, экзма, як бы, як бачыш, як жа*.

У галіне графікі неаднастайна трактуецца і яшчэ адно пытанне — пра адназначныя і двухзначныя літары. Гэтыя тэрміны ў школьных падручніках, як і прадугледжана праграмай, не ўпамінаюцца. Але тут даюцца неабходныя звесткі пра двойную ролю літар *е, ё, ю, я*, пра тое, што мяккія зычныя гукі абазначаюцца на пісьме тымі самымі літарамі, што і цвёрдыя гукі, толькі з дапамогай *е, ё, ю, я, і*, а таксама мяккага знака. Гаворыцца і пра іншыя суадносіны паміж гукамі і літарамі, у прыватнасці, пра тое, што адна зычная літара можа абазначаць розныя гукі. Гэта ілюструецца прыкладамі: літара *з* у слове *замок* абазначае гук [з], у слове *казка* — гук [с], у слове *жжаваць* — гук [ж]. Да гэтага можна дадаць, што літарай *з* яшчэ абазначаюць і гук [ш], напрыклад, у слове *рэзчык*, а таксама мяккі гук [з’]: *азімы*.

Як бачым, літара *з* мае пяць гукавых значэнняў. Адны з гэтых значэнняў называюцца асноўнымі, другія — дадатковымі (другараднымі). Асноўнае значэнне літара *з* мае тады, калі абазначае асноўны, тыповы гук (фанему), гук у моцнай пазіцыі. У пададзеных вышэй прыкладах літара *з* мае асноўнае значэнне ў словах *замок, азімы*. Астатнія значэнні літары *з* — дадатковыя, яны рэгулююцца правіламі арфаграфіі (*казка, жжаваць, рэзчык*). Наша пісьмо мае фанемны характар, таму ў графіцы вывучаюцца толькі асноўныя значэнні, а з дадатковымі значэннямі мае справу арфаграфія.

Адны літары маюць адно асноўнае гукавое значэнне і называюцца адназначнымі. Гэта літары *а, о, у, ы, э* (яны заўсёды абазначаюць адзін адпаведны галосны гук), а таксама *д, ж, й, р, т, ў, ч, ш* і дыграф *дж* (яны абазначаюць адпаведныя зычныя гукі). Астатнія літары, за выключэннем мяккага знака, двухзначныя. Яны маюць два асноўныя значэнні, адны з іх (*б, в, з* і інш.) абазначаюць

пэўныя цвёрдыя і мяккія зычныя (*выць* — *віць*, *конь* — *кон*), а другія (*е, ё, ю, я, і*) у адных выпадках абазначаюць два гукі (*мае, маё, маю, мая, маіх*), а ў другіх — адзін галосны гук і мяккасць папярэдняга зычнага: *лес* — [л'эс].

Менавіта такі падзел літар па іх асноўных гукавых значэннях знаходзім у падручніку для педвучылішчаў «Беларуская мова. Ч. I» (Мн., 1982. С. 42–43), хоць тут у пераліку адназначных літар чамусьці няма *й, ў*, а таксама *ў* дапаможніку для студэнтаў-філолагаў «Сучасная беларуская літаратурная мова» [89. С. 180–181]. У першых двух выданнях гэтага дапаможніка (Мн., 1976. С. 171; Мн., 1984. С. 163) сярод адназначных, аднак, не называлася літара *й*. Яе, несумненна, трэба адносіць да адназначных, бо яна заўсёды абазначае гук [j], але толькі ў пэўнай пазіцыі — у канцы склада: *тайга, майму, мой, гай*.

Зусім іншы сэнс укладваюць у паняцце «адназначныя і двухзначныя літары» Я.М.Камароўскі і Л.І.Сямешка — аўтары дапаможніка для студэнтаў філалагічных факультэтаў «Сучасная беларуская мова» (Мн., 1985. С. 115–116): «Літары, якія адначасова ніколі не абазначаюць двух гукаў, называюцца адназначнымі. Так, напрыклад, літара *б* адначасова абазначае або цвёрды [б] — [б]ыла, або мяккі [б'] — [б']іць. Да адназначных адносяцца ўсе зычныя літары, а таксама галосныя *у, о, а, ы, э*. Галосныя літары *е, ё, ю, я* двухзначныя. У пэўнай пазіцыі ў слове яны адначасова абазначаюць два гукі: [j] з наступнымі [э, о, у, а]: *сва[ja](свая)...*» Але, як відаць з папярэдняга выкладу, з такім разуменнем адназначных і двухзначных літар наўрад ці можна згадзіцца. Да таго ж, як ужо гаварылася, літары *е, ё, ю, я* не заўсёды «адначасова абазначаюць два гукі», нярэдка яны, дадаткова паказваючы на мяккасць папярэдняга зычнага, абазначаюць адзін гук: *зьялёны* — [з'ал'оны].

Што да мяккага знака (*ь*), то гэта літара гука не абазначае і таму не адносіцца ні да адназначных, ні да двухзначных. Але ўмоўна можна гаварыць пра яе «двухзначнасць» — з крыху іншым разуменнем гэтага слова. Справа ў тым, што ў адных выпадках яна выступае як змякчальны знак, а ў другіх — як раздзяляльны. Змякчальны мяккі знак ужываецца для абазначэння мяккасці зычных: *мазь, пісьмо, хтосьці*. Раздзяляльны мяккі знак адначасова выконвае дзве функцыі: паказвае на раздзельнае вымаўленне гукаў перад *е, ё, ю, я, і* і абазначае мяккасць папярэдняга зычнага: *рэльэф, мільён, налью, мадзьяр, Ільчы*.

Апошнім часам на старонках газеты «Наша слова» і некаторых іншых выданняў сустракаюцца разважанні пра неабходнасць асобных знакаў-літар для абазначэння на пісьме злітных гукаў [дз], [дж], а таксама пра магчымасць пераходу з сучаснага шрыфту на лацінку.

Так, М.Булавацкі ў «Нашым слове» (2001. № 22) паведамляе, што з яго ўдзелам рыхтуецца часопіс для беларускіх настаўнікаў матэматыкі, у якім замест *дз* будзе выкарыстоўвацца знак *z*, а замест *дж* — знак *d*. Аўтар піша, што гэта не ягоная ідэя, што, «напрыклад, У.Дубоўка выдаваў з такімі літарамі сваё «Узвышша». Але гэта няпраўда. Ніколі ў Дубоўкі не было «свайго «Узвышша». І ніколі ён нічога не выдаваў «з такімі літарамі». Ён толькі апублікаваў у часопісе «Узвышша» (1928. № 4) артыкул «Праект літар для гукаў *дз* і *дж*». Вышэй ужо гаварылася, што дыграфы *дз*, *дж* нармальна выконваюць сваю функцыю і што няма патрэбы прыдумаць яшчэ нейкія знакі-літары для перадачы афрыкатаў.

Часам ідуць яшчэ далей. У «Родным слове» [76] быў змешчаны артыкул А.Мельнікава «Аксамітны правапіс», дзе на поўным сур'ёзе прапануецца «ўдасканаленая» графіка з сумесі кірылічнага і лацінскага алфавітаў. Праўда, рэдакцыя, друкуючы гэты матэрыял, звярнулася да чытачоў з просьбай выказацца па закранутым пытанні. Быў у «Родным слове» [77] і водгук на «Аксамітны правапіс». Аўтар водгуку, Ю.Чарнякевіч, — прыхільнік лацінкі і тарашкевіцы, якая «вабіць сваёй мяккасцю, сваёй баларускасцю».

Коротка пра лацінку. Іншы раз некаторыя аўтары, вышукваючы аргументы на карысць лацінкі, гавораць, што ёю карысталіся пры друкаванні сваіх твораў Ф.Багушэвіч, А.Гурыновіч, Цётка і інш. Але ж яны рабілі гэта змушана. Бо, як вядома, цар Аляксандр Другі спецыяльным указам забараніў выдаваць кнігі і газеты на беларускай мове, быццам бы сказаўшы пры гэтым: «З нас хопіць і маларасійскай». Таму, відаць, В.Дунін-Марцінкевіч, каб як-небудзь прабіцца ў друк, і напісаў п'есу «Пінская шляхта» не па-беларуску, а нібыта на «маларасійскай» (украінскай) мове, а фактычна на імітаванай гаворцы пінчукоў. (Той варыянт п'есы, які мы цяпер чытаем, — гэта ўжо толькі пераклад, зроблены Язэпам Лёсікам у 1918 г.) Лацінкай карысталіся, паралельна з «грамадзянкай», і на пачатку ХХ ст. І «Наша ніва» да 1913 г. друкавалася двума шрыфтамі. А пасля з-за матэрыяльных цяжкасцей і па іншых прычынах перайшла на «грамадзянку» — рэфармаваную кірыліцу. Перад гэтым было апытванне чытачоў. Абсалютная большасць (і Я.Купала таксама) — за кірыліцу. У № 42 за 1912 г. газета паведамляла: «Калі нельга друкаваць двума шрыфтамі, трэба выбраць адзін: рускі. Так пісалі ўсе свядомыя беларусы, апрача невялікай жмені». Кірыліцай друкаваў Ф.Скарына, ёю надрукаваны «Статут Вялікага Княства Літоўскага», ёю карысталіся на працягу стагоддзяў. Так што наўрад ці варта гаварыць пра пераход на лацінку не толькі сёння ці заўтра, але і наогул.

АРФАГРАФІЯ

У «Сучаснай беларускай літаратурнай мове: Лексікалогія. Фанетыка. Арфаграфія» [89, с. 185] гаворыцца, што беларускі правапіс грунтуецца на двух прынцыпах — фанетычным і марфалагічным. Тое самае сцвярджаецца і ў некаторых іншых навучальных працах для студэнтаў, а таксама ў дапаможніку для вучняў старэйшых класаў «Беларуская мова» М.Ц.Кавалёвай (Мн., 1995. С. 75). Але гэта сцвярджэнне нельга лічыць дакладным. І вось чаму.

У акадэмічных «Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (Мн., 1959) у 155 параграфрах падаюцца арфаграфічныя правілы, прычым вельмі многія параграфы змяшчаюць у сабе не адно правіла, а два, тры і болей. Інакш кажучы, у нашым правапісе каля 500 правілаў. Яны, сістэматызуючыся, аб'ядноўваюцца ў чатыры асноўныя групы: 1) правілы перадачы на пісьме гукавога складу слоў, 2) правілы напісання разам, праз злучок ці асобна, 3) правілы ўжывання вялікай літары, 4) правілы пераносу слоў. Больш за палавіну правілаў прыпадае на першую групу (91 параграф з 155). Яны ў сваю чаргу падзяляюцца на тры падгрупы: у адной разглядаецца правапіс галосных, у другой — правапіс зычных, у трэцяй — правапіс мяккага знака і апострафа.

Толькі правілы першай групы, звязаныя з перадачай на пісьме гукавога складу слоў, ці, інакш, з напісаннем літар у словах або іх частках, засноўваюцца на фанетычным ці марфалагічным прынцыпах. Так, кіруючыся фанетычным прынцыпам (а ён паграбуе поўнай адпаведнасці паміж гучаннем і напісаннем), пішам я ў слове *вясна*, прыстаўку *рас-* — у адных выпадках (*расхваліць*) і *раз-* — у другіх (*размыць*). Пры марфалагічным жа прынцыпе захоўваецца аднастайная перадача на пісьме марфем ці іх частак, незалежна ад вымаўлення; напрыклад, пішам *д* у словах *горад*, *гарады*, *гарадскі* або прыстаўку *аб-* у словах *абрэзаць*, *абтачыць*.

Астатнія памянёныя вышэй тры групы правілаў не маюць ніякай сувязі ні з фанетычным, ні з марфалагічным прынцыпамі. Так, у адпаведнасці з пэўнымі правіламі мы адны словы пішам праз злучок (*па-беларуску*), другія — разам (*увечары*), трэція (спалучэнні) — асобна (*над вечар*, *з вечара да ранку*). Тое самае адносіцца і да ўжывання вялікай літары (*дзед Талаш*) або пераносу слова з аднаго радка на другі (*трыц-цаць*, *салаў-іны*, *пады-ход* і *па-дыход*).

Калі ў навучальнай і навукавай літаратуры размова ідзе пра прынцыпы арфаграфіі, то чамусьці нідзе не адзначаецца даволі па-

шыраная асаблівасць нашага правапісу, абумоўленая тым, што асіміляцыйная мяккасць зычных гукаў [з], [с], [дз], [ц] перад наступнымі мяккімі зычнымі на пісьме не абазначаецца мяккім знакам. У гэтай сувязі пры напісанні пэўнай літары нярэдка адначасова спалучаюцца фанетычны і марфалагічны прынцыпы. Параўн. напісанне двух слоў: *сказаць* і *спіхнуць*. У першым слове, у адпаведнасці з фанетычным прынцыпам, пішам прыстаўку *с-*, а не *з-*. У слове *спіхнуць* па той жа прычыне таксама пішам прыстаўку *с-* і, хоць тут вымаўляецца не [с], як у папярэднім слове, а *сь* [с’], захоўваем гэту марфему ў нязменнасці. Значыць, пры перадачы гэтай прыстаўкі ў слове *спіхнуць* мы кіруемся адначасова фанетычным і марфалагічным прынцыпамі. Гэтак жа на двух прынцыпах засноўваецца напісанне *з, с, д* у словах: *з’есці, збегаць, спісаць, усцешыць, аддзіраць* і г.д. Параўн. таксама напісанне і вымаўленне, напрыклад, такіх слоў: *шытак* (шшытак), *бясшумна* (бясшумна).

Арфаграфічныя нормы ў параўнанні з іншымі (напрыклад, акэнталагічнымі, лексіка-семантычнымі, марфалагічнымі) характарызуюцца больш строгай рэгламентаванай адназначнасцю, не дапускаюць варыянтаў напісання. Яны падаюцца ў раней памянёных акадэмічных «Правілах...», арфаграфічных слоўніках і заўсёды выступаюць як кадыфікаваныя нормы. Але часам можна назіраць выключэнні з гэтага, разнабой у кадыфікацыі нормы, асабліва ў дачыненні да фразеалагізмаў з рэліктавым (перажытым) кампанентам, са страчанай, забытай унутранай формай ці з глухім намікам на матывацыю.

У выразе *браць на цугундар* слова *цугундар*, неўжывальнае па-за фразеалагізмам, узнікла, як лічаць даследчыкі, шляхам зрашчэння двух нямецкіх слоў: *zu + hundert* (к + сотня), успрынятых ад немцаў як частка каманды-загаду даць каму-небудзь сто ўдараў (палак, розгаў, шпіцрутэнаў). Этымалагічная невыразнасць, немагчымасць гэтага выразу спараджае яго арфаграфічную няўстойлівасць: *браць на цугундар* (*цугундры, цугундзер, цыгундар*). Думаецца, што нормай гэтага фразеалагізма павінна быць *браць на цугундар*, як даецца ў «Руска-беларускім слоўніку» (Мн., 1982. Т. 1. С. 71), а не *браць на цыгундар*, як пададзена ў «Слоўніку беларускай мовы» (Мн., 1987. С. 862) і «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» (Т. 1. С. 405). Параўн., дарэчы, у рускай мове: *брать на цугундер*, ва ўкраінскай мове: *брати на цугундер*.

Генетычна другі кампанент фразеалагізма *было не было* — адмоўная часціца *не* (як і ў падобных выразях *рад не рад, хочаш не хочаш, воляй-няволяй*). Таму незразумела, чым выкліканы

хістанні ў складальнікаў акадэмічных слоўнікаў пры кадыфікацыі гэтага выразу: у «Беларуска-рускім слоўніку» (Мн., 1988. Т. 1. С. 206) і ў РБС (Т. 1. С. 79) даецца *было не было*, а ў ТСБМ (Т. 1. С. 432) — *было ні было*.

Аналагічныя выпадкі, калі ў слоўніках назіраецца неадэкватнасць кадыфікацыі і рэальна існуючай нормы або разнабой пры ацэнцы адных і тых жа ці роднасных з’яў, не адзінкавыя. Распаўсюджваюцца яны і на напісанне фразеалагічных кампанентаў разам ці асобна. Так, у ТСБМ (Т. 1. С. 432, 502) вынесены за ромб як фразеалагізмы *на віду і на воку* (з тлумачэннем ‘пад наглядом, на відавоку’), а *на відавоку* падаецца як прыслоўе: *навідавоку* (Т. 3. С. 217). У літаратуры ж гэты выраз звычайна ўжываецца як двухэлементны, прычым са структурнай пранікальнасцю: *у кожнага на відавоку* (С.Грахоўскі), *стаялі на відавоку* (І.Чыгрынаў), *упаў якраз на самым відавоку* (В.Быкаў), *убачыла іх на самым відавоку* (А.Асіпенка).

Мнагазначны фразеалагізм *на дзіва*, агульны для ўсходнеславянскіх моў (рус. *на диво*, укр. *на диво*), па-рознаму фіксуецца ў ТСБМ: то як адназначнае прыслоўе *надзіва* (Т. 3. С. 237), то як фразеалагізм *на дзіва* (Т. 2. С. 172). Параўн. таксама: *надзіва* (СБМ. С. 407) і *на дзіва* (РБС. Т. 1. С. 209). Нельга згадзіцца са злітным напісаннем і яшчэ некаторых фразеалагізмаў, зафіксаваных у слоўніках апошніх гадоў у якасці прыслоўя: *на ліха* (параўн. аналагічныя выразы з сінанімічнага рада: *на д’ябла, на халеру, на хваробу, на чорта*); *ні за што* (параўн.: *ні за што на свеце, ні за што ні пра што*) і інш.

Няма падставы пісаць з вялікай літары фразеалагічныя кампаненты, этымалагічна звязаныя з уласнымі назоўнікамі, у такіх, напрыклад, выказах, як *антонаў агонь, варфаламееўская ноч, мамаева набоішча*. Але ў ТСБМ (Т. 2. С. 526) знаходзім: *на ўсю Іванаўскую*; параўн. у РБС (Т. 1. С. 304) і БРС (Т. 1. С. 542): *на ўсю іванаўскую*. Хоць ніколі не было цара з імем *Гарох*, але часта пішуць *за царом Гарохам*; гэтак жа даецца і ў ТСБМ (Т. 2. С. 33). Фразеалагізм (*выскачыць*) як *піліп з канпель*, што значыць ‘(выскачыць) зусім нечакана, раптоўна’, паводле паходжання, хутчэй за ўсё, з’яўляецца запазычаннем з польскай мовы (*jak filin z kopori*), дзе і сёння *filip* — другая, народная назва зайца. Выраз склаўся ў асяроддзі паляўнічых, якія не раз бачылі ў часе палявання, як, забегшы ў каноплі ў перыяд іх цвіцнення, заяц-піліп не вытрымліваў іх цяжкага, дурманнага, ап’яняльнага паху і стрымгадоў выскокваў адтуль. Забыццё першапачатковай вобразнасці прывяло да пераасэнсавання

слова *піліп*, якое нярэдка ўспрымаецца як уласнае імя і беспадстаўна пішацца з вялікай літары. І ў ТСБМ (Т. 2. С. 616) чытаем: *як Піліп з канпель*.

Закранём яшчэ некалькі пытанняў арфаграфіі.

1. У нас і ў «Правілах...» (1959) гаварылася, што ў афіцыйных назвах дзяржаў усе паўназначныя словы пішуцца з вялікай літары: *Злучаныя Штаты Амерыкі, Каралеўства Непал...* Але, калі гаворка заходзіла пра назву нашай дзяржавы мінулых эпох, пісалі: *Вялікае княства Літоўскае*. Цяпер некаторыя часопісы і газеты («Польмя», «Маладосць», «ЛіМ», «Настаўніцкая газета») слухна друкуюць з вялікіх літар *Вялікае Княства Літоўскае* — гэтак жа, як і іншыя назвы: *Рэспубліка Беларусь, Расійская Федэрацыя, Садружнасць Незалежных Дзяржаў*.

2. Шмат гадоў назад Салжаніцын гаварыў, што толькі ў Савецкім Саюзе *Бог* пішуць з малой літары, але затое *КДБ* пішацца аж з трох вялікіх літар. Цяпер жа шмат хто кінуўся ў іншую крайнасць: у газетах, часопісах, кнігах пішуць, напрыклад: *яй-Богу, кожны Божы дзень*. Здаецца, яшчэ адзін крок, і станем пісаць: *па-Боску, Божы адуванчык* (стары, нямоглы чалавек), *няБожчык, бязБожнік, уБогі, даліБог*. Зрэшты, апошняе слова ў перыяд фармавання беларускай арфаграфіі «Наша ніва» (1906. № 5) падае так: *далі Бог*. Але перш чым гаварыць пра гэтую крайнасць ды шукаць пэўнага выйсця з яе, варта зрабіць кароткі экскурс у гісторыю пытання.

Слова *Бог*, як абазначэнне вярхоўнай істоты, стваральніка і кіраўніка свету і як увасабленне праўды і справядлівасці, з даўніх часоў стала па розных прычынах (рэлігійных, маральных, этычных і іншых) адным з найбольш ужывальных у самых разнастайных маўленчых сітуацыях. Такое стаўленне да Бога народ замацаваў і ў прыказцы «Без Бога ні да парога». Сотні разоў гэта слова (і, зразумела, у напісанні з вялікай літары) скарыстоўваецца ў творах В.Дуніна-Марцінкевіча, Ф.Багушэвіча, іншых аўтараў дасавецкага часу. Гэтак жа часта і стылістычна абумоўлена ўжываецца яно ў п'есах Я.Купалы «Паўлінка», «Раскіданае гняздо», вершах і паэмах, а таксама публіцыстычных артыкулах 1919-1920 гг., напісаных падчас польскай акупацыі; напрыклад, у артыкуле «Як у казцы»: *Бога свайго, новага Бога, усемагутны Бог*.

У першыя дзесяцігоддзі бальшавіцкага атэізму становішча рэзка змянілася. Пачаўся рашучы наступ на рэлігію — «опіум для народа». Свабода творчасці была пастаўлена пад кантроль камуністычнай партыі. На ўсю моц дзейнічаў прынцып партыйнасці літаратуры і мастацтва. Слова *Бог* амаль знікла са старонак друку, а калі і выка-

рыстоўвалася зрэдку, то пісалася з малой літары і часта падавалася ў камічным, абразлівым, зняважлівым кантэксте. Прыгадаем, напрыклад, як дзед выхоўвае ўнука ў аповесці М.Лынькова «Міколка-паравоз» (твор стаў хрэстаматычным): «—Немцы ж гэтыя... У іх жа царскія арлы... Ды з імі бог яшчэ гэты... На кожным поясе напісана... — А ты, унуча, яшчэ раз плюнь і на арлоў, і на бога... І арлам галовы скруцім... А дасць бог, і богу шыю звернем...»

Цяпер жа, калі ў апошнія гады вецер часу падзьмуў у іншы бок, амаль усе былыя бязбожнікі зрабіліся нібыта шчырымі вернікамі, а слова *Бог* (ужо з вялікай літары) стала адным з самых высокачастотных. Ці заўсёды ж гэта слова і вытворныя ад яго трэба пісаць з вялікай літары. Вось некаторыя меркаванні на гэты конт.

Бясспрэчна, калі яго ўжываюць для абзначэння вярхоўнай істыты, яно ўспрымаецца як індывідуальная назва, як уласнае імя і таму павінна пісацца з вялікай літары: *І блаславіць нас на змаганне Бог* (Н.Гілевіч); *Пра гэта знаём толькі я і Бог* (В.Зуёнак); *Марыя дзякуе Богу за тое, што ў самых цяжкія хвіліны ён выратаваў яе* («ЛіМ»); *Ён не згубіў веру ў Бога* («ЛіМ»). Вялікую літару трэба захоўваць і ў некаторых назоўнікавых словазлучэннях, дзе прыметнік звязваецца ў нашай свядомасці як утварэнне ад слова *Бог* у яго першасным, зыходным значэнні: *Божая воля, Боскі гней, Богаў сын* (Ісус), *Божая маці, Божая сіла*.

У астатніх выпадках гэтыя прыметнікі, як і вытворныя назоўнікі і дзеясловы, трэба падаваць з малой літары: *богабаязны, богаслужэбны, богаадступніцтва, богаслужэнне, богатварыць, божкаць, божканне* і інш. Дарэчы, гэтак жа іх пісалі і ў дасавецкі перыяд. Так, у «Слоўніку беларускай мовы» І.І.Насовіча знаходзім: *божы дзень, не божкай, не божкайся*. Тое самае і ў рускай мове; напрыклад, у двухтомнай працы М.Міхельсона «Русская мысль и речь» (1903): *божья коровка*. У нашай мове, як і ў некаторых іншых, слова *Бог* развіло ў сабе зафіксаванае слоўнікамі пераноснае значэнне ‘выдатны спецыяліст у якой-небудзь справе’, якое трэба пісаць з малой літары: *хвалёны бог электразваркі* (У.Краўчанка).

Асобнай гаворкі патрабуюць фразеалагізмы з кампанентам *бог*. А іх каля сотні. Сярод іх ёсць і такія, у якіх кампанент *бог*, калі яго апрадмечваць, вяртаць яму зыходны сэнс, знаходзіцца, з рэлігійнага пункту гледжання, у не зусім сумяшчальным суседстве (пачуўшы іх, праваслаўны свяшчэннік, бадай, скажа: «Не богохульствуй!»): *у бога цяля ўкраў, бачыць шклянога бога, браць бога за бараду, ад бога высыптака, бог бацька, не нашага бога, (страляць) богу ў вокны, як у бога за пазухай* і інш. Неяк рука не падымаецца

пісаць вялікую літару ў гэтых цікавых, арыгінальных народных знаходках. І не толькі ў гэтых.

Справа ў тым, што, як ужо гаварылася раней, састаўныя часткі фразеалагізма толькі знешне падобныя на словы, але гэта цені, прывіды слоў, бо не маюць асобнага лексічнага значэння. Напрыклад, у сказе «Пакуль тая бульба, то вы закусіце чым бог паслаў» (П.Місько) у выразе *чым бог паслаў*, што значыць ‘тым, што ёсць’, ніяк нельга атаясамліваць назоўнікавы кампанент са словам *Бог* у яго першасным значэнні, а *паслаў* разумець як ‘адправіў па пошце ці праз пасланца’. Параўн. сэнсавы змест яшчэ некалькіх выказаў: *напамілы бог* — ‘вельмі шчыра і настойліва’; *давай бог ногі* — ‘паспешліва пабег, знік’; *у бога цяля ўкраў* — ‘горшы за іншых, правінаваціўся ў чым-небудзь’. *Дай бог (божа)* — гэта і ‘вельмі добра’, і ‘вельмі добры’, і ‘вельмі вялікі’, і ‘вельмі многа’: *Упарыць жа ясень трэба дай бог* (І.Пташнікаў); *Гаспадарка дай божа* (Т.Хадкевіч); *Сямейка — дай божа* (М.Лобан); *Насушылі баравікоў дай божа!* (С.Александровіч).

Апрача выказаў з кампанентам *бог*, ёсць нямала іншых, састаўнай часткай якіх выступае былы ўласны назоўнік: *пець лазара, садом і гамора, кануць у лету, перайсці рубікон* і г.д. Становячыся часткай фразеалагізма, імя ўласнае, як піша вядомы даследчык славянскай фразеалогіі В.М.Макіенка, «страчвае сувязь з канкрэтнай асобай ці аб’ектам, г.зн. вычэрпвае сваю анамастычную функцыю. Яно... пачынае абагульняць, значыць, выконваць функцыю імя агульнага». Такі кампанент павінен пісацца з малой літары, калі трымацца логікі, а не традыцыі і «фанатычнага кансерватызму» (Л.Булахоўскі) у арфаграфіі. Напісанне такіх кампанентаў з вялікай літары перашкаджае ўспрымання фразеалагізма, бо штучна нібы аднаўляе этымалагічнае значэнне яго частак — асобных слоў, без патрэбы актуалізуе гэтыя часткі.

З малой літары трэба пісаць і выразы з кампанентам *божы*, бо ў іх складзе ён страціў свой першапачатковы сэнс: *баранчык божы, божы адуванчык, божы палец, конь божы, божая сляза, іскра божая, на божай пасцелі* і інш.

Што да прыказак, то, паколькі яны неаднолькавыя з семантычнага боку, гэта бярэцца пад увагу пры іх напісанні. Калі прыказка мае алегарычны сэнс, г.зн. у ёй гаворыцца пра адно, а маецца на ўвазе зусім іншае, то кампанент *бог* варта падаваць з малой літары: *Смачны жшабе арэх, ды зубоў бог не даў; На табе, божа, што нам нягожа; У бога дзён многа; Дай божа нашаму цяляці ваўка спаймаці*. Калі ж прыказка ўжываецца ў прамым значэнні,

слова *Бог* трэба пісаць з вялікай літары: *Бог лесу не зраўняў, не тое што людзей; На Бога спадзявайся, а сам не давайся; Як трывога, тады да Бога; Беражонага і Бог беражэ.*

Як відаць са сказанага, у адных выпадках трэба пісаць *Бог*, а ў другіх — *бог*. Выказаныя тут меркаванні, магчыма, і патрабуюць некаторай карэкціроўкі.

3. Гадоў пяць назад, а мо і болей у штотыднёвіку «ЛіМ» быў змешчаны артыкул (прозвішча аўтара не помніцца), дзе сярод іншага на поўным сур'ёзе і адназначна сцвярджалася: псеўданімы пісьменнікаў не павінны ў вусным і пісьмовым маўленні скарачацца, трэба гаварыць і пісаць толькі, напрыклад, *Якуб Колас, Змітрок Бядуля*, а не *Колас* ці *Я.Колас* і не *Бядуля* або *З.Бядуля*. І як ні дзіўна, гэта парада-рэкамендацыя была некаторымі выданнямі прынята да ведама і ўзята на ўзбраенне.

Як вынік, цяпер можна напаткаць такое, напрыклад, нічым не апраўданае, непрымальнае графічнае афармленне ў спалучэннях псеўданімаў і непсеўданімаў: «Акадэмічны «Русско-белорусский словарь» пад рэдакцыяй Якуба Коласа, Кандрата Крапівы, П.Глебкі...» [76, с. 93]. У часопісе «Полымя» [69, с. 241-248] шэсць разоў паўтараецца *Янка Купала*, а ў адным сказе амаль побач з *Янкам Купалам* ужыта *М.Лужанін*. Неяк нядобра атрымліваецца, тым больш што *Максім Лужанін* таксама псеўданім — *А.А.Каратая*. Яшчэ ў адным артыкуле побач стаяць *Кузьма Чорны* і *М.Чарот*. Але ж *Міхась Чарот* — гэта *М.С.Кудзелька*. Відаць, у рэдакцыях не ўсе ведаюць, дзе тут псеўданім, а дзе прозвішча. Ды і ведаць гэта не так ужо проста.

Цікава, а як у такім разе ўтвараць прыметнік ад псеўданіма? Не *Купалава* (паэма), а *Янкакупалава*, не *Чаротаў* (верш), а *Міхасячаротаў*?

Пісьменнікаў, якія выступаюць ці выступалі пад псеўданімамі, у нашай літаратуры не лічаныя адзінкі, а больш за 70: *В.Вітка, В.Вярба, Ц.Гартны, М.Гіль, М.Зарэцкі, Л.Калюга, Л.Левановіч, Я.Маўр, Я.Пушча, М.Ракітны, М.Танк* і г.д. І няма ніякай падставы рабіць нейкае выключэнне з агульнага правіла, як пісаць прозвішчы, псеўданімы, імёны, ініцыялы. Нідзе ў свеце няма такіх выключэнняў. Пішуць, напрыклад, і *Максім Горкі*, і *М.Горкі*, і *Аляксей Максімавіч Горкі*, і *Горкі*. І ўсе прызнаюць гэта натуральнай з'явай.

4. Трагікамедыя *Я.Купалы «Тутэйшыя»*, напісаная ў 1922 г., пасля больш як 60-гадовага замоўчвання зноў у 1988 г. вернутая да жыцця.

Сённяшні чытач сустрэне ў гэтай п'есе больш за дзве сотні слоў іншамоўнага паходжання, надрукаваных у адпаведнасці з тагачаснымі арфаграфічнымі нормамаі: *губарнатар, профэсар, цэрамонія, клясавы, сэзонны, організм, пэрсона, унівэрсытэт, сэанс, камэдыя, сымпатычны, эксплуатаваць, лёгічны, спэц, плянэта, арыгінальны...* Характэрна, што пры публікацыі «Тутэйшых» у 1988 г. мяккі знак для абазначэння асіміляцыйнай мяккасці зычных у словах тыпу *дзьве, пайсьці, вяселье* ўсюды быў зняты, апушчаны, а напісанне іншамоўных слоў засталася ранейшым. А між тым у тэкстолагаў існуе агульнапрынятае правіла, зафіксаванае ў адпаведных інструкцыях: друкаваць тэксты па сучасных арфаграфічных нормах, захоўваючы толькі асобныя напісанні, знарок уведзеныя аўтарам. Прыгадаем у гэтай сувязі публікацыю «Пінскай шляхты» ў акадэмічным выданні «Творы» (1984) В.Дуніна-Марцінкевіча ці вершаў і публіцыстычных артыкулаў Я.Купалы, напісаных у 1917-1920 гг. і апублікаваных у зборніку «Жыве Беларусь» (1993). Або яшчэ прыклад: М.Гарэцкі закончыў раман «Віленскія камунары» ў 1932 г. (яшчэ да вядомай арфаграфічнай рэформы 1933 г.), а ўпершыню выдалі гэты твор у 1963 г. і, зразумела, згодна з правіламі сучаснай арфаграфіі і пунктуацыі. Таму пры перавыданні «Тутэйшых» трэба уніфікаваць напісанні чужаземных слоў, некаторыя іншыя напісанні (*самаўладства*). Што да марфалагічных нормаў, звязаных з канчаткамі назоўнікаў у давальным і месным склонах множнага ліку, то іх неабходна перадаваць у адпаведнасці з тагачаснымі правіламі марфалогіі: *не заміналі важным гасцём; нам, бацьком, галава не баліць; жыў пры бацькох; у іншых мясцох* і г.д.

5. Напісанні тыпу памянёнага вышэй *самаўладства* часам сустракаюцца і ў сучасным друку. Кола гэтых слоў параўнальна невялікае і звязана з правапісам зычных на стыку кораня і суфікса. Гэта, напрыклад, такія словы: *людскі, суседскі, па-людску, грамадскі, гарадскі, параходства, самаедства*.

Як вядома, наша арфаграфія, а дакладней, толькі першая група правілаў, звязаная з напісаннем літар у словах або іх частках, засноўваецца на фанетычным ці марфалагічным прынцыпах. Кіруючыся фанетычным прынцыпам, мы пішам слова або яго пэўную частку так, як вымаўляем. Пры марфалагічным прынцыпе пэўная марфема пішацца нязменна, незалежна ад таго, як яна вымаўляецца. Спалучэнне *дс* у словах *людскі* і пад. вымаўляецца як *ц*: *люцкі*. І калі б напісанне такіх слоў засноўвалася на фанетычным прынцыпе, то іх і трэба было б пісаць праз *ц*. Калі ж кіравацца марфалагічным прынцыпам, то тут трэба захоўваць *дс*. Значыць, або фане-

тычныя напісанні праз *ц*, або марфалагічныя — праз *дс*. Трэцяга, як кажуць, не дадзена. Але ўжо ў «Нашай ніве» за 1906-1907 гг. назіраюцца траякія напісанні: *крыві люцкой, Лідскага павету, з гарадзкімі*.

Чаму ж тады да рэформы 1933 г. пісалі ў словах тыпу *самаўладства* не *ц* і не *дс*, а *дз*? Адкуль узяліся такія напісанні?

Думаецца, гэта ўплыў польскай арфаграфіі. Арфаграфічнай нормай у польскай мове з'яўляецца, напрыклад: *ludzki, ludzkość*. Але ў палякаў няма асіміляцый зычных па глухасці-звонкасці, у іхнім літаратурным вымаўленні звонкія перад глухімі не аглушаюцца. Таму там і вымаўляюць *людзкі*, і пішуць у адпаведнасці з вымаўленнем. Калі зрабіць экскурс ва ўкраінскую мову, то там звонкія перад глухімі і ў абсалютным канцы слова захоўваюцца: *казка, рыбка, хлеб, сад*. Арфаграфія слоў са спалучэннямі *дс* ва ўкраінскай мове грунтуецца на марфалагічным прынцеце: *людський, громадський*.

Цяпер звернемся да беларускай мовы. Паводле «Дыялекталагічнага атласа беларускай мовы», на большай частцы нашай краіны, а менавіта на поўнач ад лініі Пружаны — Ружаны — Івацэвічы — Слуцк — Бабруйск — Бялынічы — Орша — Дуброўна, паслядоўна адбываецца рэгрэсіўная асіміляцыя гукаў па глухасці-звонкасці. Звонкія зычныя ў пазіцыі перад глухімі аглушаюцца: *банка, лышка, бліска, люцкі, па-люцку*. У беларускіх жа гаворках, размешчаных на поўдзень ад памянёнай лініі, звонкі перад глухімі не аглушаецца. Тут вымаўляюць: *нізка, лодка, гарадзкі, суседзкі*.

Асновай нашага правапісу і арфаэпічных нормаў, як вядома, з'яўляецца дыялектная мова цэнтральнай зоны. Гэта галоўная апора і база сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Тут спалучэнне *дс* вымаўляецца як *ц* (*гарацкі, сусецкі*). А на пісьме гэта спалучэнне найбольш лагічна перадаваць з захаваннем марфемных частак слова, г.зн. пісаць: *грамад-ск-і, сусед-ск-і*.

У шмат якіх працах, звязаных з беларускім правапісам ці арфаэпіяй, гаворыцца пра негатыўны ўплыў арфаграфіі на вымаўленне. Прыводзяцца, скажам, такія прыклады: у апошнія дзесяцігоддзі, пасля таго як памякчэнне зычных перад мяккімі зычнымі перастала абазначацца мяккім знакам, некаторыя носьбіты мовы сталі вымаўляць гэтыя зычныя цвёрда: *з'езд, снег, насенне*. Аналагічная з'ява магла б здарыцца, калі б мы ўзаконілі напісанні *дс* праз *дз*, г.зн. сталі б пісаць, а пасля і гаварыць: *грамадзкі, грамадзтва*. Дык ці варта гэта рабіць? Думаецца, не варта, калі трымацца логікі, а не чагосьці іншага.

6. Да нялёгкіх пытанняў арфаграфіі належыць ужыванне і правапіс зваротаў *не хто іншы як, не што іншае як і ніхто іншы, нішто іншае*. Назіранні паказваюць, што калі толькі ў тэкст дыктанта для вучняў ці студэнтаў трапляе хоць адзін з гэтых выразаў, то ён звычайна выклікае мноства памылак: пішуць асобна, дзе трэба разам, і наадварот, выкарыстоўваюць *ні* замест *не*. Пра тыповасць гэтых памылак сведчаць і нярэдка выпадкі няправільнай падачы названых спалучэнняў у друку. Напрыклад, у хрэстаматычным творы: «А вось і вылечыў. І *ні чым іншым, як* паравозам»; у часопісе «Вожык»: «Гэта ж *ні хто іншы, як* гэты самы Сідаровіч арганізаваў паляванне на дзікоў у заказніку»; у «Векапомных днях» М.Лынькова: «Я даўно заўважыў яго работу, якая пахла *нічым іншым, як* дыверсіяй»; «Аўтарам паэмы... з'яўляецца *ніхто іншы, як ён*» (ЛіМ. 2001. 3 жн.).

Пашыранасць памылак такога тыпу вытлумачваецца, відаць, і тым, што ў падручніках і дапаможніках па мове няма нават упамінавання пра гэтыя спалучэнні. Толькі ў асобных працах сустракаюцца заўвагі агульнага характару пра неабходнасць адрозніваць звароты *не хто іншы як, не што іншае як* ад зваротаў *ніхто іншы, нішто іншае*. Якая ж паміж імі розніца — пра гэта звычайна не гаворыцца.

Між тым гэтыя звароты адрозніваюцца не толькі правапісам, але і семантыкай, стылістычнай афарбоўкай, сінтаксічнай функцыяй у сказе.

Першыя два спалучэнні заўсёды выступаюць са значэннем часціц *іменна, менавіта, толькі*. Гэта іх сінанімічнасць дазваляе ва ўсіх выпадках замяняць звароты *не хто іншы як, не што іншае як* часціцамі *іменна* ці *толькі*. Магчымасць такой замены — дадатковы і вельмі эфектыўны прыём пры адрозненні спалучэнняў. Параўн.: «Цяпер я пазнаў чалавека — гэта быў *не хто іншы як* (= менавіта, толькі) Гуртавенка» (Б.Сачанка). Больш таго, гэтыя выразы можна зусім апускаць без істотнага ўрону для зместу выказвання: «Яны ўсе, у тым ліку і вартавыя, схільны былі думаць, што прычынай пажару з'яўляецца (*не што іншае як*) удар маланкі» (М.Лынькоў). Сэнсавая блізкасць да пэўных часціц не дае, аднак, падставы называць гэтыя спалучэнні «складанымі часціцамі», як часам сцвярджаецца ў асобных працах. Часціцы — нязменныя словы, тады як зйменнікавыя кампаненты спалучэнняў *не хто іншы як і не што іншае як* могуць ужывацца ў любым склоне, прымаючы склонавую форму таго назоўніка, да якога адносяцца: «Не цяжка было ўстанавіць, што подпіс, хоць і зроблены ён быў не досыць чытальна, належыць *не*

каму іншаму як маладому камандзіру адной роты» (М.Лынькоў). Названыя спалучэнні — гэта, як слушна называе іх В.У.Вінаградаў, сінтаксічныя ідыяматызмы. У ФСБМ яны апісаны так:

Не хто іншы як. *У знач. узмацн. часціцы. Кніжн.* Іменна, толькі; якраз той, пра каго гаворыцца далей...

Не што іншае як. *У знач. узмацн. часціцы. Кніжн.* Іменна, толькі; якраз тое, пра што гаворыцца далей...

Будучы сінтаксічнымі ідыяматызмамі са значэннем часціц, гэтыя спалучэнні не з'яўляюцца асобнымі, самастойнымі членамі сказа. Яны могуць быць толькі састаўной часткай дзейніка, выказніка, дапаўнення. Напрыклад, у сказе «Гэта быў *не хто іншы як* «рэдактар» (Я.Колас) *гэта* — дзейнік, а *быў не хто іншы як* «рэдактар» — выказнік. Таму наўрад ці можна згадзіцца з думкай, выказанай у «Курсе сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Сінтаксіс» (Мн., 1959), быццам падобныя сказы трэба разглядаць як складаназалежныя з даданымі выказнікавымі, дзе «словы *не што іншае, не хто іншы* выступаюць у функцыі выказніка галоўнай часткі, слова як адыгрывае ролю злучніка» (с. 254). У такім разе штучна аднаўляецца ўнутраная форма гэтых фразеалагізмаў, якая сцерлася ў працэсе зносін і не ўсведамляецца носьбітамі мовы. І, зразумела, няма патрэбы аддзяляць коскай апошні кампанент гэтых фразеалагізмаў ад папярэдніх. Параўн., аднак, у праекце новай рэдакцыі «Правілаў беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (Мн., 1999. С. 123): *не хто іншы, як...*, *не што іншае, як...* Гл. таксама аналагічнае пунктуацыйнае афармленне ў «Беларускай граматыцы: Марфалогія» (Мн., 1985), дзе, дарэчы, гэтыя спалучэнні чамусьці разглядаюцца ў разрадзе няпэўных займеннікаў, хоць і сказана, што яны «адрозніваюцца ад астатніх няпэўных займеннікаў тым, што яны звычайна канкрэтызуюцца ў кантэксце» (с. 143). Дык тады якія ж яны «няпэўныя займеннікі»?

У стылістычных адносінах названыя спалучэнні з'яўляюцца прыналежнасцю пісьмовай мовы, найчасцей выкарыстоўваюцца ў публіцыстычным, навуковым, афіцыйна-дзелавым стылях: «Калі браць па вялікаму рахунку, то ля вытокаў усіх цудаў навукі, тэхнікі, культуры, вытворчасці стаіць *не хто іншы як* настаўнік — сапраўдны стваральнік духоўнага свету асобы, яе інтэлектуальнага і маральнага патэнцыялу» («Звязда»). Гэтыя спалучэнні часта сустракаюцца і ў мастацкай літаратуры, але звычайна ў аўтарскай мове. У мове персанажаў іх ужыванне заўсёды стылістычна матываванае. Напрыклад, у камедыі К.Крапівы «Хто смяецца апошнім», у сцэне чытання «навуковага» даклада Гарлахвацкім: «Гэта *не што*

іншае як цяга да тае самае стыхіі, у якой жылі іх даўнейшыя продкі». Кантактуе выраз *не хто іншы* як з другімі моўнымі сродкамі і служыць для стварэння лёгкага гумару і ў такім прыкладзе: «Можа, для каго я і дзед Пранук. А паколькі ты салдат і я салдат, то, можа, я для цябе *не хто іншы* як галоўны ад’ютант самога камандуючага» (М.Лынькоў).

Што датычыць спалучэнняў *ніхто іншы*, *нішто іншае*, то гэта звычайныя словазлучэнні, у якіх кожнае слова захоўвае сваё лексічнае значэнне. Якога-небудзь новага, цэласнага сэнсу ад спалучэння адмоўнага займенніка з азначальным не ўтвараецца. Семантычная дастатковасць кожнага кампанента і здольнасць іх выступаць паасобку, без другога кампанента, асабліва відаць у тых выпадках, калі гэтыя словазлучэнні абмяжоўваюцца зваротамі з прыназоўнікам *апрача*. Напрыклад, аднолькава магчымыя тры розныя варыянты: «*Нічым іншым, апрача* матэматыкі, ён не цікавіўся», «*Нічым, апрача* матэматыкі, ён не цікавіўся», «*Іншым, апрача* матэматыкі, ён не цікавіўся». Кожны кампанент словазлучэння з’яўляецца самастойным членам сказа: *ніхто*, *нішто* — дзейнікам або дапаўненнем, *іншы*, *іншае* — азначэннем.

У адрозненне ад выказаў *не хто іншы* як, *не што іншае* як, якія заўсёды ўжываюцца ў сцвярдзальных сказах, словазлучэнні *ніхто іншы*, *нішто іншае* выкарыстоўваюцца толькі ў адмоўных сказах, дзе ўжо ёсць адмоўе, і ўзмацняюць гэта адмоўе: «Хоць бы зберагчы сілы на тое, каб павесці паравоз. Бо *ніхто іншы* яго не павядзе» (І.Шамякін). Кампаненты могуць выкарыстоўвацца і ва ўскосных склонах: «*Нічым іншым* чалавек, які вёў нас у грыбы, не вызначаўся» (І.Шамякін). Зразумела, што *ні* павінна пісацца асобна, калі часціцу аддзяляе ад астатняй часткі займенніка прыназоўнік: *ні перад кім іншым*, *ні з кім іншым*. Абодва спалучэнні па сваіх экспрэсіўна-стылістычных якасцях належаць да нейтральных сродкаў і ўжываюцца ва ўсіх стылях мовы.

Апрача разгледжаных, у мове ёсць спалучэнні *і ніхто іншы*, *а не хто іншы*. Першае спалучэнне — гэта далучальная канструкцыя, яна заўсёды пачынаецца злучнікам *і*: «Векавы вопыт жывёлавода *і ніхто іншы* стварыў гэтую цудоўную прыказку» (А.Асіпенка). Напісанне тут часціцы-афікса *ні* не прырэчыць раней пададзенаму правілу аб ужыванні выразу *ніхто іншы* ў адмоўных сказах. Праўда, у прыведзеным прыкладзе адмоўе толькі падразумяваецца: «Векавы вопыт жывёлавода стварыў гэтую цудоўную прыказку, *і ніхто іншы* не стварыў». Супрацьпастаўляльна-адмоўнае спалучэнне *а не хто іншы* звычайна пачынаецца

злучнікам *a* і ўжываецца ў сцвярдзальных сказах: «Хто быў вінаваты ў гэтай спешцы? Вядома, ён сам, *a не хто іншы...*» (М.Лынькоў). Пры адсутнасці супраціўнага злучніка *a* ён лёгка падразумяецца: «Калі Кольшаў убачыў гэта, ён спачатку і не паверыў сваім вачам. Не паверыў, што гэта ён, *не хто іншы*, падбіў танк» (І.Мележ); «І калі пазіраў Дубок на гэтую дарогу, на сэрцы ў яго рабілася лягчэй, гэта ж ён, *не хто іншы*, узарваў тады мост...» (М.Лынькоў).

Спалучэнне *ніхто іншы* разам са злучнікам *як* можа ўтвараць параўнальны зварот *як ніхто іншы*: «Данька мог круціць трубы, *як ніхто іншы*» (У.Караткевіч). Напісанне ў ім *ні* вытлумачаецца тым, што сэнсава ён уяўляецца як эліпсаваная, рэдукаваная адмоўная канструкцыя (параўн.: «... *як ніхто іншы не мог круціць трубы*»). Дарэчы, ён можа ўжывацца і ў яшчэ больш скарачанай форме («*як ніхто*»), што з'яўляецца дапаможным прыёмам пры вызначэнні яго арфаграфіі.

Як бачым, правільнае напісанне пералічаных спалучэнняў звязана з разуменнем іх семантыкі, з уменнем лагічна аналізаваць сказы, у якіх ёсць гэтыя звароты.

7. Іншы раз і сёння можна напаткаць заклікі вярнуцца да тарашкевіцы, якая «вабіць сваёй мяккасцю, сваёй беларускасцю» [77, с. 39]. Часам пра тарашкевіцу пішуць і такія аўтары, якія, мякка кажучы, не вельмі добра знаёмыя з самой «Беларускай граматыкай для школ» Б.Тарашкевіча. А між тым аўтар гэтай граматыкі ў прадмове да 5-га выдання (1929) пісаў, што ён выразна бачыць «цэлую чараду яшчэ спрэчных пытанняў (у аканьні, у правапісе чужаземных слоў і інш.), бачыць патрэбу і магчымасці спрашчэння правапісу, але не бярэцца праводзіць якія-колечы змены такім індывідуальна-партызанскім спосабам», бо «гэта павяло-б толькі да шкоднага хаосу». Ён прызнаваў неабходнасць правапіснай рэформы і слухна лічыў, што апрацаваныя паасобнымі людзьмі адпаведныя праекты павінны «прайсці праз публічнае сіта грамадзкай і навуковай крытыкі перш, чым маюць быць уведзены ў жыццё аўтарытэтам культурных устаноў. Бо тутака пасьпех, запраўды, можа быць людзём на сьмех».

Тарашкевіца не такая ўжо і лёгкая, як здаецца. Напрыклад, пераднаціскае «*я*» пісалася на месцы «*е*» не толькі ў першым складзе перад націскам (*бя-да, ня-ма, ля-жыць*), але і ў другім складзе перад націскам, «калі ў першым няма «*а*» або «*я*» (*ля-су-на, ня-ву-чны, ня была, бяз дзі-ця-ці*)). Больш таго, «калі ў слове націск на прыстаўцы (найчасцей *вы-*), то яканьне можна азначаць так, як быц-

цам слова стаіць бяз прыстаўкі: *ляцець* — *выляцець*, *нясьці* — *вынясьці*, *нясу* — *вынясу*). І яшчэ: каранёвае «ё» ў такіх выпадках замяняецца на «я»: *нёс* — *выняс*, *вёз* — *вывяз*, *вёў* — *вывяў*, *лёт* — *вылят*, *дзёр* — *выдзяр*. Сам аўтар «Граматыкі...», як ужо цытавалася вышэй, адчуваў, што правіла пра аканне (яканне) мае патрэбу ў спрашчэнні.

Правільна кажучь, што двойчы ў адну раку ўвайсці немагчыма. Так і з тарашкевіцай. Гэта ўжо пройдзены этап. У ХХ ст. арфаграфічнае рэгуляванне праводзілася ва ўсіх славянскіх мовах; напрыклад, у польскай мове тройчы (1918, 1936, 1957 гг.). Калі ў Расіі ў 1918 г. спецыяльным дэкрэтам бальшавікі адмянілі напісанне цвёрдага знака на канцы слоў, выключылі з алфавіта *яць*, *фіту*, унеслі многія іншыя змены, то ні тады, ні цяпер нікому і ў галаву не прыходзіць зноў вярнуць, скажам, той жа цвёрды знак. І ў нас няма патрэбы, як гаварыў В.Вітка, «рэанімаваць правапіс, які не прыняла і даўно адкінула жывая народная мова».

Сёння, калі лёс самой нацыі крайне незайздросны, не варта зноў і зноў вяртацца да пытання, як палепшыць правапіс. Не той сёння час. Не да гэтага. Ды і наогул у любой краіне хваравіта ўспрымаюць адыход ад арфаграфічнай традыцыі. Усе змены ў правапісе робяцца не самачынна, а толькі на дзяржаўным узроўні. Можна прывесці такі прыклад. Нядаўна ў Германіі афіцыйна ўступілі ў сілу новыя правапісныя нормы, але працэс іх засваення завяршыцца толькі ў 2003 г. Прыняццю правілаў папярэднічалі шматгадовыя спрэчкі, усебаковае абмеркаванне і, нарэшце, рашэнне Федэральнага канстытуцыйнага суда, які даў дазвол на ўвядзенне новых правілаў. Цяпер там замест ранейшых 212 правілаў будзе толькі 112.

У сувязі з пытаннем пра тарашкевіцу прыгадаем верш В.Зуёнкі «Мяккі знак» (1994). Ён пачынаецца з таго, як баба, калі загарэлася хата, стала ратаваць не кубел з пражаю, а «з лямантам цягнула матавіла». Затым гаворыцца, як мы «пры глухім, знявераным народзе» распачалі зацятыя спрэчкі: «мяккі знак вяртаць ці не вяртаць...» А заканчваецца верш так: «І над мовай дзьмухаюць кадзілам, правяць пахавальную імшу, ну, а мы — выносім матавіла, калі трэба ратаваць душу...»

Задумаемся над гэтай канцоўкай верша...

МАРФАЛОГІЯ

Напачатку — коратка пра пытанне, якое да марфалогіі мае не зусім прамое дачыненне.

Студэнты, вывучаючы марфалогію і сінтаксіс, карыстаюцца не толькі навучальнымі дапаможнікамі па гэтых частках граматыкі, але звяртаюцца і да акадэмічнай «Беларускай граматыкі ў дзвюх частках». У першай яе частцы на с. 50 яны знаходзяць (больш-менш вядомае ім яшчэ са школы і з уводзін у мовазнаўства) азначэнне граматыкі як лінгвістычнай дысцыпліны пра граматычны лад мовы. Тут жа гаворыцца і пра (таксама вядомую ўжо) структуру граматыкі, пра тое, што яна складаецца з дзвюх частак — марфалогіі і сінтаксісу. Натуральным з’яўляецца сцвярджэнне, што ў марфалогію як яе неадрыўны раздзел уключаецца і словаўтварэнне.

Другая частка акадэмічнай граматыкі мае падзагаловак «Сінтаксіс», а першая замест чаканага «Марфалогія. Словаўтварэнне» носіць назву «Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск». Неаднойчы задавалася пытанне (і не толькі студэнтамі): «А ці не парушаецца ў гэтым падзагалоўку першай часткі лагічнасць маўлення?»

У першай частцы граматыкі (с. 7) гаворыцца, што фаналогія мае «непасрэднае дачыненне да граматыкі» і што «пры разглядзе слова-змянення нельга абысціся без паняцця націску». Але ж, як пісаў В.У.Вінаградаў, і «вывучэнне граматычнага ладу мовы без уліку яе лексічнага боку, без уліку ўзаемадзеяння лексічных і граматычных значэнняў — немагчыма». Аднак «усё ж непадзельнае ўключэнне лексікалогіі ў граматыку ўяўляецца недастаткова матываваным» [20, с. 7, 6].

Калі зрабіць экскурс у гісторыю пытання, то можна бачыць, як паняцце граматыкі то было занадта шырокае, то звужалася, то зноў пашыраецца.

Першапачаткова ў старажытнагрэчаскай мове слова *граматыка* абазначала ‘майстэрства чытаць і пісаць літары’ (ад грэч. *gramma* — літара). «Такое значэнне захоўвалася вельмі доўга. Так, Л.Зізаний у 16 ст. пісаў: «Грамматика есть певное веданне же бысмы добре мовили и писали» [11, с. 158]. «Грамматіки славенския правильное синтагма» (1619) К.Сматрыцкага, напісаная ў адпаведнасці з грэчаскімі і лацінскімі мовазнаўчымі традыцыямі, складалася з арфаграфіі, этымалогіі (навука пра часціны мовы), прасодыі (вучэнне пра віды націску і іх абазначэнні на пісьме), тэорыі вершаскладання і сінтаксісу. Прыкладна такое ж шырокае разуменне слова *граматыка* працягвала існаваць і далей.

«Беларуская граматыка для школ» (1918) Б.Тарашкевіча сцісла апісвала амаль усе ўзроўні моўнай сістэмы, складалася з раздзелаў: 1) гукі (г.зн. фанетыка), 2) часціны мовы, 3) падзел слова (г.зн. яго марфемная будова), 4) правапіс, 5) сказ (г.зн. сінтаксіс). Я.Лёсік у «Граматыцы беларускае мовы: Фонэтыка» (Мн., 1926) пісаў, што граматыка дзеліцца на тры «наступныя часьці: 1) фонэтыка — навука аб гуках; 2) морфолёгія — навука аб зьменах слоў (скланеньне і спражэньне); 3) сынтакс — навука аб злучэньні слоў у мове, або навука аб пабудове сказу і аб узаемных адносінах яго часьцін да другіх» (с. 18).

У 1957-1961 гг. калектыў навуковых супрацоўнікаў Інстытута мовазнаўства АН БССР падрыхтаваў і выдаў у трох кнігах «Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы». У адной кнізе змяшчаюцца раздзелы аб фанетыцы, арфаэпіі, графіцы, арфаграфіі, лексікалогіі, фразеалогіі і лексікаграфіі, другая кніга «Курса...» мае падзагаловак «Марфалогія», трэцяя — «Сінтаксіс». У 1962 г. быў апублікаваны першы том акадэмічнай «Граматыкі беларускай мовы: Марфалогія», у 1966 г. — другі том з падзагалоўкам «Сінтаксіс».

Звернем увагу на аналагічныя выданні ў рускім мовазнаўстве. У 1952-1954 гг. выйшла ў свет «Граматыка рускай мовы» ў двух тамах (трох кнігах), пасля, у 1960 г., яна была (з нязначнымі папраўкамі) перавыдадзена. Характэрна, што першы параграф уводзін у «Сінтаксіс», напісаных акад. В.У.Вінаградавым, называецца так: «Марфалогія і сінтаксіс як састаўныя часткі граматыкі». У 1970 г. выдадзена новая (аднатомная) акадэмічная «Граматыка сучаснай рускай літаратурнай мовы». У ёй таксама вылучаюцца толькі раздзелы словаўтварэння, марфалогіі і сінтаксісу. У 1982 г. убачыла свет двухтомная «Руская граматыка». Яе другі том прысвечаны сінтаксісу, а ў першым апісваецца не толькі словаўтварэнне і марфалогія, але і «ўключана таксама апісанне рускай фанетыкі, фаналогіі, націску і інтанацыі». Ёсць і адпаведная матывацыя такога пашыранага разумення граматыкі: «Змешчаныя тут звесткі неабходныя ў раздзелах, прысвечаных марфалогіі, словаўтварэнню і сінтаксісу».

З’яўленне ў 1985 г. (у такім жа пашыраным разуменні) першай часткі «Беларускай граматыкі» — хутчэй за ўсё, вынік уплыву згаданай «Рускай граматыкі» (1982). І хоць, як ужо ўпаміналася, на адной са старонак нашай граматыкі гаворыцца пра вельмі цесную сувязь паміж змешчанымі ў ёй раздзелаўмі, аднак, як пісаў паэт, «ды ўсё ж, усё ж, усё ж...»

Назоўнік сярод часцін мовы

Антычныя граматыкі напачатку вылучалі дзве часціны мовы: дзеяслоў і імя. Пасля катэгорыя імя падзялілася на назоўнікі і пры-

метнікі. У сучасных беларускай, рускай, украінскай мовах звычайна вылучаюцца дзесяць часцін мовы: назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў, прыслоўе, прыназоўнік, злучнік, часціцы, выклічнік. Усё часцей асобнымі часцінамі мовы лічаць дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі. Напрыклад, у нядаўняй працы «Современный русский язык. Теория, анализ языковых единиц» (М., 2001) яны выводзяцца за межы дзеяслова і разглядаюцца як самастойныя сінкрэтычныя часціны мовы.

У параграфе «Мнагазначнасць слова» ўжо гаварылася пра неабходнасць статыстычных ацэнак пры вывучэнні той ці іншай моўнай з’явы, пра тое, што яе якасная характарыстыка непазбежна павінна дапаўняцца колькаснымі паказчыкамі. Гаварылася таксама, што ў манаграфіях, навучальных дапаможніках і артыкулах іх аўтары звычайна або зусім абмінаюць колькасныя характарыстыкі моўных з’яў, або абмяжоўваюцца адгаворкамі неакрэсленага характару.

Гартаючы навуковыя выданні, а таксама шматлікія падручнікі і навучальныя дапаможнікі па беларускай мове для вышэйшай і сярэдняй школы, толькі ў адным з іх можна знайсці сціслыя звесткі пра тое, што па колькасці слоў у лексічным складзе мовы назоўнік займае першае месца. Гэта можна пацвердзіць колькаснымі паказчыкамі, для чаго зусім неабавязкова пералічваць усе словы ў акадэмічным слоўніку, бо, як вядома, «існуе некаторая імаверная заканамернасць..., якая кіруе частотнасцю кожнага элемента мовы» [27, с. 15]: тыповае праяўляецца рэгулярна і паслядоўна. Вось што паказваюць вынікі трох выбарак (па 500 слоў у кожнай), узятых са «Слоўніка беларускай мовы» (1987; с. 314-317, 371-373, 749-752):

Часціны мовы	1-я выбарка	2-я выбарка	3-я выбарка
Назоўнікі	311	267	274
Прыметнікі	129	172	128
Лічэбнікі	–	–	2
Займеннікі	–	2	–
Дзеясловы	40	35	70
Дзеепрыметнікі	9	8	–
Дзеепрыслоўі	–	–	–
Прыслоўі	8	15	25
Злучнікі	1	–	–
Прыназоўнікі	2	–	–
Часціцы	–	–	1
Выклічнікі	–	1	–

Як бачым, больш за палову слоў прыпадае на назоўнікі. Аналагічныя вынікі трох выбарак з ТСБМ — па 21 старонцы кожная (т. 1, с. 340-360; т. 2, с. 10-30; т. 3, с. 10-30) [97, с. 35]: назоўнікаў аказалася 275 у першай выбарцы, 309 — у другой, 267 — у трэцяй; затым ідуць прыметнікі, адпаведна — 130, 123, 131; трэцяе месца займае дзеяслоў: 47, 63, 58. Варта, аднак, агаварыцца, што дзеясловы пры падліку ва ўсіх шасці выбарках браліся ў адной трывальнай форме, хоць у слоўніках кожная з абедзвюх формаў (*спавясяціць* — *спавяшчаць*, *спавіць* — *спавіваць*) займае сваё алфавітнае месца.

Пададзеныя вышэй лічбы — гэта колькасныя паказчыкі слоў у *мове* (паводле слоўнікаў). Характэрна, што яны значна разыходзяцца з паказчыкамі слоў у *маўленні*. Як вядома, мова і маўленне суадносяцца паміж сабой як сутнасць і з'ява, як абстрактнае і канкрэтнае. Маўленне — гэта мова ў дзеянні, працэс зносін, канкрэтнае функцыянаванне таго, што даецца ў граматыцы і слоўніках, рэалізацыя закладзеных у мове магчымасцей.

Супаставім з папярэднімі вынікі трох выбарак — кожная па 500 п а ў н а з н а ч н ы х слоў — з мастацкіх тэкстаў. Першая выбарка — з рамана К.Крапівы «Мядзведзічы» (Зб. тв: У 4 т. Т. 2. Мн., 1963. С. 185-187); другая — з лірычных нататак Я.Брыля «Жменя сонечных промняў» (Мн., 1965. С. 6-10); трэцяя — з аповесці В.Быкава «Пакахай мяне, салдацік» (Сцяна. Мн., 1997. С. 36-39).

Паўназначныя часціны мовы	У творах		
	К.Крапівы	Я.Брыля	В.Быкава
Назоўнікі	185	172	178
Прыметнікі	35	67	55
Лічэбнікі	8	8	6
Займеннікі	67	67	65
Дзеясловы	144	94	103
Дзеепрыметнікі	2	6	11
Дзеепрыслоўі	2	8	8
Прыслоўі	57	78	74
У С Я Г О :	500	500	500
Службовыя словы і выклічнікі			
Злучнікі	82	53	41
Прыназоўнікі	76	83	88
Часціцы	66	27	16
Выклічнікі	-	4	-
У С Я Г О :	224	167	145

З табліцы відаць, якую значную актыўнасць і высокую частотнасць набываюць у маўленні колькасна рэдкаія ў слоўніку службовыя часціны мовы, а таксама займеннікі, лічэбнікі, прыслоўі. Назоўнікі ж і ў мове, і ў маўленні першынствуюць. Другое месца ў маўленні займаюць ужо дзеясловы, а не прыметнікі, якія ў слоўніках саступаюць толькі назоўнікам, а ў маўленні аказваюцца на пятым месцы.

У гэтай сувязі варта звярнуць увагу на адно выказванне, змешчанае ў часопісе «Маладосць» (2001. № 10. С. 198), дзе гаворыцца пра паэтычную мову Ніла Гілевіча. Тут як асаблівасць індывідуальна-аўтарскага стылю паэта і яго слоўніка падаецца наступнае: «Найшырэй [у слоўніку паэта] прадстаўлены дзеяслоў, а найбольш жывальны – назоўнік. Наўрад ці выпадкова колькасць дзеясловаў і дзеяслоўных словазлучэнняў у мове Ніла Гілевіча большая за колькасць прыметнікаў. Гэта азначае, што паэта заўсёды цікавіць не толькі і не столькі сталае, устойлівае ў прадметах і з’явах, колькі часовае, зменлівае, што прымушае іх рухацца, становіцца іншымі і ў больш шырокім сэнсе – існаваць, жыць».

Са сказанага ж раней можна зрабіць выснову, што гэта не асаблівасць творчай манеры Н.Гілевіча, а тыповая з’ява ў маўленні любога аўтара-пісьменніка (з мажлівымі нязначнымі адхіленнямі).

Некаторыя часціны мовы колькасна не растуць: займеннікі, лічэбнікі, злучнікі, прыназоўнікі, часціцы. Назоўнікі ж увесь час папаўняюцца новымі словамі ці вытворнымі ад іншых назоўнікаў, а таксама служаць словаўтваральнай базай для ўзнікнення новых прыметнікаў, дзеясловаў, прыслоўяў. Разгледзім гэта на такім прыкладзе.

Назоўнік *бомж* не так даўно атрымаў права грамадзянства: яго ўключылі ў «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (1996). Паводле паходжання гэта слова — запазычанне з рускай мовы, а па сферы першапачатковага ўжывання паходзіць з прафесійнага маўлення міліцыянераў. Затрымаўшы беспрытульнага чалавека, яны пазначалі ў адпаведных паперах: *б. о. м. ж.*, г.зн. «без определённого места жительства». Выкарыстоўваўся, як бачым, спецыяльны эўфемізм у дачыненні да такіх людзей. «Імі, — піша В.Казько ў рамане «Бунт незапатрабаванага праху», — была перазаселена тайга і геалагаразведка, людзьмі без прапіскі і пастаяннага месца жыхарства — слова «бомж» тады яшчэ не было ў прыродзе, лічылася, што такіх людзей у сацыялістычным грамадстве проста не існуе, яны ліквідаваны як клас залпам «Аўроры». І было ў тых людзях, іх тварах, позірках нешта бясконца турботнае і жаласлівае, сапраўды сабачае...»

Гэта слова даўно ўжо выйшла за межы міліцэйскага лексікону, ужываецца не толькі ў прозе, а і ў паэзіі: «Бомж стаіць немалады, каля ног яго — сабакі. Торба, пляшка з-пад вады — скарб няхітры небаракі» (П.Саковіч); «Бамжы даўно працуюць крута — на звалку едуць, шчыруны, там пляшкі — цвёрдую валюту — бяруць сабе штодня яны» (В.Жуковіч).

Уключыўшыся ў словаўтваральную сістэму, гэты назоўнік спарадзіў ладную сямейку іншых назоўнікаў. Па гатовых словаўтваральных мадэлях узніклі *бамжыха* і *бомжык*: «Ну канешне ж то была Жардзіна, іх дваровая бамжыха, яго суперніца і канкурэнтка» (В.Быкаў); «Пачынаючыя мільянеры», калі зірнуць на бізнес у сацыяльным ракурсе, такія ж беспрытульнікі, бадзяжкі і бомжыкі, як і іх жывы тавар» (У.Глушакоў). Шырока ўжываюцца і такія наватворы, як *бамжатнік*, *бамжатня*, *бамжоўства* (пададзім толькі па адной цытаце на кожны з іх): «Хату, якая чудам збераглася, дзе нарадзіўся Л.Калюга і пражыў да 19 гадоў, ператварылі ў бамжатнік» (Л.Маракоў); «Уся вакзальная бамжатня з тыдзень рогатам заходзілася» (А.Казлоў); «Адзін з герояў аповесці ўрэшце скаціўся да бамжоўства» (Дз.Бугаёў).

На аснове таго ж назоўніка склаліся прыметнікі *бамжовы*, *бамжацкі*, *бамжаваты*, *бамжоўскі*: «Салдат паслухмяна ўзяў з долу не надта зграбнае бамжова вудзільна» (В.Быкаў); «Сустракаюцца ў бамжацкім асяроддзі нядаўнія «зэкі», якія выйшлі з турмаў» (А.Фомчанка); «Крыху бамжаваты вартаўнік установы ходзіць у старым чорным плашчы без гузікаў, але падперазаны нейкай вяроўчынай» (К.Камейша); «Пануе трасянка. У гэтай «абноўцы» бамжоўскую долю мы хлебчам з каўша...» (С.Законнікаў).

Пры дапамозе суфікса *-ава-* ўтварыўся дзеяслоў *бамжаваць*, які ўжо развіў у сабе два значэнні: 1) не мець пастаяннага месца жыхарства ці працы, 2) бадзяцца дзе-небудзь, не начуючы дома: «Зяць то хоць нейкія свае арбіты маляваў, а цяпер бамжуе з такімі, як сам, апушчанымі» (М.Кусянкоў); «Бацька, што бывае часта, «бамжуе», сям'я не ведае, дзе ён увогуле» («Настаўніцкая газета»). Ёсць і дзеяслоў *забамжаваць*: «А тады што з вартаўніком рабіць? І выгнаць шкада – прападзе чалавек, забамжуе» (Л.Рублёўская).

Мімаходзь можна закрануць і пытанне, звязанае з нарматыўнасцю кланавых канчаткаў некаторых назоўнікаў. У «Нашым слове» (2001. № 22) адзін з аўтараў бачыць памылку ва ўрыўку «яе абралі старшынёй», лічыць, што трэба пісаць «*старшынём*, як і *пераможцам*, *мужчынам*, *цялём*». Але гэта неаднародавыя назоўнікі: *цялё* — ніякага роду, *мужчына* — мужчынскага, а *пера-*

можца — агульнага роду. У творным склоне будзе: *жанчынай-пераможцай, мужчынам-пераможцам*. Ёсць агульнапрынятае правіла, замацаванае шматгадовай маўленчай практыкай, паводле якога назоўнікі мужчынскага роду з націскным канчаткам *-а (-я)* маюць у творным склоне пры мягкай аснове канчатак *-ёй (-ёю)*, а пры цвёрдай — *-ой(-ою)*: *старшынёй, суддзёй, тамадой, старшыной (роты), Кранівой, слугой*. І гэта правіла — абавязковае для ўсіх носьбітаў мовы.

Што да колькасных паказчыкаў, звязаных з пэўнай моўнай з’явай, дык, зразумела, яны павінны быць дакладнымі, выверанымі. А вось прыклад іншага характару. У «Родным слове» [79, с. 69] гаворыцца, што «лексіка развітых літаратурных моў налічвае ў сваім складзе менш за 1 млн., але яўна больш за 300 тысяч слоў (нагадаем у сувязі з гэтым, што ў перакладной частцы «Руска-беларускага слоўніка», які выйшаў у 1993 г. у 3-х тамах, засведчана больш за 300 тысяч слоў)». З гэтага, аднак, не павінна вынікаць, што ў слоўніках нашай літаратурнай мовы змяшчаецца «больш за 300 тысяч слоў». Вось колькасныя паказчыкі слоў, уключаных у нашы акадэмічныя слоўнікі: 1) у двухтомным «Беларуска-рускім слоўніку» (1988-1989) «больш за 110 тысяч слоў»; 2) у пяцітомным «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» (1977-1984) «каля 100 тысяч лексічных і фразеалагічных адзінак». Найбольшую колькасць слоў падае «Слоўнік беларускай мовы» (1987) — «больш як 118 тысяч слоў, што бытуюць у сучаснай беларускай літаратурнай мове». У гэты слоўнік, як сказана ў прадмове да яго, «уклучана ўся лексіка, зафіксаваная» ў БРС і ТСБМ. Прыкладна такая ж колькасць слоў падаецца ў найбольш поўных слоўніках рускай і ўкраінскай моў.

А што датычыць памянёнай «перакладной часткі» трохтомнага РБС-93, то яна ніяк не можа быць колькасным паказчыкам слоў у нашай літаратурнай мове. У гэтым слоўніку даволі часта, як і павінна быць, у якасці адпаведнікаў пэўнага рускага мнагазначнага слова падаецца не адно, а некалькі слоў (яны неаднаразова могуць паўтарацца і ў іншых мясцінах слоўніка пры перакладзе зусім другіх слоў). Напрыклад, рускае «повод» перакладаецца беларускім *зачэпка*, пасля якога пастаўлена кропка з коскай, далей ідзе так: «прычына, падстава; выпадак; нагода». І гэта абазначае, што, як растлумачана ў прадмове, першае беларускае слова — найбольш дакладны эквівалент рускага, а іншыя словы (пасля кропкі з коскай) — больш аддаленыя ў сэнсавых адносінах. У пэўных кантэкстах яны могуць пры перакладзе з адной мовы на другую выступаць як адпаведнікі рускага назоўніка «повод», што ў слоўніку і падмацоўваецца прыкладамі-словазлучэннямі.

Няма ў «перакладной частцы» ніводнага слова, якога нельга не знайсці ў СБМ ці БРС, ТСБМ. Выключэнне складаюць хіба нямногія новыя словы тыпу *кансэнсус*, *вернік*, *спадар*.

Пра лексіка-граматычную класіфікацыю прыметнікаў

Прыметнікі абазначаюць прымету прадмета (якасную, адносную ці прыналежную). Улічваючы характар гэтай прыметы, лексічнае значэнне і граматычныя асаблівасці прыметнікаў, іх звычайна падзяляюць на якасныя, адносныя і прыналежныя. Іншы раз прыналежныя прыметнікі разглядаюцца як падгрупа адносных.

У некаторых жа навучальных дапаможніках [напрыклад, 90, с. 88-90] вылучаюць «тры асноўныя разрады: якасныя, адносныя і прыналежныя» і «тры дадатковыя: прыналежна-адносныя, адносна-якасныя і прыналежна-адносна-якасныя». Апошні з «дадатковых разрадаў» ілюструецца і такім прыкладам з твора М.Танка: «Адступала панская навала, дым клубіўся з гнёзд яе *асіных*». Але выдзелена тут слова — не «прыналежна-адносны прыметнік з якасным значэннем», як сцвярджаецца ў дапаможніку, а кампанент фразеалагічнага адзінства *асінае гняздо* з цэласным, сэнсава непадзельным значэннем ‘прыстанішча небяспечных, шкодных людзей’ (этымалагічна вобразнасць гэтага фразеалагізма звязана з такой прыметай, як *агрэсіўнасць патрывожаных у гняздзе васаў*).

У якасці прыкладаў да гэтага ж «дадатковага разрады» даюцца і такія: *лісіная нара*, *лісіны каўнер*, *лісіная хітрасць ворага*. Аналізуючы гэтыя і падобныя прыклады, нельга не прымаць пад увагу тое, што тут не проста прыметнік, а мнагазначнае слова і што кожнае яго значэнне, засведчанае слоўнікамі, павінна характарызавацца індывідуальна. У прыкладзе *лісіная нара*, дзе *лісіны* абазначае ‘які належыць лісу’, — перад намі прыналежны прыметнік, і толькі прыналежны, а не «прыналежна-адносна-якасны». У другім прыкладзе (*лісіны каўнер*) — толькі адносны, у трэцім (*лісіная хітрасць ворага*) — толькі якасны. У кожным выпадку мнагазначны прыметнік выступае не як прыметнік наогул, а як слова ў яго пэўным значэнні.

Калі ж прытрымлівацца іншага погляду і вылучаць «дадатковыя разрады», тады, каб заставацца паслядоўным, трэба было б і, напрыклад, у назоўніках шукаць такія ж «дадатковыя разрады», як «адушаўлёна-неадушаўлёны», «канкрэтна-абстрактны» і г.д. Так, *конь* у значэнні ‘свойская жывёліна’ — адушаўлёны назоўнік, а ў значэннях ‘шахматная фігура’ і ‘гімнастычны брус’ — неадушаў-

лёны. *Искра* і *лес* у словазлучэннях *безліч іскраў*, *хваёвы лес* — канкрэтныя назоўнікі, а ў словазлучэннях *іскра надзеі*, *лес рук* — абстрактныя.

Гэтак жа нелагічна вылучаць і ў прыметніках «дадатковыя разрады». В.У.Вінаградаў яшчэ ў 1947 г. пісаў: «Граматычная мяжа паміж якаснымі і адноснымі прыметнікамі праходзіць унутры аднаго і таго ж слова, будучы абумоўлена дыферэнцыяцыяй яго значэнняў. Напрыклад, *саматужны* ў яго прамым тэрміналагічным значэнні.. належыць да адносных прыметнікаў», у іншым значэнні («недасканы, прымітыўны») мае «чыста якаснае значэнне» [20, с. 204].

Як парушэнне лагічнасці маўлення варта ацэньваць, напрыклад, такія сцвярджэнні: «Адносныя прыметнікі.. часта пераходзяць у разрад якасных» [16, с. 128]; «Якасныя прыметнікі таксама могуць пераходзіць у адносныя» [90, с. 88].

У акадэмічнай «Беларускай граматыцы. Ч.1» (Мн., 1985) асобна апісваецца разрад якасных прыметнікаў (§ 195) і адносных (§§ 196, 197), сярод адносных вылучаецца падгрупа прыналежаных прыметнікаў. Але ў раздзеле «Словаўтварэнне прыметнікаў» чамусьці ёсць і падзагаловак «Прыметнікі з адносна-якасным значэннем» (с. 297).

Спалучальнасць лічэбнікаў з назоўнікамі

Урывак з артыкула ў часопісе «Роднае слова» [74, с. 104]: «З а п о м н і ц е: пасля лічэбнікаў *два* (*дзе*), *абодва* (*абедзве*), *тры*, *чатыры* ўжываецца назоўны склон множнага ліку ў адрозненне ад роднага склону ў рускай мове: *два мае таварышы*, *тры вялікія акны*, *чатыры маладыя кабеты*». Адзін з прыведзеных тут прыкладаў насцярожвае. *Акно* (адз.л.) — *вокны* (мн.л.). *А акны* — што за форма?

Амаль ва ўсіх падручніках і дапаможніках па беларускай мове (у тым ліку і для вышэйшай школы), калі гаворка заходзіць пра спалучальнасць лічэбнікаў з назоўнікамі, сцвярджаецца, што пры лічэбніках *два* (*дзе*), *абодва* (*абедзве*), *тры*, *чатыры* назоўнік ужываецца ў форме назоўнага склону множнага ліку. Правіла звычайна ілюструецца прыкладамі, якія не выклікаюць ніякага сумнення: *два сыны*, *тры крыніцы*, *чатыры вучні*.

Калі карыстацца гэтым правілам, то трэба было б гаварыць і пісаць так: *нага* — *ногі* (мн.л.) — *дзе ногі*; *сям'я* — *сем'і* — *дзе сем'і*; *абедзве дочки*, *тры вёдры*, *два бярэны*, *дваццаць дзве вёрсты*. Аднак мы гаворым і пішам інакш, «не па правілах»: «Вясна ўжо стала на *абедзве нагі*» (М.Лобан); «Паабапал вуліцы – двух-

павярховыя дамы на *чатыры сям'і*» (Я.Сіпакоў); «*Дзве дачкі і дарослы сын як ляглі, так і заснулі, а маці не спала*» (А.Асіпенка); «*Дзень упустую праблукаўшы па бары, грыбнік ударыў вобзём два вядры і пад сасною, змораны, прысеў*» («Вожык»); «*Паклалі два бярвяны, паміж імі паставілі шмат гаршкоў*» (Я.Маўр); «*Добрыя вярсты дзве не спыняліся жарты, таўханіна, сумятня*» (Я.Колас). Вымаўленне гэтых і шмат якіх іншых колькасна-іменных спалучэнняў «па правілах» — парушэнне такой якасці маўлення, як яго правільнасць. Названае правіла патрабуе ўдакладнення, патрабуе назваць выключэнні з гэтага правіла. А іх вельмі многа.

1. Усе назоўнікі жаночага роду з націскным канчаткам у назоўным склоне адзіночнага ліку і рухомым націскам супадаюць пры спалучэнні з лічэбнікамі *два, тры, чатыры* і па канчатку, і па націску не з назоўным склонам множнага ліку, а з родным адзіночнага: *рака — ракі — чатыры ракі* (а не *рэкі*), *сястра — сястры — дзве сястры*; параўн. тое самае ў рускай і ўкраінскай мовах: *две сестры, дві сестри*. Вось толькі некаторыя з гэтых назоўнікаў: *сяяна, дуга, каза, капа, парá, касá, страхá, вайна, сірата, галава, савá, стáпа, ступня, пятля, страфа, старана, пята, барада, труба, жэняя, душа, зіма, вясна, мяжа, рука, сляза, мятла, нара, гара*. У ТСБМ гэтыя і іншыя падобныя назоўнікі пададзены такім чынам: **галава́**, -ы; *мн.* галовы (з ліч. 2, 3, 4 галавы).

2. Многія назоўнікі ніякага роду з націскным канчаткам у назоўным склоне адзіночнага ліку і рухомым націскам супадаюць пры спалучэнні з лічэбнікамі *два, тры, чатыры* па канчатку з назоўным склонам множнага ліку, а па націску — з родным адзіночнага: *гняздо — гнязда* (р. адз.) — *гнёзды* (мн.) — *два гнязды*; *акно — акна — вокны — два акны*. Яшчэ прыклады такіх назоўнікаў: *сяло, вясло, пісьмо, гумно, сядло, палатно, пяро, сцягно, сцябло, вядро, бярвяно*.

3. Своеасабліва спалучаюцца з лічэбнікамі *два, тры, чатыры* і некаторыя назоўнікі мужчынскага роду. Напрыклад: *два кані, тры зубы* (параўн. у родным склоне адзіночнага ліку і назоўным склоне множнага ліку: *каня — коні, зуба — зубы і зубы*). Або: *чалавек — чалавека* (р. адз.) — *людзі* (мн.), але *два чалавекі*.

Характэрна, што ва ўсіх такіх колькасна-іменных спалучэннях азначэнне, калі яно аказваецца паміж лічэбнікам у назоўным склоне і назоўнікам, абавязкова ставіцца ў форме назоўнага склону множнага ліку: *дзве вялікія ракі, чатыры поўныя вядры, тры верхавыя кані*.

Апісанья тут незвычайныя «паводзіны» назоўнікаў у колькасна-іменных спалучэннях тлумачацца гістарычнай зменлівасцю мовы — знікненнем формы парнага ліку, яго выцясненнем множным лікам з захаваннем націску, уласцівага былому парнаму ліку.

Займеннікі

Займеннікі сярод іншых паўназначных слоў займаюць асобнае месца: яны не маюць сталага лексічнага значэння, бо не называюць прадметаў, прымет, колькасці, а толькі ўказваюць на іх, выступаюць іх «намеснікамі». Абагульнена-адцягненае значэнне, уласцівае ўсім займеннікам, асабліва яркая выяўляецца ў займенніках 3-й асобы (*ён, яна, яно, яны*). Хоць яны і называюцца асабовымі, але могуць указваць як на асобу чалавека, так і на любы іншы назоўнік — адушаўлёны і неадушаўлёны, канкрэтны і абстрактны: «Дзед Талаш сказаць павінен слова. Грамацей *ён* — як і ўсе дзяды калісьці. Напісалі для *яго* прамову і паставілі суфлёра за кулісы» (П.Панчанка); «Конік з выгляду — дарма, ды цягнуў *ён* слаба» (К.Крапіва); «Бяры, Антось, ты човен гэты: рассохся трохі *ён* за лета» (Я.Колас); «На карце *ён* — Бягомль, а людзі звалі Бегамлем: сяліліся ў глухіх лясах халопы беглыя, бо беглі ад прыгону, ад паноў, ад царскіх устаноў і пастаноў» (П.Панчанка); «Гераізм, як вядома, паважаецца на кожнай вайне, у нас жа *ён* стаў ці не адзіным рэальным сродкам перамогі, прадметам клопату з боку паліторганаў, на прапагандзе якога будавалася ўся іх работа» (В.Быкаў).

Займеннікі, кажучы словамі А.А.Рэфармацкага, як «запасныя ігракі» на футболе ці дублёры ў тэатры, выходзяць на поле або на сцэну, калі трэба «вызваліць ад гульні» знамянальнае слова. Выступаючы са зменлівым канкрэтным значэннем у розных кантэкстах, выконваючы выключна важную функцыю ў маўленні як сродаксэнсавай сувязі паміж сказамі або іх часткамі, займеннікі — самы малалікі сярод паўназначных слоў лексіка-граматычны разрад (іх усяго 76) [68, с. 61] — па частаце ўжывання значна перасягаюць амаль усе іншыя часціны мовы, саступаючы толькі назоўнікам і дзеясловам (гл. табліцы на с. 167, 168). Як засведчана ў «Частотным слоўніку беларускай мовы» (Мн., 1976) Н.С.Мажэйкі і А.Я.Супруна, першае месца сярод найбольш частых слоў займае займеннік *ён*. У ліку іншых самых высокачастотных дваццаці слоў ёсць і такія 7 займеннікаў: *я, ты, гэты, увесь, той, свой, які*.

Прыналежныя займеннікі *ягоны, іхні* ў шмат якіх артыкулах і дапаможніках па мове, у тым ліку і па стылістыцы, кваліфікуюцца як «прастамоўныя». У часопісе «Роднае слова» [74, с. 78] гаворыцца: «Словы *ягоны, іхні* нясуць выразную афарбоўку размоўнасці (*ягоны*) або нават прастамоўнасці (*іхні*). Спраба падмяніць прыналежныя займеннікі *яго* сінонімам *ягоны* не вытрымлівае крытыкі». Аднак гаварыць пра нарматыўнасць гэтых займеннікаў і іх стылістычную характарыстыку можна толькі пры апоры на маў-

ленчую практыку апошніх гадоў і рэгулярнасць іх ужывання. Абодва займеннікі актыўна выкарыстоўваюцца не толькі ў гутарковым стылі. У мастацкай прозе, як сведчыць той самы «Частотны слоўнік...», выкарыстанне займенніка *ягоны* такое ж частае, як і ўжывальнасць слоў *дзіўна, пільна, дыхаць, праверыць, спрэчка, хаваць, чый*. Не абыходзяць займеннікі *ягоны* і ў публіцыстыцы, а зрэдку і ў навуковым стылі. Яшчэ часцей ужываецца *іхні*. Ён у ліку першых пяцісот найбольш частых слоў (побач з такімі, як *наветра, зялёны, есці, размова, умець*). У акадэмічных слоўніках апошніх гадоў (СБМ, ТСБМ) *ягоны* мае памету «размоўнае», а *іхні* не мае ніякіх абмежавальных памет, слухна прызнаецца міжстылёвым.

Паколькі займеннікі не маюць сталага лексічнага значэння, пры іх ужыванні (асабліва займенніка *ён* у яго родавых і лікавых формах) трэба захоўваць правіла: займеннік звычайна паказвае на бліжэйшы да яго (папярэдні) назоўнік таго самага роду і ліку. Пры парушэнні гэтага правіла ўзнікаюць двухсэнсавасць, незразумеласць, а то і кур'ёз. Часам гэта ілюструюць такім прыкладам: «Калі пачалася *навальніца*, *бабулька* схавала *галаву* пад *падушку* і трымала яе да тае *пары*, пакуль *яна* не кончылася». Прыклад з часопіса «Вожык»: «Калі гаварыць шчыра, дык за лубін адказвае аграном, бо *ён* яшчэ з восені ляжыць пад брызентам і пакрыўся цвіллю».

Я.Колас, прачытаўшы першы том эпопеі М.Лынькова, настойліва раіў аўтару «перапісаць некаторыя мясціны рамана нанова. Напрыклад: *Старэйшы сын быў старшынёй калгаса, дачка, якая вучылася ў горадзе, выйшла замуж і абзавялася сваёй сям'ёй. Мужык яе (каго? сям'і? і чаму мужык, а не муж?), вайсковец, быў слаўным чалавекам, любіў сям'ю, паважаў іх (каго?), і яны (хто?) заўсёды былі вельмі ўсцешаны, калі Стася, дачка, з мужам і дзіцём прыязджалі часам да іх у госці, ці, як яны казалі, на дачу*. Пісьменнік захапіўся займеннікамі, перагрузіў імі сказ і збытаў чытача, якому вельмі цяжка здагадацца, што «яны» — гэта бацькі героя».

Адсутнасць у займеннікаў 3-й асобы сталага лексічнага значэння і магчымасць іх дваякага разумення не толькі спараджаюць недакладнасці, але і служаць крыніцай для стварэння разнастайных стылістычных эфектаў. Мастакі слова нярэдка выкарыстоўваюць гэтыя спрыяльныя «прыродныя» ўмовы займенніка. Існуе шэраг творчых прыёмаў яго абыгрывання. Гл. пра гэта больш падрабязна ў [55, с. 55-60].

Адзін з прыёмаў — наўмыснае стварэнне двухсэнсавасці і яе ліквідацыя адпаведнай устаўкай. Прыём грунтуецца на знарочыстым парушэнні правіла пра ўжыванне займеннікаў, якія адназначна выступаюць намеснікамі толькі бліжэйшага папярэдняга назоўніка.

Займеннік, апынуўшыся пасля двух назоўнікаў, паказвае не на бліжэйшы, а на далёкі назоўнік, і аўтар устаўкай абодвух назоўнікаў адмаўляе сувязь аднаго з іх з займеннікам. Карыстаючыся гэтым прыёмам, Я.Купала дасягае камічнага эфекту ў п'есе «Прымакі» — у рэпліцы Максіма: «Як сказала яна «дурнем», ну дык, мае міленькія, хто ж гэта вытрымае?.. Усхапіўся я, самзеле, з ложка, адшпіліў дзягу і ўжо думаю сабе... А яна — тут успамінаючы, *не дзяга, а мая жонка* — вазьмі ды схапі мешалку. Ох, мае міленькія! Сам люцыпар, відаць, выдумаў гэтыя мешалкі, як падсоўваў нябожчыцы Еве яблыкi ў раі. Бо дайце ж рады! Паліў я гэта яе — значыцца, *мешалку, а не Еву* — колькі раз, на дробныя кусочкі сек, і ўсё роўна: як прыйдзе што да чаго, дык — на табе, і ёсць!»

Двухпланавасць, хоць і параўнальна рэдка, можна назіраць і пры выкарыстанні займенніка 2-й асобы (*ты*), які можа набываць абагульнена-асабовае значэнне 'кожны, усякі, хто акажацца ў падобнай сітуацыі'. Параўн. прыклады, дзе склонавыя формы *цябе, табе* адным з суразмоўнікаў успрымаюцца як непасрэдны да яго самога зварот, а не як абагульненае абазначэнне чалавека наогул: 1) [Генка:] Таварышы, ёсць выхад!.. Вернемся да канібалізму... Так мы зразу забіваем двух зайцоў: вырашаем праблему харчавання і рэгулюем рост насельніцтва. [Наташа:] Якая ж гэта неўміручасць, калі *цябе* зжаруць? [Генка:] Чаму *мяне*? Таго, хто смачнейшы (К.Крапіва. Брама неўміручасці); 2) [Размова па тэлефоне:] Ім добра гаварыць, таварыш Варонін, калі ў іх станцыя пад бокам! Хто бліжэй да міскі, той і чэрпае. А *табе*... Што? Ды хто з вамі *тыкаецца*? Гэта я сам сабе... (Я.Брыль. Апошняя сустрэча).

Дзеяслоў. Складаная форма прошлага часу

Беларускай літаратурнай мове ўласцівы дзве формы прошлага часу: простая (*пайшоў*) і складаная (*пайшоў быў*). У складаную форму ўваходзіць асноўны дзеяслоў (закончанага трывання) у спалучэнні з дапаможным дзеясловам *быць*, які ставіцца ў той жа родавай і лікавай форме, што і асноўны, дапасуючыся да яго. Такая форма прошлага часу захавалася ў нашай мове са старажытнага перыяду; напрыклад, у дзённіку Ф.Еўлашоўскага (XVI ст.) чытаем: «з Москвы был приехал», «з obu сторон знесли были», «сестра Володымирова позвала была пана Трoцкого».

Складаная форма прошлага часу выкарыстоўваецца, калі неабходна выказаць даўно мінулае дзеянне, якое адбылося раней за іншае, або дзеянне, якое пачалося ці магло пачацца, але перапынілася іншым дзеяннем. Абодва дзеясловы складанага прошлага часу змяняюцца па ліках, а ў адзіночным ліку — па родах.

Канфігурацыя гэтай формы ў мужчынскім родзе такая: асноўны дзеяслоў + *быў* (дапаможны дзеяслоў можа стаяць як пасля асноўнага, так і перад ім): «Памятаю, як адзін з карэспандэнтаў, запытаўшы Коласа тут жа на двары аб тым, над чым зараз працуе паэт, зусім *разгубіўся быў*, пачуўшы жартоўны адказ: — А хіба, браток, не бачыш — дровы сяку!» (М.Лынькоў); «у гэтым збожжы *пагрэў быў* рукі» (К.Крапіва). У жаночым родзе: асноўны дзеяслоў + *была*: «Прызба па самыя вокны *зарасла была* лебядою і лопухам» (К.Чорны); «*была ўзялася*» (Л.Гаўрылкін). У ніякім родзе: асноўны дзеяслоў + *было*: «Усё далей адплывала тое, што *было з'явілася* там, у пакоі, за ўспамінамі» (П.Галавач); «Вераб'інае воінства *было памкнулася ўслед...*» (М.Лужанін). У множным ліку: асноўны дзеяслоў + *былі*: «Каб мір зберагчы, мы *згадзіліся былі* на унію» (У.Караткевіч); «*перайшлі былі*» (Я.Колас); «*былі пазаставаліся*» (У.Дубоўка).

Хоць у сучаснай літаратурнай мове, як відаць з прыведзеных і шмат якіх іншых прыкладаў, прашлы складаны час паслядоўна выкарыстоўваецца аўтарытэтнымі аўтарамі ў яго нарматыўнай форме, аднак іншы раз у друку можна сустрэць і памылковыя ўжыванні: «пачалі было», «памкнуўся было», «прыціснулі было», «сустрэў было», «хацела было выскачыць», «пыталіся мы было». Магчыма, яны выклікаюцца ўплывам рускай мовы, дзе дапаможны дзеяслоў у такіх канструкцыях ператварыўся ў нязменную часціцу *было*.

Прайшло амаль 50 гадоў, калі ў акадэмічным падручніку «Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Марфалогія» (Мн., 1957) ўжыванні тыпу «пайшоў было» ацэньваліся як «адхіленне ад літаратурнай нормы» (с. 179). У некаторых жа сучасных падручніках і дапаможніках складаную форму прашлага часу або зусім абыходзяць і нават не ўпамінаюць пра яе, або кваліфікуюць як асабліваць гутарковага стылю. А ў акадэмічнай «Беларускай граматыцы. Ч. 1» (Мн., 1985) гаворыцца, што гэтыя складаныя формы «бытуюць у асноўным у гутарковай вуснай мове і ў мове мастацкай літаратуры і выходзяць за межы літаратурнай нормы» (с. 163). З гэтым, аднак, нельга згадзіцца. Ды і ТСБМ (т.1, с. 432) падае ўжыванне дзеяслова *быць* у саставе складанага прашлага часу як норму літаратурнай мовы (без ніякіх стылістычна абмежаваных памет). Несумненна, гэта форма павінна кваліфікавацца як нарматыўная для ўсіх стыляў мовы.

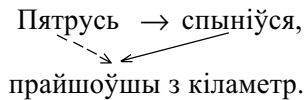
Што да ўскосных склонаў дзеепрыметніка, дык пры ім ужываецца дапаможны дзеяслоў у форме ніякага роду: «*ускапаную было* градку». Параўн. і ў санеце Я.Купалы «Для Бацькаўшчыны»: «Я *зноў заснуўшую было* жалейку бяру і пробую ў ёй галасоў».

Ужыванне дзеепрыслоўяў

Сярод разнастайных уменняў і навыкаў, якія павінны набыць школьнікі і студэнты ў сувязі з вывучэннем граматычнай тэорыі, праграма па беларускай мове называе і такі маўленчы навык, як правільнае ўжыванне дзеепрыслоўнага словазлучэння ў сказе. Гэты навык грунтуецца на разуменні граматычнай структуры дзеепрыслоўя — другараднага выказніка ў сказе, звязанага з дзейнікам і асноўным выказнікам.

1. Няўмелае карыстанне дзеепрыслоўем прыводзіць да памылак тыпу «Гледзячы на залацістае поле пшаніцы, сэрца напаўняецца радасцю». Каб пазбегнуць такіх памылак, трэба кіравацца наступным.

Дзеепрыслоўе, абазначаючы дадатковае дзеянне, адносіцца не толькі да выказніка, але і да дзейніка, г.зн. і асноўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам, і дадатковае, выражанае дзеепрыслоўем, павінна выконвацца адной і той жа асобай ці прадметам. Сувязь дзеепрыслоўя як з выказнікам (прымыканне), так і з дзейнікам (сэнсавае суадноснасць) схематычна ўяўляецца такім чынам:

Сказы, у якіх дзеянні, абазначаныя дзеясловам і дзеепрыслоўем, належаць розным дзейнікам, сэнсава і граматычна няправільныя, у іх парушаецца і лагічнасць, і правільнасць маўлення. А такія сказы — нярэдка з’ява не толькі ў вучнёўскіх і студэнцкіх пераказах, сацыяльных, курсавых працах, але і на старонках газет, часопісаў, кніг. Вось толькі некалькі прыкладаў з перыёдыкі апошніх гадоў: «Часта пры галенні, гледзячы ў люстэрка на свой «амбітны» нос, успамінаецца маладосць»; «У мяне, згадаўшы радкі з п’сьма, міжволі выкаціліся слёзы»; «Яму балюча зашчымила сэрца, уявіўшы разгублены, заплаканы твар Чудакоўскага»; «Ведаючы характары многіх твораў, цяжка чытаюцца іхнія творы»; «Цяпер, перабіраючы лісты ад Уладзіміра, часта прыгадваецца журботнае котлішча».

Існуе два прыёмы самаправеркі, ці правільна ўжыта дзеепрыслоўе. Першы прыём — трансфармацыйны: перабудоўваем сказ, мяняючы дзеепрыслоўе дзеясловам і злучаючы аднародныя выказнікі злучнікамі «і»: *Пятрусь спыніўся, прайшоўшы з кіламетр — Пятрусь прайшоў з кіламетр і спыніўся.* У няправільна пабудаваным

сказе такой замены не зробіш: «З лётчыкам Куніцыным, лятаючы на ваенным самалёце, здарылася аварыя».

Другі прыём. Паколькі дзеепрыслоўе мае адносна свабоднае размяшчэнне ў сказе і сэнсава звязваецца з дзейнікам, магчыма перастаноўка дзеепрыслоўнага словазлучэння бліжэй да дзейніка: *Пятрусь, прайшоўшы з кіламетр, спыніўся*. Зрабіўшы такую ж перастаноўку ў няправільна пабудаваным сказе, лёгка выявіць бяс-сэнсіцу: «Аварыя, лятаючы на ваенным самалёце...» Тое самае выяўляецца пры аналагічнай перастаноўцы і ў кожным з прыведзеных вышэй прыкладаў: «Маладосць, гледзячы ў лостэрка...» і г.д.

Дзеепрыслоўі ўжываюцца і ў абагульнена-асабовых сказах, у якіх, як вядома, няма дзейніка, а дзеянне, выражанае дзеясловам і дзеепрыслоўем, адносіцца да кожнага, да любой асобы: «Нарабіўшыся за дзень на тых сотках, пад вечар ледзь ногі цягнуеш» («Маладосць»).

У безасабовых сказах дзеепрыслоўе ўжываецца толькі тады, калі яно адносіцца да незначальнай формы дзеяслова, г.зн. калі галоўны член безасабовага сказа выражаецца спалучэннем дзеяслова ці безасабова-прэдыкатыўнага слова (*трэба, неабходна, нельга, можна, варта* і інш.) з інфінітывам: «Слухаючы яго выступленні, нам ад няёмкасці хацелася нават залезці пад лаўку» (А.Карпюк); «На чужы лоб сягаючы, трэба і свой падставіць» (Прыказка). Калі ж у безасабовым сказе няма інфінітыва, дзеепрыслоўе ўжываць нельга: «Адчувалася, слухаючы Казлову: тое, што яна гаварыла, ніколі не забудзе»; «Там, у кіно, гледзячы на яе, мне падумалася, што Таня прыгажэйшая за Аню і цяпер ужо я іх не зблытаю».

Названыя правілы ўжывання дзеепрыслоўяў поўнаасцю стасуюцца і да дзеепрыслоўных словазлучэнняў, якія сталі фразеалагізмамі: «Растуць яны там у нас на лес гледзячы» (Я.Брыль). У безасабовых сказах такія фразеалагізмы таксама адносяцца да інфінітыва: «Не ісці ж на ноч гледзячы» (Ф.Янкоўскі).

Некаторыя словазлучэнні толькі знешне падобныя на дзеепрыслоўныя. Дзеепрыслоўе ў іх складзе, утворанае ад дзеясловаў маўлення, не абазначае дадатковага дзеяння і не выступае ў сказе ў ролі акалічнасці. Такія словазлучэнні выконваюць функцыю пабочных выразаў: *па праўдзе кажучы, між намі кажучы, прасцей кажучы, інакш кажучы* і інш. Яны паказваюць адносіны асобы да спосабу перадачы думкі і, як і іншыя пабочныя кампаненты, часцей за ўсё сэнсава звязваюцца з усім сказам, а таму не маюць абмежаванняў ва ўжыванні, уласцівых дзеепрыслоўям са значэннем дадатковага дзеяння. Іх ужыванне свабоднае: «*Уласна кажучы, гэта дарога служыла вуліцай двум дзесяткам хат*» (К.Чорны); «*Дакладней кажучы, усюды відаць любоў да працы*» (П.Пестрак).

2. Чытаючы паэму «Тарас на Парнасе», сустракаем такі сказ: «Крупені ўволю я паеўшы, усіх падзякаваў багоў». Тут — незвычайнае дзеепрыслоўнае словазлучэнне: яно ўключыла ў свой склад і дзейнік «я» — галоўны член граматычнай асновы ўсяго сказа. І гэта не традыцыйная «паэтычная вольнасць», звязаная з неабходнасцю захаваць чатырохстопны ямб. Перад намі архаічная з’ява, характэрная для мінулых эпох. Л.А.Булахоўскі прыводзіць амаль два дзесяткі аналагічных прыкладаў з твораў рускіх паэтаў XIX ст. У гэтых урыўках дзейнік таксама разрывае спалучэнне дзеепрыслоўя з залежным ад яго словам. Яшчэ раней такі парадак слоў быў уласцівы і рускай прозе, пасля трымаўся толькі ў паэзіі. «Гэты парадак слоў гістарычна бярэ пачатак з глыбокай старажытнасці, калі дзеепрыслоўяў яшчэ не было, а «тяготееющие» да выказніка дзеепрыметнікі, з якіх яны выдзеліліся, гэтак жа, як і прыметнікі, маглі папярэднічаць свайму паяснёнаму слову» [15, с. 436].

У беларускай паэзіі выпадкі, калі дзейнік знаходзіцца ўнутры дзеепрыслоўнага словазлучэння, таксама не адзінкавыя. Два прыклады з твораў канца XIX ст.: «Мінуўшы я млын той, еду ўжо лесам» (Ф.Багушэвіч); «А хлопчык маленькі над кніжкай сядзіць, яе ён раскрыўшы, на вершы глядзіць» (А.Гурыновіч). Канструкцыі з дзейнікам у сярэдзіне дзеепрыслоўнага словазлучэння сустракаюцца і ў вершаваных творах Я.Купалы: «Звесіўшы людзі галовы, слухаюць, думкі снуюць»; «Захапіўшы ў першай пары Янка Майку, Юрка Раю, даюць дыхту, даюць жару, «Сербіянку», «Польку» шпараць, а гармонік грае, грае».

У сучаснай нашай паэзіі падобныя канструкцыі не выкарыстоўваюцца. Яны бліжэйшыя парусэннем нормы.

3. Нярэдка ў дзеепрыслоўнае словазлучэнне ўваходзіць адносны займеннік *які*, адначасова з’яўляючыся кампанентам дзеепрыслоўнага словазлучэння і злучальным словам даданай азначальнай часткі: «Астаюцца два арсеналы, узяўшы якія мы ўзброім сябе і абязброім ворага» (У.Караткевіч); «Бойка з бацькам была той апошняй рысай, пераступіўшы якую адразу змяніўся ён сам» (Л.Дайнека).

Хоць канструкцыі «дзеепрыслоўе + *які*» і выдзяляюцца інтанацыйна, але не павінны аддзяляцца коскай у складзе даданай азначальнай часткі. Дзеепрыслоўнае словазлучэнне ў такіх выпадках «не можа быць адасоблена ад даданага сказа без разбурэння яго структуры (адрыву злучальнага слова); дваякая функцыя адноснага займенніка *які* робіць адасабленне немагчымым» [33, с. 297]. А між тым у друку досыць часта можна сустрэць няправільнасць пунктуацыйнага характару — коску пасля *які*: «Метэарыты — гэта толькі кручок для затраўкі, кончык жылкі, трымаючыся за якую, можна выцягнуць сучасную домну»; «Каля ног хлопца ляжала тарбінка з завязкамі, згледзеўшы якую, маці ўсё зразумела».

СІНТАКСІС

Шматлікія дыскусійныя пытанні сінтаксісу прааналізаваны ў працы В.І.Рагаўцова [71, с. 6-181]. Таму дадаткова спынімся толькі на некаторых з гэтых пытанняў.

Каардынацыя, дапасаванне ці нешта іншае?

Калі прасачыць, як фармаваўся тэрмін «каардынацыя» для абазначэння сінтаксічнай сувязі паміж дзейнікам і выказнікам, вымалёўваецца такая карціна.

У 1960 г. акад. В.У.Вінаградаў у вялікіх (больш за 100 с.) тэарэтычных уводзінах у «Сінтаксіс» крытычна разгледзеў шэраг надзённых сінтаксічных праблем, намеціў шмат новых пытанняў і новых задач даследавання сінтаксісу. Аналізуючы характар і віды сінтаксічных адносін паміж словамі ў словазлучэнні параўнальна са сказам, В.У.Вінаградаў звяртае ўвагу на сказы тыпу *Я кажу; Ты чуеш*, адзначае, што ў спалучэннях займеннікаў 1-й і 2-й асобы з асабовымі формамі цяперашняга-будучага часу дзеяслова «асобе займенніка-дзейніка адпавядае форма асобы дзеяслова-выказніка» і што «існуе поўная аналогія паміж катэгорыяй асобы ў дзеяслове і катэгорыяй асобы ў займенніках». «Цяжка сказаць, што да чаго дапасуецца ў падобных выпадках — форма дзеяслова да займенніка ці наадварот» [30, с. 23]. Упершыню такая сувязь вызначаецца як каардынацыя. У характары ўжывання займеннікаў 1-й і 2-й асобы «ярка праяўляецца своеасаблівасць сінтаксічных адносін каардынацыі. Гэта своеасаблівасць выходзіць за рамкі словазлучэння і рэалізуецца толькі ў кантэксце сказа» [30, с. 24].

Амаль такое ж разуменне каардынацыі зафіксавана ў «Слоўніку лінгвістычных тэрмінаў» В.С.Ахманавай (М., 1969): «Каардынацыя — сувязь паміж выказнікам і дзейнікам, які выражаны займеннікам, як від дапасавання, рэалізуемы толькі ў сказе» (с. 208). Праўда, з гэтай дэфініцыі не відаць, што размова ідзе толькі пра дзейнік-займеннік 1-й ці 2-й асобы. Скажам, пры ўжыванні займенніка 3-й асобы (*ён ідзе, яна ідзе, яно ідзе*) ужо няма каардынацыі ў згаданым вышэй разуменні (параўн. таксама: *хто ідзе, нехта ідзе, вясна ідзе, дзіця ідзе, пот ідзе*).

У далейшым, а менавіта ў «Граматыцы сучаснай рускай літаратурнай мовы» (М., 1970), сфера дзейнасці тэрміна «каардынацыя» ўжо была пашырана на ўсе формы галоўных членаў сказа, хоць яшчэ і адзначаецца, што «знешне гэта сувязь падобная на дапасаванне» (с. 548). Услед за гэтым у некаторых падручніках і дапа-

можніках па рускай мове таксама перасталі лічыць падпарадкавальнай сувязь паміж выказнікам і дзейнікам, замянілі ў такіх выпадках традыцыйны тэрмін «дапасаванне» на «каардынацыю», або «граматычную каардынацыю формаў дзейніка і выказніка» [17, с. 100]. Праўда, улічваючы складанасць і разнастайнасць прэдыкацыйных адносін у сказе, побач з каардынацыйнай вылучаюць і такія разнавіднасці, як *с у р а з м я ш ч э н н е* — фармальна не выражаную сувязь, пры якой дзейнік і выказнік не прыпадабняюцца: *Маці дома* (З.Бядуля), і *п р ы ц я г н е н н е* — сувязь, пры якой «іменная частка выказніка суадносіцца з дзейнікам праз пасрэдніцтва трэцяга кампанента» [17, с. 58]: *Палі ляжалі голяя, шэрыя, смутныя* (І.Шамякін).

Каардынацыя як тэрмін уключана ў энцыклапедыю «Руская мова» (М., 1979. С. 115-116) і тлумачыцца як сінтаксічная сувязь галоўных членаў двухсастаўнага сказа, пры якой адбываецца поўнае або частковае прыпадабненне словаформаў, што выражаюць гэтыя члены. Характэрна, аднак, што ў пазнейшым даведніку — «Лінгвістычным энцыклапедычным слоўніку» (М., 1990) — каардынацыя не апісваецца ў асобным слоўніковым артыкуле, а толькі ўпамінаецца ў канцы артыкула «Дапасаванне» (с. 479).

Што да энцыклапедыі «Беларуская мова» (Мн., 1994) і акадэмічнай «Беларускай граматыкі. Ч.2: Сінтаксіс» (Мн., 1986), дык у іх пра каардынацыю не згадваецца. Але ёй прысвячаюцца асобныя параграфы ў некаторых навучальных дапаможніках: «Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя» (Мн., 1987) Л.І.Бурака, «Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы» (Мн., 1987) М.С.Яўневіча і П.У.Сцяцко. Тут звесткі пра каардынацыю падаюцца гэтак жа, як і ў дапаможніках па рускай мове. Пры гэтым можна супаставіць, як (пад уплывам навукавай і навучальнай літаратуры па рускай мове) рабіліся замены слоў *дапасаванне*, *дапасуецца* словамі *каардынацыя*, *каардынуецца* — у двух дапаможніках Л.І.Бурака: «Сучасная беларуская мова» (Мн., 1985. С. 222-224) і «Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя» (Мн., 1987. С. 69-71).

У першым дапаможніку

§ 231. Дапасаванне выказніка да дзейніка

Дзеяслоўны выказнік дапасуецца да дзейніка...

Да дзейніка, выражанага займеннікамі, дзеяслоўны выказнік дапасуецца ў ліку і асобе...

У другім дапаможніку

§ 32. Каардынацыя выказніка з дзейнікам

Дзеяслоўны выказнік каардынуецца з дзейнікам...

З дзейнікам, выражаным займеннікамі, дзеяслоўны выказнік каардынуецца ў ліку і асобе...

У іншай жа навучальнай літаратуры для ВНУ, педагагічных вучылішчаў, каледжаў, сярэдняй школы сувязь паміж галоўнымі членамі сказа па-ранейшаму называецца дапасаваннем. Гл., напрыклад: Беларуская мова: У 2 ч. Ч. 2 / Пад рэд. Л.М.Грыгор'евай. — Мн., 1998. — С. 45; *Тамашэвіч Т.І.* Беларуская мова: Падручнік для 8 класа агульнаадукацыйнай школы з рускай мовай навучання. — Мн., 1999. — С. 53; *Лепшаў І.Я., Малажэй Г.М., Панюціч К.М.* Практыкум па беларускай мове. — Мн., 2001. — С. 213.

Разнабой у трактоўцы сінтаксічнай сувязі паміж выказнікам і дзейнікам назіраецца і ў падручніках па рускай мове, выдадзеных апошнім часам. Так, у падручніку «Сучасная руская мова. Ч. 3: Сінтаксіс. Пунктуацыя. Стылістыка / Пад рэд. П.П.Шубы» (Мн., 1998. С. 73-76) адпаведны параграф мае назву «Пытанне аб сінтаксічнай сувязі ў прэдыкатыўных спалучэннях». Пра сказы тыпу *Студэнт піша; Студэнты пішуць* гаворыцца, што тут дзейнік і выказнік фармальна прыпадабняюцца адзін да аднаго, а сувязь паміж імі называецца каардынацыяй. У падручніку ж В.В.Бабайцавай і інш. «Сучасная руская мова: У 3 ч. Ч. 3: Сінтаксіс» (М., 1997) пра аналагічныя канструкцыі сказана, што ў іх выказнік дапасуецца да дзейніка, а спосаб сувязі — дапасаванне. Гаворыцца, што «дапасаванне разглядаецца як прыпадабненне формы залежнага слова да формы стрыжнёвага слова, а каардынацыя — як суаднесенасць у формах, г.зн. спалучэнне словаформаў, якія не маюць дапасавальных катэгорый» (с. 306).

Думаецца, найбольш прымальны погляд на сувязь галоўных членаў сказа выкладзены ў падручніку «Сучасная руская літаратурная мова. 3-е выд. / Пад рэд. П.А.Леканта» (М., 1996): «Сувязь дзейніка і выказніка называецца прэдыкатыўнай сувяззю. Яна не можа быць атаясамлена ні з падпарадкавальнай, ні са злучальнай, не аналагічна сувязі слоў у словазлучэнні. Актыўная роля ў выражэнні гэтай сувязі належыць выказніку. Паказчыкамі прэдыкатыўнай сувязі з'яўляюцца формы слоў, спецыяльныя службовыя словы — часціцы-звязкі, а таксама парадак слоў і інтанацыя. Асноўны паказчык — тья словазмняльныя формы выказніка, якія матывуюцца дзейнікам, іншыя паказчыкі з'яўляюцца дадатковымі, а пры адсутнасці асноўнага — адзінымі» (с. 324). У падручніку ўсе двуххастаўныя сказы па наяўнасці ці адсутнасці асноўнага паказчыка падзелены на дзве групы: сказы з фармальна выражанай прэдыкатыўнай сувяззю і фармальна не выражанай сувяззю. У сказах першай групы можа быць дапасаванне граматычнае (*Горад будуюцца*), умоўнае (*Надышло доўгачаканае заўтра*), семантыч-

нае (*Стары з унукам спыніліся*). А вось прыклад сказа з фармальна не выражанай прэдыкатыўнай сувязцю: *Вячэрні касцёр хоць куды!* (П.Панчанка).

Кіраванне пры прамым дапаўненні

У многіх працах па беларускай мове сцвярджаецца, што дапаўненне пры пераходных дзеясловах з адмоўем *не* павінна ставіцца толькі ў родным склоне: *не выканаў задання, не чытаў кнігі*. Калі першы прыклад не выклікае сумнення, то пры ўспрыманні другога прыкладу (*не чытаў кнігі*) узнікае няяснасць: не чытаў якой-небудзь адной кнігі ці наогул не чытаў ніякай кнігі? Двухсэнсавасць можна ліквідаваць толькі ўстаўкай займенніка: *не чытаў гэтай кнігі*. Таму ў гэтым, другім прыкладзе больш прымальна канструкцыя з вінавальным склонам: *не чытаў кнігу*.

Нельга ў гэтай сувязі згадзіцца з такім выказваннем: «Форма вінавальнага склону, якая часам сустракаецца пры дзеясловах з адмоўем *не*, для беларускай мовы не характэрная; яна не нясе якой-небудзь дадатковай сэнсавай ці стылістычнай нагрукі, таму, па сутнасці, з'яўляецца адхіленнем ад літаратурнай нормы» [110, с. 64]. Аднолькава магчымае ўжыванне формаў роднага і вінавальнага склонаў прамога дапаўнення *мовы* (*мову*), напрыклад, у такіх сказах: «Не пакідайце ж *мовы* нашай беларускай, каб не ўмёрлі» (Ф.Багушэвіч); «Ствараючы раман, аповесць, п'есу на гістарычную тэму, пісьменнік не імітуе *мову* пэўнага часу, а арыентуецца на чытача-сучасніка, піша ў асноўным на мове сваёй эпохі» («Полымя»).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове, як і ў рускай ці ўкраінскай, адбываецца паступовае выцясненне роднага склону ў адмоўных канструкцыях. Найбольш прымальным варыянтам «і цяпер застаецца форма роднага. У той жа час і многія канструкцыі з вінавальным ужо не могуць быць адхілены як ненаарматыўныя» [29, с. 204]. Таму ўжыванне вінавальнага, а не роднага склону ў наступных сказах з адмоўнымі канструкцыямі нельга лічыць парушэннем сінтаксічнай нормы: «Антось Марціна прыплятае і ўсё шукае ды шукае, і не знаходзіць сваю *страту*» (Я.Колас); «*Твар* не хаваю ад ветру» (П.Трус); «А цяпер ты *Міколу* не бачыў?» (Э.Самуйлёнак); «—Што ж ты *мазуту* не возьмеш? — спытаў Жарнасек» (А.Асіпенка); «Архітэктары, падобна было, не стрымлівалі творчую *фантазію*» (Я.Радкевіч); «*Хату* Аўдотка не замыкала» (П.Місько).

Норма ўсталёўваецца на аснове маўленчай практыкі. З улікам яе ў «Беларускай граматыцы: Сінтаксіс» (Мн., 1986) зроблена

спроба выявіць пэўныя заканамернасці, калі перавага аддаецца вінавальнаму склону: пры акцэнтаванні ўвагі «чытача на пэўным прадмеце ці якой-небудзь з’яве» (*не знаходзіў сваю страту*), пры ўжыванні «ўласных назоўнікаў, якія абазначаюць назвы асоб» (*не ўзлюбілі Зосю*), пры знаходжанні дапаўнення «ў прэпазіцыі да дзеяслова»: *лес не сякуць языкамі* (с. 141).

Кіравальная сувязь пры прамым дапаўненні, уласцівая свабодным словазлучэнням, пераносіцца і на дзеяслоўныя фразеалагізмы аналагічнай структуры: «Я не хвалько і носа не задзіраю. Калі і задзірае хто нос, дык гэта ты» (Я.Колас). Параўн., аднак, выказванне А.І.Малаткова, які піша, што «нязменнай застаецца форма другога кампанента і пры пастаноўцы перад фразеалагізмам адмоўя: правільна — *не змотваў вудачкі* адкуль або куды, *не заговорваў зубы* каму., але зусім немагчыма: *не змотваў вудачак* адкуль або куды, *не заговорваў зубоў* каму., хоць па законах спалучальнасці слоў рускай мовы ў словазлучэнні гэтыя формы былі б адзіна магчымымі» [63, с. 23]. Аднак катэгарычнасць такога сцвярджэння здаецца занадта рызыкаўнай, бо яму прычыць маўленчая практыка вядомых рускіх майстроў слова: *не выносит сора из избы* (А.С.Пушкін), *из избы не вынесено сору* (І.А.Крылоў), *сору из избы не выносит* (І.С.Тургенеў), *из избы сора не вынесет* (Ф.М.Дастаеўскі), *не выносишь сора из избы* (Ю.Герман); *не успел рта разинуть* (А.П.Чэхаў), *и рта не раскроешь* (Б.Лаўранёў), *не дала ему раскрыть рта* (К.Федзін), *и рта открыть ему не дав* (А.Твардоўскі); *мне зубов не заговаривай* (А.П.Чэхаў), *не ломал головы над затеями* (І.А.Ганчароў), *не задирает носа* (М.Я.Салтыкоў-Шчадрин), *не делает погоды* (А.Рыбакоў) і г.д.

У беларускай літаратурнай мове, відаць, больш паслядоўна, чым у рускай, ужываецца форма роднага склону ў фразеалагізмах з адмоўнай часціцай перад імі, хоць таксама нярэдка сустракаецца раўнапраўнае, паралельнае выкарыстанне то роднага, то вінавальнага склону: *не мазольце вачэй, другім ямы не капай, не раскрывае карт* (Я.Колас), *не згубіў галавы* (М.Лынькоў), *языка не распушчай* (Ядвігін Ш.), *не схліў галавы* (К.Чорны), *не дурыце галавы* (С.Баранавых), *не скруцяць яму галавы* (М.Лобан), *не падлажыць свінні, не перагнуць палкі* (П.Пестрак), *не курцыце фіміяму* (К.Кірэнка), *пагоды не зробяць* (І.Шамякін) і г.д. Параўн. канструкцыі з вінавальным склонам: *не тлуміць галаву* (І.Мележ), *не абіваць парогі* (М.Лобан), *не чмуры мне галаву* (І.Новікаў), *не ўскружыў яму галаву* (П.Броўка), *не задзіраў нос* (К.Каліна), *не тлумі мне і сабе галаву* (С.Грахоўскі), *не насіў камень*

за пазухай (Р.Барадулін), галаву не дуры (С.Грахоўскі) і інш. Такім чынам, і форму вінавальнага склону трэба лічыць варыянтам у межах нормы.

Ужыванне асобных канструкцый

На Беларусі ці ў Беларусі? 27 кастрычніка 2000 г. у Гродзенскім універсітэце праводзілася рэспубліканская навукова-метадычная канферэнцыя «Актуальныя праблемы выкладання мовы і літаратуры ў сярэдняй і вышэйшай школе». У перапынку паміж пасяджэннямі да аўтара гэтых радкоў падышлі тры былыя нашы выпускніцы, настаўніцы Гродзенскай вобласці. Была нядоўгая размова на розныя надзённыя тэмы. Закраналіся і метадычныя ды навуковыя пытанні.

Адна з настаўніц, трымаючы ў руках штотыднёвік «Літаратура і мастацтва» (2000. 14 крас.), сказала: «Не так даўно я чытала ў «Родным слове», што трэба ўжываць *на Беларусі*, а не *ў Беларусі*. Раз часопіс рэкамендуе пісаць *на ў* згаданай канструкцыі, мы павінны данесці гэта да вучняў, укараняць у школьную практыку. А вось у гэтым «ЛіМе» я падкрэсліла адно спалучэнне *на Беларусі* і аж чатыры — *у Беларусі*. Што гэта — памылкі? Дык як нам, выкладчыкам беларускай мовы, быць у такім разе?»

Гаворка ідзе пра артыкул П.Сцяцко «*На Беларусі ці ў Беларусі?*», змешчаны ў «Родным слове» [75, с. 92-94]. Тут аўтар, карыстаючыся прывычным банальным прыёмам супастаўлення таго, як падаюць пэўнае слова, выраз ці канструкцыю ў ТСБМ і РБС-53, а часам і ў яшчэ даўнейшых даведніках, робіць выснову, што «словаспалучэнне *на Беларусі* — натуральная, заканамерная адмысловая сінтаксічная канструкцыя ў беларускай мове» і што яе «шырока выкарыстоўвае сучасны нацыянальны друк». Як пацвярджэнне прыводзяцца тры прыклады з перыёдыкі на спалучэнне *на Беларусі* (аўтары — Т.Грыб, Э.Зайкоўскі, С.Законнікаў). Дадаецца, што «выкарыстоўвалі гэтую канструкцыю і класікі беларускай літаратуры, да прыкладу, чытаем у Янкі Купалы: *Да сягоння жыве памяць / Аб злым гэтым дусе / На ўсёй чыста Украіне / І на Беларусі*.

Тут адразу напрошваецца некалькі контраргументаў.

Па-першае, у Купалавай страфе нельга ўжыць *у Беларусі*, бо гэта парушыла б рытмамеладычны лад і паралелізм пабудовы апошніх двух радкоў. Дарэчы, паэт шырока скарыстоўваў абедзве канструкцыі. Вось прыклады (скарочаныя) з кнігі «Жыве Беларусь»

(1993): «у гэтым краі, у *Беларусі*»; «кожнае лета праводзіць у *Беларусі*»; «Мураўёў гаспадарыў у *Беларусі*»; «адбываў вайсковую павіннасць у *Беларусі*»; «праз два гады на *Беларусі*»; «будзе на *Беларусі* не такое свята»; «дык жа ўцям: на *Беларусі* жывуць беларусы».

Па-другое, «сучасны нацыянальны друк» (і ранейшы) выкарыстоўвае і на *Беларусі*, і ў *Беларусі*. Апошняе спалучэнне, хутчэй за ўсё, больш частотнае. Так, у сталай калонцы «Кола дзён» газеты «ЛіМ» (2000. 15 мая) тройчы ўжыта ў *Беларусі*: «Цяпер мяркуйце самі, каму ў *Беларусі* жыць добра»; «На сённяшні дзень у *Беларусі*...»; «І ўсё ж у *Беларусі*...». Некалькі прыкладаў на гэта ж спалучэнне з твораў аўтарытэтных аўтараў: «У *Беларусі* прафесійным літаратарам ёсць Васіль Быкаў. Быў прафесіяналам і Уладзімір Караткевіч» (Р.Барадулін); «У *Беларусі* таксама ёсць, вядома ж, і таленавітыя, і добра падрыхтаваныя прадстаўнікі гэтай катэгорыі літаратараў...» (Я.Брыль); «Іван... і на фронце ў *Беларусі* ўспамінае свае «далёкія сенажаці, роднае поле...» (Дз.Бугаёў); «Толькі ў *Беларусі* за час яжоўска-берыеўскіх рэпрэсій 30-х гадоў знішчана каля двух мільёнаў чалавек» (В.Быкаў); «У адроджанай эканамічна *Беларусі*, — пісаў Г.Гарэцкі, — закрасуюць мастацтва, навука, закрасуе беларуская мова» (А.Вярцінскі); «Па-дурному зразуметы ў нас, у *Беларусі*, «інтэрнацыяналізм» дагэтуль не дае цвяроза паглядзець на рэальны стан рэчаў у сферы міжнародных адносін» (Н.Гілевіч); «Я раздумваў над тым, якім павінен быць рускі буквар у *Беларусі*. Не той усесаюзны рускі буквар, якім карысталіся ў *Беларусі* і ў якім, зразумела, нічога не было пра Беларусь» (А.Клышка); «У *Беларусі* ёсць два паэты: Якуб Колас і Янка Купала — вельмі цікавыя хлопцы...» — пісаў Аляксей Максімавіч Горкі» (К.Крапіва); «Мала ў *Беларусі* разумных гісторыкаў, якія любяць і ведаюць родную гісторыю» (П.Панчанка); «У *Беларусі* пачала ажыццяўляцца палітыка, якая атрымала назву «беларусізацыя» (В.Рагойша); «У *Беларусі* — натуральна — амаль беспраблемна сапхнулі нацыянальную культуру на абочыну грамадскае анахранічнасці» (С.Яновіч). Можна працягваць і працягваць аналагічныя прыклады з твораў гэтых самых і шмат якіх іншых аўтараў. Міжволі задумваешся: няўжо ж, апрача аднаго чалавека, уся рота крочыць не ў нагу? Ці, як казаў адзін персанаж з п'есы М.Матукоўскага «Апошняя інстанцыя»: «Памыліліся ўсе пяцьсот? Толькі адзін разумнік, прарок знайшоўся! Ён ва ўсім разабраўся, усё лепш за ўсіх зразумеў!...» Ды, зрэшты, і П.Сцяцко хоць і павучае нас ужываць толькі «заканамерную адмысловую сінтаксічную канструкцыю» на *Беларусі*, а сам

(відаць, схібіўшы) піша: «[Мова] набыла ў *Беларусі* статус дзяржаўнасці»; «На жаль, акадэмічныя слоўнікі, нават перавыдадзеныя ў незалежнай *Беларусі*, слаба ўлічваюць моўныя рэаліі» (Полымя. 2000. № 3. С. 290).

Па-трэцяе, праблема функцыянавання шматлікіх прыназоўнікава-склонавых канструкцый з прасторавым значэннем дэталёва і на вялікім фактычным матэрыяле даследавана прафесарам М.С.Яўневічам у ягонай манаграфіі «Сінтаксічная сінаніміка ў сучаснай беларускай літаратурнай мове» (1977). Ёсць у гэтай кнізе і апісанне спалучэнняў у *Беларусі* і *на Беларусі*. Яны слухна кваліфікуюцца як сінанімічныя, узаемазамяняльныя: «Сэнсавыя адрозненні паміж імі настолькі нязначныя, што пры выбары канструкцыі з у ці *на* яны амаль не ўлічваюцца. Аднак пры выкарыстанні гэтых спалучэнняў варта мець на ўвазе, што прыназоўнікава-склоная форма *на Беларусі* паводле значэння блізкая да спалучэння *на тэрыторыі Беларусі*, а ў *Беларусі* — да спалучэння ў *Беларускай рэспубліцы*» [109, с. 234].

У вуснай народнай творчасці таксама можна напаткаць выпадкі раўнапраўнага, варыянтнага ўжывання гэтых канструкцый (напрыклад, у двухтомным зводзе прыказак і прымавак): «*На Беларусі* (у *Беларусі*) пчолы як гусі, рэзгінамі мёд носяць».

Калі прыназоўнікава-склоная форма разрываецца залежным ад назоўніка азначэннем, то выкарыстоўваецца толькі канструкцыя ў... *Беларусі*, замяніць якую іншай (з прыназоўнікам *на*) нельга: «І словам я сцверджу ўсё, што люблю ў народзе сваім і ў сваёй *Беларусі*» (П.Панчанка); «Важнейшыя дакументы паміж сабой падзялілі, каб вывозіць прасцей было, — і думалі дзе-колечы ў Заходняй *Беларусі* затрымацца» («Маладосць»); «Мясцовае [крымскае] радыё, газеты ва ўсе званы званілі, якое добрае жыццё ў братняй *Беларусі*, пенсіі і заробкі выдаюцца своечасова» («Народная воля»).

Са сказанага відаць, што, каб адказаць на пытанне, як ужываць: *на Беларусі* ці ў *Беларусі*, зусім недастаткова пагартаць паўтузіна слоўнікаў ды зрабіць пасля гэтага паспешлівую, скараспелую, але адназначную і катэгарычную выснову.

П.Сцяцко піша, што «прыназоўнік *на* мае куды больш шырокае выкарыстанне ў беларускай мове параўнальна з рускай, дзе яму нярэдка адпавядае прыназоўнік *в*», і што «ў шэрагу выпадкаў словазлучэнні з прыназоўнікам у механічна пераносзяцца з рускай мовы (канструкцыі з прыназоўнікам *в*)». Але дастаткова знайсці ў ТСБМ апісанне прыназоўнікаў *у* і *на*, як становіцца відавочным, што прыназоўнік у больш функцыянальна нагужаны, чым *на*, выра-

жае аж 14 розных семантычных адносін (*на* — 11) і што яго лексікаграфічная распрацоўка займае ў слоўніку большую плошчу, чым апісанне *на*.

Можна, між іншым, зазначыць, што калі ж гаворка ідзе пра назвы тэрыторый тыпу «Гродзеншчына», то часцей ужываюць прыназоўнік *на*: *на Віцебшчыне, Міншчыне, Магілёўшчыне, Слуцкыне*. Толькі гэты прыназоўнік выкарыстоўваецца пры назвах гарыстых тэрыторый або мясцовасцей па назве ракі: *на Каўказе, на Урале, будаваць на Дняпры, Волзе, Кубані, Дунаі*.

А што да таго, як у нашай мове склаліся паралельныя спалучэнні ў *Беларусі* і *на Беларусі*, дык тут не так усё проста, як здаецца, і гаварыць пра «механічнае перанясенне з рускай мовы» канструкцыі ў *Беларусі* наўрад ці ёсць падставы.

У дачыненні да ўсіх дзяржаў свету для выражэння прасторавых адносін ужываецца пры назве краіны прыназоўнік *у*: *у Індыі, у Польшчы, у Францыі, у Грузіі, у Літве* і г.д. Выключэнне складаюць толькі *Украіна* і *Беларусь*: *на Украіне, на Беларусі*.

Самі ўкраінцы ў дасавецкі час не гаварылі, што яны жывуць *на Украіне*. Ужывалі толькі: *в Украіні*. І Тарас Шаўчэнка ў 1847 г. пісаў: «Мені аднакова, чи буду я жыць *в Украіні*, чи ні». Або: «Сю ніч будуць *в Украіні* родиться близнята. Один буде, як той Гонта, катів катувати!» Спалучэнне *на Украіне*, хутчэй за ўсё, узнікла ў Расіі. Пасля таго як Украіна стала часткай Расійскай імперыі, слова *Украіна* пачалі (з шавіністычных пазіцый) агаясамліваць з *окраіной* (ускраінай). Па аналогіі з *на окраіне* стала ўжывацца *на Украіне* (*Украіне*) — з пераносам месца націску з трэцяга на другі склад. Напрыклад, у паэме Пушкіна «Полтава» 9 разоў выкарыстана *Украіна* ў розных склонавых формах: *Украіна глухо волновалась; И перенес войну в Украіну; Но независимой державой Украіне быть уже пора* і г.д. Параўн. і ў аповесці Гогаля «Тарас Бульба»: *Начались разыгрываться схватки и битвы на Украіне за унию*. Хоць першае ўпамінанне назвы *Украіна* фіксуецца летапісцамі ў 1189 г., задоўга да ўпамінку пра Маскоўскае княства (там тады яшчэ ваўкі вылі), але на гэта не зважалі. Нават на пачатку ХХ ст. адзін з губернатараў у рапарце міністру ўнутраных спраў Расіі прапаноўваў слова *Украіна* «тлумачыць як «окраіну» Расійскай дзяржавы з даўніх часоў» [40, с. 181]. А ў савецкі перыяд, як піша прафесар Я.Радзевіч-Вінніцкі, «ужыванне прыназоўніка «в» са словам «Украіна» кваліфікавалася як буржуазна-нацыяналістычнае» [72, с. 32].

Можна меркаваць, што прыназоўнікава-склонавая форма *на Беларусі* сфармавалася пад уплывам *на Украіне*. Прыгадаем, дарэ-

чы, словы Сталіна: «Белоруссия — не просто *окраина* нашей державы. Она — форпост социализма на западе страны» [70, с. 84].

Характэрна, што ў сённяшняй Украіне рашуча адмовіліся ад навязанай ім канструкцыі *на Украіне*. Два прыклады. У кнізе «Мова і нацыя» дзесяткі разоў сустракаем *в Украіні* і ніводнага — *на Украіні*: *Уже второй раз у нашому столітті в Украіні йде мова про українізацію* [40, с. 195]. А вось урыўкі з парламенцкай газеты «Голос Украіні» (1996. 9 крас.): *Однойменне оповідання друкувалося в Украіні; Фільм, правда, забаронены для прокату в Білорусі; Я дуже радий, що в Украіні становіще не таке безнадійне*.

З гэтага, аднак, не вынікае, што і мы не павінны ўжываць *на Беларусі*. Далейшы лёс паралельных спалучэнняў можа вырашыць толькі маўленчая практыка.

Гвалт над кім-чым ці з каго-чаго? Многазначнасць слова *гвалт* у адным са сваіх значэнняў часткова супадае з адным значэннем таксама многазначнага назоўніка *здзек*. На гэтай падставе ў «Нашым слове» (2000. № 22) робіцца паспешлівая выснова: раз *здзек* (як і *здэкавацца* з каго-чаго) кіруе родным склонам (*здзек з каго-чаго*), значыць, аналагічна трэба ўжываць і *гвалт (з каго-чаго)*, а *гвалт над кім-чым* — «небеларуская канструкцыя». Але ж такая аналогія дзейнічае далёка не заўсёды. Зусім не абавязкова, каб утваральнае і вытворнае слова, як і два сінанімічныя словы, мелі аднолькавую кіравальную сувязь. Параўн., напрыклад: *удзельніцаць* (у чым) — *удзельнік* (чаго), *напаўняць* (што) — *напаўненне* (чаго), *уласцівы* (каму-чаму) — *характэрны* (для каго-чаго).

У нашай мове *гвалт* паграбуе толькі творнага склону, а не роднага. Найлепшым пацвярджэннем з'яўляецца маўленчая практыка нашых класікаў, іншых аўтарытэтных аўтараў: «Ды покі будзе сэрца біцца, яно не можа пагадзіцца ні з гэтым гвалтам, ні з бядою над нашай роднаю зямлёю» (Я.Колас). Іншыя (скарочаныя) прыклады: «і гэты гвалт над намі» (Я.Колас), «гвалт над нашым цёмным чалавекам» (З.Бядуля), «нібы сагыра на нібы паэму — гвалт над формай» (К.Крапіва), «гвалт над натураю» (Я.Лёсік), «супраць гвалту над афіцэрамі» (І.Мележ), «не чыніць гвалту над сваім талентам» (Р.Шкраба), «гвалт над думкаю» (У.Конан). Яшчэ ілюстрацыі — з газеты «Літаратура і мастацтва» за 28 ліпеня 2000 г.: «гвалт над сялянскай душой», «гвалт над розумам і сэрцам школьніка», «гвалт над Рагнедай»; з часопіса «Польмя»: «ганебны гвалт над ягонай душой». У Н.Гілевіча чытаем: «гвалт над мовай, над

усім здаровым сэнсам наогул», «гвалт над чалавечай асобай». І яшчэ толькі два прыклады з сучаснай перыёдыкі: «несусветны гвалт над мовай і культурай», «гвалт над патрыётамі Бацькаўшчыны».

Як бачым, факты — рэч упартая і спрацаца з імі не выпадае.

Пра размежаванне членаў сказа

Далёка не заўсёды можна больш-менш лёгка вызначыць тып некаторых сказаў паводле іх структуры (просты гэта сказ ці складаны, двухсастаўны ці аднасастаўны), знайсці галоўны член у пэўным сказе, размежаваць даданыя члены. Таму ў дачыненні да такіх сказаў у мовазнаўчых працах розных аўтараў знаходзім неаднолькавую трактоўку адных і тых жа моўных з’яў, прычым пэўны погляд на з’яву звычайна суправаджаецца адпаведнай аргументацыяй.

Па-рознаму разглядаюцца, напрыклад, сказы тыпу *Песень скрозь у нас багата* (П.Панчанка). Адны аўтары лічаць сказы такой структуры аднасастаўнымі намінацыйнымі з галоўным членам — колькасна-іменным спалучэннем (*багата песень*) [85, с. 124]. Другія адносяць іх да аднасастаўных безасабовых сказаў, у якіх галоўны член, суадносна з выказнікам, выражаецца няпэўна-колькасным лічэбнікам або якім-небудзь іншым словам, «што выступае ў значэнні такога лічэбніка. Амаль заўсёды галоўны член мае пры сабе назоўнік ці займеннік у форме роднага склону» [31, с. 439]. Дарэчы, няпэўна-колькаснае значэнне («вельмі многа» ці «вельмі мала») уласціва многім фразеалагізмам (каля 70), яны таксама маюць «пры сабе назоўнік ці займеннік у форме роднага склону»: «У Курганні баравікоў *хоць касой касі*» (К.Кірэенка); «Баб цяпер *хоць гаць гаці*» (С.Грахоўскі); «А боепрыпасаў якраз — *кот наплакаў*» (В.Быкаў). У ФСБМ сказы з такімі фразеалагізмамі кваліфікуюцца як безасабовыя, дакладней, апісаныя ў слоўніку фразеалагізмы пазначаюцца паметай «у безасабовым ужыванні».

Шмат якія аўтары сказы тыпу *А птушак, птушак!* (М.Лынькоў), *Зімой работы няшмат* (Я.Брыль) вылучаюць у асобную групу аднасастаўных сказаў і называюць іх генітыўнымі. У такіх сказах галоўны член — «незалежны родны склон імя» — «мае суб’ектнае значэнне» і функцыянальна збліжаецца з дзейнікам [10, с. 235].

Калі прызнаваць, што дзейнік можа быць выражаны не толькі назоўным склонам, але і родным, тады такія сказы варта лічыць двухсастаўнымі з «генітыўным дзейнікам і колькасным выказнікам» [60, с. 235]. У іх назоўнік у форме роднага склону займае пазіцыю дзейніка, а колькаснае слова ці фразеалагізм — пазіцыю вы-

казніка. Менавіта такога пункту гледжання прытрымліваюцца многія даследчыкі. Гл. пра гэта больш падрабязна ў працы В.І.Рагаўцова [71, с. 32-33, 104-108]. Адзін з галоўных членаў такіх сказаў, суадносны з выказнікам, абазначае колькасную прымету ў плане пэўнага часу, на які паказвае дзеяслоўная звязка *быць* (у форме цяперашняга часу яна апускаецца): «У мяне якраз работы па вушы» (Ц.Гартны); «Работы было па вушы» (У.Дамашэвіч); «Работы на новым месцы будзе па вушы» (А.Кулакоўскі). Або: «Колькі тады было слёз і гора!» (В.Быкаў); «Бедаў будзе зашмат» (В.Быкаў).

Існуе шэраг розных поглядаў на кваліфікацыю сінтаксічнай ролі інфінітыва [71, с. 35-38], на размежаванне даданых членаў сказа. Пра розныя практычныя прыёмы, якія дапамагаюць размяжоўваць дапаўненне, азначэнне і акалічнасць, падрабязна гаворыцца ў працы А.К.Фёдарова [94, с. 50-118], а таксама ў навучальным дапаможніку М.С. Яўневіча і П.У.Сцяцко [111, с. 68-73].

У некаторых выпадках дапаўненне ці які-небудзь іншы даданы член выступае не ў сваім «чыстым выглядзе», а з дадатковым адценнем. У залежным кампаненце можа сумяшчацца семантыка азначэння і дапаўнення, дапаўнення і акалічнасці і г.д. Таму часам выкарыстоўваюць такія тэрміны, як азначальнае дапаўненне, акалічнаснае дапаўненне і інш. Параўн., напрыклад, у «Слоўніку лінгвістычных тэрмінаў» В.С.Ахманавай: *обстоятельное определение, обстоятельство дополняющее, обстоятельство определяющее, определительное дополнение* і г.д. Аднак наўрад ці трэба ўводзіць хоць бы некаторыя з гэтых тэрмінаў у падручнікі для студэнтаў-філолагаў, як гэта робіцца ў адным з дапаможнікаў [111, с.72].

Вызначаючы сінтаксічную ролю даданага члена, карыстаюцца марфалагічнымі (склонавымі) пытаннямі і сінтаксічнымі (апошнія часам атаясамліваюць з сэнсавымі пытаннямі). Перавага павінна аддавацца сінтаксічным пытанням. Як размежаваць даданыя члены сказа, калі да аднаго і таго ж слова можна паставіць два розныя пытанні? Напрыклад: *Выйшла рэчка* (з чаго? адкуль?) з *берагоў* (А.Бялёвіч); *Пачуццё* (чаго? якое?) *адзіноцтва рассялася* (Т.Хадкевіч). У такіх выпадках варта кіравацца «універсальным і выключна граматычным правілам», якое сфармуляваў А.К.Фёдарав: «Калі да слова можна паставіць марфалагічнае і сінтаксічнае пытанні, то гэта слова не можа разглядацца як дапаўненне. Пры дзеяслове яно акалічнасць, пры назоўніку звычайна азначэнне» [94, с. 52]. Такім чынам, з *берагоў* — акалічнасць, *адзіноцтва* — недапасаванае азначэнне.

Фразеалагізм заўсёды выступае ў сказе як сінтаксічна непадзельная адзінка і выконвае ролю аднаго члена сказа. Напрыклад, у сказе «Нават Доўгі натапырыў вушы» (Я.Колас) фразеалагізм *натапырыў вушы* з’яўляецца простым дзеяслоўным выказнікам. У такой функцыі дзеяслоўныя фразеалагізмы выступаюць заўсёды незалежна ад таго, ці гэты фразеалагізм сэнсава тоесны з якім-небудзь словам-адпаведнікам (*біць лынды* — лындаць; *аддаць богу душу* — памерці), ці ён толькі суадносіцца з дзеяслоўным словазлучэннем (*грэць рукі* — нажывацца несумленным спосабам). Не залежыць гэта і ад таго, які фразеалагізм перад намі: двух- ці шматкампанентны. Так, прыклад «Чуў Іван звон ды не ведае дзе ён» (Б.Сачанка) трэба кваліфікаваць як просты, двухсастаўны, неразвіты сказ, у якім *Іван* — дзейнік, а *чуў звон ды не ведае дзе ён* — просты дзеяслоўны выказнік.

Фразеалагізмы, знешне падобныя да сказаў (*і след прастыў, зуб на зуб не пападае, мароз прабягае па скуру* і інш.), выконваюць функцыю галоўнага члена безасабовага сказа: «Пры адной толькі думцы пабачыцца з ляснічым *мароз прабягаў па скуру Васіля*» (Я.Колас).

Пры разборы па членах сказа адасобленыя члены разглядаюцца як адно цэлае. Напрыклад, у сказе «Зірнуўшы ў баразну, Антон Васільевіч спахмурнеў» (М.Паслядовіч) *зірнуўшы ў баразну* выступае акалічнасцю прычыны.

Выказнік (тыпу *зрабіў быў*), выражаны дзеясловам складанага прошлага часу, разглядаецца як просты дзеяслоўны выказнік: «Доўга людзі цешыліся з цудаў, што *зрабіў быў* Люцыян Таполя» (М.Танк).

Абагульнена-асабовы сказ і прыказкі

Як вядома, абагульнена-асабовым называецца такі аднасастаўны сказ, у якім галоўны член, суадносны з выказнікам, выражаецца дзеясловам 2-й асобы адзіночнага ці 3-й асобы множнага ліку і абазначае дзеянне, што ў аднолькавай меры адносіцца ці можа адносіцца да любой асобы: «Алеся Адамовіча не *пап’ікнеш* у саўковасці» (М.Тычына); «Як каларытна гучыць! Такое не *прыдумаеш* знарок» (М.Мушынскі); «Не *назавеш* яго паэтам: не той парыў, не той узлёт» (Ю.Свірка); «Аб адсутных не *гавораць* кепска» (І.Шамякін).

Абагульнена-асабовыя сказы толькі зрэдку ілюструюцца ў навуковай і навучальнай літаратуры прыкладамі накшталт «А што

з яго *возьмеш!*..» ці «Машыну за такія малыя грошы не *купіш*». Як у гэтых, так і ў папярэдніх прыкладах сапраўды выразна праяўляецца адзінства зместу і формы. У іх кожнае слова рэалізуе сваё слоўнікавае лексічнае значэнне (напрыклад: *купіць, грошы, малы, машына*) і з’яўляецца пэўным членам сказа. У навуковых жа граматыках і дапаможніках абавязкова падкрэсліваецца, што тыповым узорам абагульнена-асабовых сказаў выступаюць прыказкі, а ў некаторых працах у якасці ілюстрацый даюцца амаль адны прыказкі: «З песні слова не выкінеш», «Шыла ў мяшку не схаваеш», «Клін клінам выбіваюць», «Любіш катацца, любі і саначкі вазіць», «Сем разоў адмерай, адзін раз адрэж», «Пераначуем, болей пачуем» і г.д. Але ў такім разе ўжо нельга гаварыць пра адзінства формы і зместу.

Вывучаючы двухсастаўныя сказы, мы ж не аперыруем прыкладамі тыпу «На злодзеі шапка гарыць», не кажам, што тут *шапка* — дзейнік, *гарыць* — выказнік, *на злодзеі* — дапаўненне. Тут не тая *шапка*, не той *злодзеі* і не тое *гарыць*, якія ёсць у слоўніках. Сэнсавы змест гэтай прыказкі аніяк не звязаны са значэннямі яе кампанентаў. Яна абазначае ‘той, хто правінаваціўся ў чым-небудзь, сам міжволі выдае сябе сваімі паводзінамі’.

Тое самае трэба сказаць і пра іншыя пададзеныя вышэй прыказкі. У іх толькі фармальна можна вылучыць галоўны член, суадносны з выказнікам, але такое вылучэнне адразу ж разбураецца сэнсавым зместам кожнай з гэтых прыказак. *З песні слова не выкінеш* — гэта ‘прыходзіцца гаварыць усё, усю праўду’. *Шыла ў мяшку не схаваеш* — ‘немагчыма ўтаіць тое, што само сябе выдае’. *Клін клінам выбіваюць* — ‘непрыемныя вынікі якіх-небудзь дзеянняў ці стану ліквідуюцца тымі ж сродкамі, якімі выкліканы гэтыя дзеянні або стан’. *Любіш катацца, любі і саначкі вазіць* — ‘непазбежна прыходзіцца расплачвацца за тое, што было зроблена з ахвотай, з задавальненнем’. *Сем разоў адмерай, адзін раз адрэж* — ‘перш чым зрабіць што-небудзь сур’ёзнае, старанна абдумай’. Прыказка *Пераначуем, болей пачуем* ужываецца ў двух значэннях: 1) гаворыцца з надзеяй пачуць у бліжэйшы час што-небудзь новае, 2) раніцай прыйдзе больш правільнае рашэнне (кажуць, адкладваючы рашэнне чаго-небудзь на заўтрашнюю раніцу, калі ўсё стане ясней, больш відавочным).

Абсалютная большасць прыказак мае пераносны, фігуральны, вобразны, іншасказальны змест. У іх адбылося адначасовае і скразное пераасэнсаванне ўсіх ці амаль усіх слоў. У прыказцы ж, напрыклад, *Яйка курыцу вучыць* дзеяслоўны кампанент захаваў сваё

прамое значэнне. Але і ў ёй *яйка* (хоць і стаіць у форме назоўнага склону) не з'яўляецца прадметам нашай думкі і, значыцца, дзейнікам.

«Прыказкі, якія ўжываюцца ў іншасказальным сэнсе, сінтаксічна непадзельныя. Спроба сінтаксічнага члянення або пераводзіць іх з іншасказальнага, вобразнага плана ў літаральны, або ператварае прыказку, калі яна не мае літаральнага плана, у свабодны сказ такога ж лексічнага складу» [36, с. 11]. Вызначэнне галоўных і даданных членаў у падобных прыказках гэтак жа немэтазгодна і пярэчыць цвярозаму сэнсу, як і чляненне фразеалагізмаў, структурна арганізаваных як сказ (напрыклад, *мядзведзь на вуха наступіў каму*). Як у прыказках алегарычнага зместу, так і ў фразеалагізмах кампаненты не маюць самастойнага лексічнага значэння і дэнаматыўнай накіраванасці, дэактуалізаваліся, а сінтаксічныя сувязі паміж кампанентамі носяць чыста фармальны характар.

Гэта, несумненна, трэба мець на ўвазе пры разглядзе розных відаў аднастаўных сказаў. Многія прыказкі па *ф о р м е* (але не сэнсава) арганізаваны як абагульнена-асабовыя сказы (прыклады прыводзіліся вышэй). Калі гэта прыказкі з алегарычным зместам, тады няма падстаў выдзяляць дзеяслоў-выказнік у іх складзе і члянціць іх сінтаксічна. Так, прыказка *Адным пальцам і гузіка не зашпіліш* структурна пабудавана як абагульнена-асабовы сказ, але ў ёй гаворыцца не пра зашпільванне гузіка і не пра палец, яна абазначае 'немагчыма справіцца з чым-небудзь у адзіночку'. Улічваючы менавіта гэту асаблівасць прыказак, якія ўжываюцца ў іншасказальным сэнсе, акадэмічная «Граматыка сучаснай рускай літаратурнай мовы» (М., 1970) пры разглядзе аднастаўных сказаў не дае ніводнага прыкладу з прыказак.

У беларускіх жа акадэмічных граматыках («Сінтаксіс», 1966, 1986) у ліку абагульнена-асабовых сказаў падаюцца і сапраўдныя сказы гэтага тыпу, і прыказкі алегарычнага характару, і нават фразеалагічныя адзінкі (*што ні кажы, хоць вока выкалі, хоць на воўка ўссунься* і г.д.). Пра апошнія гаворыцца: «Абагульнена-асабовымі сказамі па форме з'яўляюцца спалучэнні тыпу *хоць пакаціся, куды ні глянь, што ні рабі, як ні круці* і інш. Яны адыгрываюць ролю даданага сказа пры галоўным, але ў сучаснай беларускай мове ва ўсё большай ступені набываюць устойлівы характар».

У беларускай літаратурнай мове ёсць некалькі дзесяткаў фразеалагічных адзінак, знешне падобных на абагульнена-асабовыя ці даданыя ўступальныя сказы: *за вушы не адцягнеш, на казе не пад'едзеш, кашы не зварыш, снегу леташняга не дапросішся,*

хлебам не кармі, пальчыкі абліжаш, язык зломіш, язык праглынеш, вадой не разальеш і г.д.; хоць іголки збірай, хоць расперажыся, хоць сякеру вешай, хоць вяроўкі ві, хоць скрозь зямлю праваліся, хоць касой касі, хоць гаць гаці, хоць бокам каціся, хоць махалам махай, хоць на сабаку вылі і шмат іншых. Вось толькі два прыклады з ужываннем гэтых выразаў у кантэксте: «Жонка халадзец прыгатавала — *за вушы не адцягнеш*» (І.Аношкін); «Усё такое нясмачнае, прэснае, як трава, *хоць на сабаку вылі*» (І.Сяркоў). Як бачым, няма ніякіх рэальных падстаў кваліфікаваць сказы з такімі адзінкамі як абагульнена-асабовыя.

Абзац

Не ўдаваючыся ў нярэдка спрэчкі паміж мовазнаўцамі наконт таго, ці з'яўляецца абзац сінтаксічнай адзінкай і ў якіх адносінах ён знаходзіцца са складаным сінтаксічным цэлым, адзначым толькі, што паняцце «абзац» не павінна быць беспрытульным, яго трэба разглядаць у курсе мовы менавіта ў сінтаксісе. У адным падручніку для студэнтаў-філолагаў чытаем: «Абзац як прадмет сінтаксісу з'яўляецца перш за ўсё адзінкай кампазіцыйнага падзелу маўлення на часткі, г.зн. сродкам выдзялення змястоўна і кампазіцыйна значымых адрэзкаў тэксту» [84, с. 382].

Абзац — слова двухзначнае. Яно абазначае як водступ у пачатку радка (і тады з'яўляецца сінонімам састаўнога тэрміна «чырвоны радок»), так і частку тэксту паміж двума такімі водступамі. Кароткія звесткі пра абзац даюцца ў некаторых дапаможніках па граматыцы, стылістыцы, літаратурным рэдагаванні. Ёсць упамінанне пра абзац і ў адным школьным падручніку, дзе сярод умоўных абазначэнняў розных памылак прыводзяцца і знакі неапраўданага вылучэння абзаца і яго невылучэння.

На жаль, у сярэдняй школе пытанню пра абзац не ўдзяляецца належная ўвага. Што гэта так, можна пераканацца, прагледзеўшы вучнёўскія творчыя працы ці сачыненні абітурыентаў. Толькі некаторыя вучні карыстаюцца абзацам, прычым у самым прымітыўным яго разуменні: колькі пунктаў у плане, столькі чырвоных радкоў. Што да водступу ў пачатку абзаца, дык тут можна назіраць поўную самавольнасць: адны пачынаюць пісаць з сярэдзіны радка, другія пакідаюць для абзаца месца на адну-дзве літары. Даводзілася бачыць, што і многія дарослыя, нават з вышэйшай адукацыяй, лічаць абзац залішняй раскошай ці прыхамаццю пішучага.

Каб пераканаць вучняў ці студэнтаў, што тэкст засвойваецца горш, калі ён няправільна разбіты на абзацы, варта прывесці спецыяльна падабраныя ўрыўкі са школьных сачыненняў, а то і з друкаваных, пераважна газетных крыніц. Можна таксама прачытаць ці пераказаць эпізод з кнігі К.Паустоўскага «Залатая ружа», дзе гаворыцца, як вопытны выдавецкі супрацоўнік прасядзеў цэлую ноч над адным рукапісам аўтара-пачаткоўца і, не выкінуўшы і не дапісаўшы ніводнага слова, ператварыў раскубленае, збытанае апавяданне ў празрыстую, літую прозу. І далей: «Ад ранейшай скамечанасці і слоўнага разброду не засталася і ценю... — Як вы гэта зрабілі? — Ды проста правільна расставіў усе знакі прыпынку... Асабліва дакладна я расставіў кропкі. І абзацы. Гэта вялікая рэч, мой мілы».

Можна непасрэдна звярнуцца за звязнага тэксту: узяць, напрыклад, чатыры апошнія абзацы з другога раздзела другой часткі апавесці Я.Коласа «На прасторах жыцця». Калектыўна складаецца план гэтага тэксту, даюцца загаловаўкі да кожнага абзаца («Адзінота», «Папаска», «Не, спаць не гадзіцца!», «Смелая думка»). Робіцца выснова, што тэкст паміж двума чырвонымі радкамі ўключае часцей за ўсё некалькі сказаў, аб'яднаных адной думкай, якая адпавядае пэўнаму пункту складзенага плана. Становіцца зразумелым, што абзац выступае сродкам члянэння звязнага тэксту на кампазіцыйна-стылістычнай аснове, паказчыкам новага раду думак і што падзел гэтага тэксту менавіта на чатыры абзацы адзіна правільны і адзіна магчымы.

Варта звярнуць увагу і на тэхнічны бок пытання. Першыя літары абзацаў павінны пісацца з аднолькавым водступам: пачатак чырвонага радка супадае з пачаткам чацвёртай літары звычайнага радка (у газетах, дзе калонка вузейшая, чым старонка ў кнізе або ў сшытку, водступ меншы на адну літару). Гэта ўжо адносіцца да культуры пісьма, да ўмення сачыць за знешнім афармленнем сваёй пісьмовай працы. Захаванне аднолькавага водступу гэтак жа неабходна, як, напрыклад, і захаванне прамежкаў паміж словамі ці дапісванне радка да канца.

Вядома, што на занятках па мове далёка не заўсёды пішуцца звязныя тэксты. Найчасцей даводзіцца падбіраць сказы з розных твораў, багатыя патрэбнымі арфаграмамі, пунктаграмамі ці пэўнымі моўнымі з'явамі або канструкцыямі, што вывучаюцца па тэме. Як жа запісваць такія сказы? Цяпер, калі вучні (або студэнты) пераканаліся, што ў абзац уваходзяць сказы, якія вы-

ражаюць элементы агульнай думкі, не можа быць і гаворкі аб тым, што сказы з розных тэкстаў можна аб'яднаць у адзін абзац. Гэта нелагічна, пярэчыць разумнаму сэнсу. Тым больш што ў такіх выпадках можа атрымацца сукупнасць спалучэнняў, дзівосных сваёй абсурднасцю і ўзаемным знішчэннем іх першапачатковага сэнсу. Паглядзім, што выйдзе, калі запісаць адзін за адным два сказы з прыкладамі на выкарыстанне фразеалагізма «кінуць вокам», узятыя з твораў розных пісьменнікаў — адзін з верша Ф.Багушэвіча «Не цурайся», другі з паэмы Я.Коласа «Новая зямля»: «А кінь вокам на хату маю: і цячэ, і гніе, і крывая, у сярэдзіне гной, і стаіць на гнаю, і дзіўлюся я сам, як трывае? Міхал яшчэ раз кінуў вокам, э, хата — глупства: лес пад бокам». Аднолькава непрымальны і запіс аднаго за адным сказаў, не аб'яднаных адзінай ідэяй, і запіс кожнага такога сказа з чырвонага радка. Тут адзіна магчымы і лагічны выхад: лічбавае выдзяленне сказаў нязвязнага тэксту, як гэта робіцца ў падручніках па мове, дзе адзін сказ ад другога аддзяляецца парадкавай лічбай.

Часам абзац можа складацца з аднаго сказа ці нават далучальнай канструкцыі з аднаго ці некалькіх слоў — фактычна часткі сказа, што выклікаецца рознымі прычынамі.

У адных выпадках гэта звязана з пісьмовай традыцыяй. Так, рэпліка кожнай асобы ў дыялогу, калі ён запісваецца не ў адзін радок, пачынаецца з чырвонага радка. У такім разе абзац выконвае раздзяляльную функцыю, аддзяляючы маўленне адной асобы ад маўлення другой асобы. З выдзяляльнай функцыяй выкарыстоўваецца абзац у зваротах, прывітаннях, пісьмах (у пачатку і ў канцы пісьма). Дарэчы, параўн. пісьмо чацвёртакласніка Гены з аповесці А.Марціновіча «Сцюжа»:

Дарагі папчык! Чаму ты стаў так рэдка прыязджаць? Мама плача, нам без цябе вельмі сумна. Ты ж і дроў на зіму не нарыхтаваў, мы будзем мерзнуць. Я трусіху купіў і яшчэ куплю краля, прывязі цвікоў, я клетку буду рабіць... Прыязджай хутчэй! Твае сыны Гена і Міша.

Іншы раз у асобны абзац вылучаецца адзін сказ, важны ў сэнсавых адносінах ці неабходны, каб падкрэсліць прыватныя дэталі. З такім выпадкам сустракаемся ў аповесці М.Лынькова «Міколкапаравоз», у эпізодзе, дзе расказваецца, як нямецкія салдаты вялі групу арыштаваных людзей. Тры заключныя сказы раздзела падаюцца з чырвоных радкоў:

Кружыліся крумкачы над дымнымі папялішчамі.
Паблісквалі штыкі.
Людзей вялі ў склеп.

Нярэдка абзац выступае з эмацыянальна-экспрэсіўнай функцыяй. У аповесці Б.Сачанкі «Апошнія і першыя» чытаем:

Сэрца маё як не разрывалася. Яно білася, тахкала ў грудзях так, што, здавалася, не вытрывае і выскачыць.

Крок... Яшчэ крок...

Я паднімаю галаву, гляджу туды, дзе зелянеюць тры высачэзныя вастраверхія таполі і дзе...

Лісавецінай хаты няма.

Няма!

Там, дзе яна стаяла, чарнее, нібы немаведама кім выкапаная яма, пажарышча...

У апавяданні Я.Брыля «Memento mori» ёсць абзацы з 3-4 сказаў, а кожны з апошніх, заключных сказаў, поўных глыбокага сэнсу, пачынаецца з чырвонага радка, што надае ім большую ўдзельную вагу:

У жудасным ляманце стрэл амаль не пачуўся.

Але пячнік упаў.

Ён яшчэ ўздрыгваў, калі яго паднялі і кінулі цераз парог, пад ногі збою аднавяскоўцаў.

Тады вароты назаўсёды зачыніліся.

І ён згарэў – адзін, хто мог бы ў той дзень не згарэць.

І ён жыве.

Вялікую сэнсавую і эмацыянальную нагрузку нясе абзац, які складаецца з аднаго слова *Паехала!..* у трылогіі Я.Коласа «На рэстанях». Толькі што вярнуўшыся з экзаменаў, Лабановіч даведаўся ад бабкі, што яго каханая Ядвіся назаўсёды паехала з родных мясцін:

Бабка выходзіць. Настаўнік застаецца адзін, садзіцца каля стала, спіскае галаву і моцна-моцна задумваецца.

Паехала!..

Ён колькі хвілін думае над гэтым словам. Звычайнае, простае слова. А колькі гора і смутку для яго сэрца ў гэтым слове!

Паехала!.. Нават і не развіталася з ім. А як многа хацеў ён сказаць ёй у гэтыя апошнія дні! Чаму так здарылася?

Многія аповесці В.Быкава, у адпаведнасці з яго творчай манерай, маюць цьмяную шматварыянтную канцоўку. Прыгадаем, напрыклад, «Круглянскі мост», дзе герой аповесці, арыштаваны і пасаджаны ў яму, яшчэ спадзяецца, што яго незайздросны лёс будзе станоўча вырашаны з прыездам «справядлівага камісара». Аповесць заканчваецца трыма сказамі, выдзеленымі ў асобныя абзацы:

Камісар справядлівы, ён зразумее.
Не можа быць, каб не зразумеў.
Хай едзе камісар!

Аналіз пададзеных вышэй і іншых прыкладаў з мастацкіх тэкстаў садзейнічае выпрацоўцы ў вучняў ці студэнтаў навыку правільна карыстацца чырвоным радком.

Няправільны падзел тэксту на абзацы — гэта сэнсавая памылка, ці, у адпаведнасці з сучаснымі нормаў ацэнкі ведаў па мове, моўная недакладнасць. Некаторыя лінгвісты (А.М.Гвоздзеў, Ф.К.Гужва і інш.) лічаць абзацны водступ знакам прыпынку і разглядаюць яго (побач з кропкай і коскай) як «пагранічны знак частак тэксту». Л.У.Шчэрба таксама называў абзац «свайго роду знакам прыпынку». І гэта слушная думка: як кропка раздзяляе два суседнія сказы, так абзац раздзяляе папярэдні і наступны шэраг думак; абзац, як і іншыя знакі прыпынку, мае не толькі сваё знешняе, праўда, своеасаблівае, выражэнне на пісьме — у выглядзе водступу, але і такі спадарожны ўсякаму знаку прыпынку спецыфічны элемент, як інтанацыя. Таму няправільнае выкарыстанне чырвонага радка – гэта ў пэўнай ступені і пунктуацыйная памылка.

СПІС ВКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. *Аксамітаў А.* Зашыфравана ў выслоўях // Наша слова. — 1994. — № 13.
2. *Аляхновіч М.М.* Дэрывацыйная ўзаемасувязь лексічнай і фразеалагічнай сістэм // Свято сакавіцкага слова. — Брэст, 1998.
3. *Амосова Н.Н.* Фразема как разновидность фразеологических единиц английского языка // Проблемы фразеологии: Исследования и материалы. — М.-Л., 1964.
4. *Архангельский В.Л.* О понятии устойчивой фразы и типах фраз // Проблемы фразеологии: Исследования и материалы. — М.-Л., 1964.
5. *Бабкин А.М.* Русская фразеология, ее развитие и источники. — Л., 1970.
6. *Бабкин А.М.* Слово в контексте и в словаре // Современная лексикография. 1976. — Л., 1977.
7. *Бадуэн де Куртене И.А.* Избр. труды по общему языкознанию. Т. 1. — М., 1963.
8. *Бадуэн де Куртене И.А.* Избр. труды по общему языкознанию. Т. 2. — М., 1963.
9. Беларуская граматыка: У 2 ч. Ч. 1. — Мн., 1985.
10. Беларуская граматыка: У 2 ч. Ч. 2. — Мн., 1986.
11. Беларуская мова: Энцыклапедыя. — Мн., 1994.
12. *Белов В.* Лад: Очерки о народной эстетике. — М., 1982.
13. *Будагов Р.А.* Человек и его язык. — М., 1974.
14. *Булахай М.* Важная падзея ў навуковым жыцці // Звязда. — 1979. — 25 ліп.
15. *Булаховский Л.А.* Русский литературный язык первой половины XIX века. — М., 1954.
16. *Бурак Л.І.* Сучасная беларуская мова. — Мн., 1974; 2-е выд., 1985.
17. *Валгина Н.С.* Синтаксис современного русского языка. — М., 1973.
18. *Виноградов В.В.* Избр. труды: Лексикология и лексикография. — М., 1977.
19. *Виноградов В.В.* Об омонимии и смежных явлениях // Вопросы языкознания. — 1960. — № 5.
20. *Виноградов В.В.* Русский язык: Грамматическое учение о слове. — М.-Л., 1947.
21. *Вітка В.* Дзеці і мы. — Мн., 1977.
22. Вопросы языкознания. — 1973. — № 3.
23. *Гамеза Л.* Вывучэнне фразеалогіі беларускай мовы ў школе (V клас) // Роднае слова. — 1997. — № 8.
24. *Гвоздарев Ю.А.* Рассказы о русской фразеологии. — М., 1988.
25. *Гілевіч Н.* Удзячнасць і абавязак. — Мн., 1982.
26. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. — Мн., 1970.
27. *Головин Б.Н.* Язык и статистика. — М., 1971.
28. *Голуб И.Б.* Стилистика современного русского языка. — М., 1976.
29. *Горбачевич К.С.* Нормы современного русского литературного языка. — М., 1978.

30. Граматыка беларускай мовы. Т. 2: Сінтаксіс. — Мн., 1966.
31. Грамматика русского языка. Т. 2. Синтаксис. Ч. 1. — М., 1960.
32. *Гурскі М.І., Булахай М.Г., Марчанка М.Ц.* Беларуская мова. Ч. 1. — Мн., 1968.
33. *Добромыслов В.А., Розенталь Д.Э.* Трудные вопросы грамматики и правописания. Вып. 1-й. — М., 1958.
34. *Жуков В.П.* Русская фразеология. — М., 1986.
35. *Жуков В.П.* Семантика фразеологических оборотов. — М., 1978.
36. *Жуков В.П.* Словарь русских пословиц и поговорок. — М., 1967.
37. *Жуков В.П.* Фразеологизм и слово: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — Л., 1967.
38. *Жуков В.П., Сидоренко М.И., Шкляр В.Т.* Словарь фразеологических синонимов русского языка. — М., 1987.
39. *Зиндер Л.Р.* Очерк общей теории письма. — Л., 1987.
40. *Іванішин В., Радевич-Вінницький Я.* Мова і нація. Видання четверте. — Дрогобич, 1994.
41. *Калинин А.В.* Лексика русского языка. — М., 1971.
42. *Кісялёў Г.* Пошукі імя. — Мн., 1978.
43. *Клышка М.К.* Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў. — Мн., 1976; 2-е выд., 1993.
44. *Колесникова Л.Н., Попов Р.Н.* К вопросу о вариантности фразеологических единиц // Проблемы фразеологии. — Тула, 1980.
45. *Красней В.П.* Грані слова. — Мн., 1986; выд. 2-е, 1992; выд. 3-е, 1996.
46. *Красней В.П.* Лексікалогія і фразеалогія беларускай мовы. — Мн., 1982.
47. *Красней В.П., Лазоўскі У.М., Шчарбакова І.М.* Сучасная беларуская мова: Лексікалогія. Фразеалогія. — Мн., 1984.
48. *Красней В.П., Лаўрэль Я.М.* Беларуская мова: Падручнік для 5 класа з беларускай мовай навучання. — Мн., 1995.
49. *Кузнецова Э.В.* Лексикология русского языка. — М., 1982.
50. *Кунин А.В.* Английская фразеология. — М., 1970.
51. Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Фанетыка. Арфаграфія. Лексікалогія. — Мн., 1961.
52. *Ларин Б.А.* История русского языка и общее языкознание. — М., 1977.
53. *Лаўрэль Я.М.* Узбагачэнне мовы вучняў фразеалагічнымі зваротамі // Беларуская мова і літаратура. — 1997. — Вып. 7.
54. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А.Я.Баханькова. — Мн., 1994.
55. *Лепешаў І.Я.* Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора. — Мн., 1981.
56. *Лепешаў І.Я.* Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора. Ч. 2. — Гродна: ГрДУ, 2000.
57. *Лепешаў І.Я.* У слоўнікавую скарбонку. — Гродна: ГрДУ, 1999.
58. *Лепешаў І.Я.* Фразеалогія сучаснай беларускай мовы. — Мн., 1998.
59. Маладосць. — 1998. — № 7.
60. *Міхневіч А.Я.* Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы. — Мн., 1976.

61. *Мокиєнко В.М.* Границы модулируемости фразеологических единиц // *Ceskoslovenska rusistika*, XXI (1976), 4.
62. *Мокиєнко В.М.* Славянская фразеология. — М., 1980.
63. *Молотков А.И.* Основы фразеологии русского языка. — Л., 1977.
64. *Несцяровіч В.І., Марозава Я.Н., Васюковіч Л.С.* Беларуская мова: Падручнік для 5 класа школ з рускай мовай навучання. — Мн., 1992.
65. *Общее языкознание* / Под ред. А.Е.Супруна. — Мн., 1983.
66. *Ожегов С.И.* Лексикология. Лексикография. Культура речи. — М., 1974.
67. *Пісьменнік і мова* / Склалі Ул.Анічэнка і А.Жураўскі. — Мн., 1962.
68. *Плотнікаў Б.А.* Беларуская мова ў сістэме славянскіх моў. — Мн., 1999.
69. *Польмя.* — 1998. — № 7.
70. *Польмя.* — 2000. — № 2.
71. *Рагаўцоў В.І.* Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя пытанні. — Мн., 2001.
72. *Радевiч-Вiшнiцкiй Я.* Україна: від мови до нації. — Дрогобич, 1997.
73. *Роднае слова.* — 1993. — № 10.
74. *Роднае слова.* — 1997. — № 10.
75. *Роднае слова.* — 1998. — № 10.
76. *Роднае слова.* — 1999. — № 10.
77. *Роднае слова.* — 2000. — № 1.
78. *Роднае слова.* — 2000. — № 7.
79. *Роднае слова.* — 2001. — № 4.
80. *Ройзензон Л.И.* Лекции по общей и русской фразеологии. — Самарканд, 1973.
81. *Русские писатели о языке.* — Л., 1955.
82. *Русский язык в школе.* — 1979. — № 5.
83. *Словарь синонимов* / Ред. А.П.Евгеньева. — Л., 1976.
84. *Современный русский литературный язык* / Под ред. П.А.Леканта. — М., 1982.
85. *Современный русский язык.* Ч. 3. — Мн., 1983.
86. *Старычонак В.* Займальная філалогія. — Мн., 1998.
87. *Старычонак В.Д.* Слоўнік амонімаў беларускай мовы. — Мн., 1991.
88. *Старычонак В.Дз.* Полісемія ў беларускай мове. — Мн., 1997.
89. *Сучасная беларуская літаратурная мова: Лексікалогія.* Фанетыка. Арфаграфія. — Мн., 1993.
90. *Сучасная беларуская літаратурная мова: Марфалогія.* — Мн., 1975; выд. 2-е, 1980.
91. *Сучасная беларуская мова: Праграма для студэнтаў спецыяльнасці Г10.02.01 — «Беларуская мова і літаратура».* — Мн.: Белдзяржуніверсітэт, 1998.
92. *Сцяцко П.У.* Пачатковы курс мовазнаўства. — Гродна, 1993.
93. *Сцяцко П.* Праблемы нормы, культуры мовы. — Гродна, 1998.

94. Федоров А.К. Трудные вопросы синтаксиса. — М., 1972.
95. Фомина М.И. Лексикология современного русского языка. — М., 1973; Современный русский язык: Лексикология. — М., 1978; 2-е изд., 1990.
96. Хлусевіч І.М. Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове: Аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук. — Мн., 2001.
97. Хлусевіч І.М. Варыянтнасць фразеалагізмаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове: Дыс. ... канд. філал. навук. — Гродна, 2001.
98. Шакун Л. Карані нашай мовы // Роднае слова. — 1996. — № 9.
99. Шакун Л.М. Некаторыя заўвагі адносна дыялектызмаў у крыніцах беларускай літаратурнай мовы // Лінгвістычныя даследаванні. — Мн., 1971.
100. Шальманав К. Пра некаторыя разыходжанні ў фразеалагічных мікрасістэмах // Роднае слова. — 2000. — № 12.
101. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. — М., 1964.
102. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. — М., 1985.
103. Шумилов Н.Ф. Соотносительные фразеологические обороты в русском языке // Русский язык в школе. — 1975. — № 3.
104. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. — М., 1967.
105. Юргелевіч П.Я. Нарыс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі. — Мн., 1958.
106. Яковлевская А.В. Фразеология стихотворного языка В.В.Маяковского: Дис. ... канд. филол. наук. — Сталинград, 1949.
107. Янкоўскі Ф.М. Беларуская фразеалогія. — Мн., 1981.
108. Янкоўскі Ф. Беларуская фразеалогія: Фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне. — Мн., 1968.
109. Яўневіч М.С. Сінтаксічная сінаніміка ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. — Мн., 1977.
110. Яўневіч М.С., Сцяцко П.У. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы. — Мн., 1969.
111. Яўневіч М.С., Сцяцко П.У. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы. — Мн., 1987.

З М Е С Т

Прадмова.....	3
ЛЕКСІКАЛОГіц.....	5
Тыпы лексічных значэнняў слова.....	6
Фразеалагічна звязанае значэнне.....	10
Канструктыўна абмежаванае значэнне.....	13
Сінтаксічна абумоўленае значэнне.....	22
Мнагазначнасць слова.....	27
Аманімія і сумежныя з’явы.....	29
Сінонімы.....	33
Варыянтнасць слоў.....	37
Антонімы.....	41
Спрадвечна беларуская лексіка.....	43
Прастамоўная лексіка.....	45
Лексіка абмежаванага ўжывання.....	47
Лексіка паводле актыўнага і пасіўнага складу.....	50
Лексічная норма асобных слоў.....	56
У абарону ворана.....	64
<i>Кляваць</i> і вытворныя ад яго.....	67
Гелій, геній, амфібрахій.....	69
ФРАЗЕАЛОГіц.....	72
Пра шырокае і вузкае разуменне аб’ёму фразеалогіі.....	72
Цэласнае значэнне фразеалагізма.....	74
Пра некаторыя фразеалагічныя тэрміны.....	76
Фразеалагізмы і нефразеалагізмы.....	82
Крылатыя словы і фразеалагізмы.....	87
Прыказкі і фразеалагізмы.....	93
Фразеалагізмы як вынік сінекдахічнага пераносу.....	107
Выразы тыпу <i>абіванне парogaў</i> і <i>каша заварваецца</i>	111
Недакладна скалькаваныя фразеалагізмы.....	117
Фразеалагізмы з кампанентам <i>не</i>	120

Паэтычныя мініяцюры ў фразеалогіі	125
Заўважаныя недакладнасці ў ФСБМ.....	132
У абарону фразеалагізмаў.....	138
ГРАФІКА.....	146
АРФАГРАФіц.....	151
МАРФАЛОГіц.....	165
Назоўнік сярод часцін мовы.....	166
Пра лексіка-граматычную класіфікацыю прыметнікаў.....	172
Спалучальнасць лічэбнікаў з назоўнікамі.....	173
Займеннікі.....	175
Дзеяслоў. Складаная форма прошлага часу.....	177
Ужыванне дзеепрыслоўяў.....	179
СІНТАКСІС.....	182
Каардынацыя, дапасаванне ці нешта іншае?.....	182
Кіраванне пры прамым дапаўненні.....	185
Ужыванне асобных канструкцый	187
<i>На Беларусі ці ў Беларусі?</i>	187
<i>Гвалт над кім-чым ці з каго-чаго?</i>	191
Пра размежаванне членаў сказа.....	192
Абагульнена-асабовы сказ і прыказкі.....	194
Абзац.....	197
Спіс выкарыстанай літаратуры.....	202

Вучэбнае выданне

Лепешаў Іван Якаўлевіч

**СУЧАСНАЎ БЕЛАРУСКАЎ
ЛІТАРАТУРНАЎ МОВА:
СПРЭЧНЫЯ ПЫТАННІ**

Дапаможнік

Рэдактар Н.П.Дудко

Камп'ютарная вёрстка: Т.А.Каваленка

Здадзена ў набор 11.03.2002. Падпісана да друку 28.03.2002.

Фармац 60x84/16. Папера афсетная № 1.

Друк афсетны. Гарнітура Таймс.

Ум.друк.арк.12,0. Ул.-выд.арк.11,3. Тыраж экз. Заказ .

Установа адукацыі «Гродзенскі дзяржаўны
універсітэт імя Янкі Купалы».

ЛВ № 96 ад 02.12.97. Вул. Ажэшкі, 22, 230023, Гродна.

Надрукавана на тэхніцы выдавецкага аддзела
Установы адукацыі «Гродзенскі дзяржаўны
універсітэт імя Янкі Купалы».

ЛП № 111 ад 29.12.97. Вул. Ажэшкі, 22, 230023, Гродна.